HARSÁNYI ZSOLT

EMBER KÜZDJ'...

HARSÁNYI ZSOLT

EMBER KÜZDJ'...

MADÁCH ÉLETÉNEK REGÉNYE

HARMADIK KÖTET

Negyedik kiadás

BUDAPEST,
SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET R.-T.
KIADÁSA

Fenntartunk minden jogot, a fordítás, színpadra alkalmazás és filmesítés jogát is.

Copyright by Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1942.

Felelős kiadó: Hampó József igazgató

I.

Madách Imre és tiszttartója, az öreg Bory, tehát kiszabadultak az Ujépület börtönéből. De nem repülhettek haza. A hatóság Pesten internálta őket.

A Boczkovits-ház első emeletén volt a szállásuk. Imre csak megnézte a két szobát és már ment is le. Nekivágott egy gyalogsétának, de egy félóra mulva már gyenge volt. Akkor kocsit vett és abban hordatta magát keresztül-kasul a városon. Hogy hová, az mindegy. Nem a városra volt kíváncsi, hanem arra az érzésre, hogy a lovak feje nem ütközik sem falba, sem ajtóba, semmibe, mehetnek korlátlanul előre.

Az Új-téren egy kiskocsmát talált, ott evett valamit. Aztán gyalog ment haza. Az este hazatérő Bory ott találta az asztalnál. Csodálkozott is váltig, hogy gazdája nem megy mulatni. Hajrá, szabad a világ. Ő bezzeg, vén ember létére akkorát mulatott, mikor kiszabadult, hogy négykézláb jött fel a lépcsőn.

— Nem vagyok mulatós ember, — rázta a fejét Imre, — aztán meg különös ember vagyok mindenképpen. Útleírásokat roppantul szeretek olvasni, de utazni nem szeretek. A szabadsággal is így vagyok most: tombolhatnék kedvemre, de nekem jobban esik itthon ülni, kinézni a nyitott ablakon és tudni, hogyha akarnék, elmehetnék.

Bory köszönt és ment aludni. Imre sajnálta. Szerette volna fejtegetni, amire maga felől most jött rá. Hogy ő a közvetlen élményért nem lelkesedik, csak a leszűrt tapasztalatért. A szép tájnál jobban kedveli a szép tájképet. Utazásnál az útleírást. Eseményes látnivalóknál az ujságot. Különös természet. Mi lehet ennek a belső megfejtése?

Meg aztán másért is szeretett volna még az öreg ispánnal együtt lenni. Legújabb költeményét szerette volna neki felolvasni. Nem baj. Átfutotta még egyszer ő maga. És mindjárt megörült, hogy Bory lefeküdt. Ezt a verset mégis csak restelte volna orrára kötni az öreg ispánnak.

Eljött hát a szabadulás napja.
Végre, végre megnyilt börtönöm.
Arcom illatos szellő csókolja,
Enyhe hangja résztvevő öröm.
— — — — — — — — — — —
Ó ha ott is mindezt igy találnám,
Hol szívem szeretteit hagyám.
Vajh a nyárnak kéje vár-e ott rám,
Vagy hideg telet lelnék csupán?
— — — — — — — — —
Keblem elszorúl, szorongva kérdem:
Mit lelek? Nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhöz értem,
Mosolyod fogad-e, vagy sóhaj?

Minden eszmédet láttam születni,
Mellyel ébredsz s elnyugszol megint.
E kedves dalt durván összetépni
Küldte a sors a válási kínt.
— — — — — — — — —
Itten állok végre s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Mig mindnyájatokat átölellek
S egy csók mindent magyarázni fog.

Az a csók, attól remélt mindent a Pesten internált vidéki földbirtokos. Nem attól, hogy leülteti majd feleségét és felszólítja: mondjon el legapróbb részletekig mindent, mit csinált a lefolyt hosszú hónapok alatt, kikkel beszélt, hova járt, a háznál kik jártak, hányszor jártak, ő mit érzett, miken gondolkozott, hogyan tépelődött, mindent, mindent. Nem ezt tette fel magában, ha arra gondolt, hogyan fog lefolyni első találkozása Erzsivel auditor és profósz jelenléte nélkül. A csókra gondolt, az immár nyolc hónapja

nélkülözött csókra, amely minden kérdésre felelet lesz. Az ezer gondtól tépett ember gondolkozik így, aki alig várja, hogy leigya magát, mert a gondokkal egyenként leszámolni vonakodik. De miért vonakodik? Mitől tart, hogy mi derül ki?

Madách Imre azt érezte, hogy türelmetlenül haragos sajátmagára. Az okát is tudta, hogy miért haragszik. Mert teljes életében mindig a világosságot kereste, önmagában is, a külső világban is. Elméje lángjával minden felderítetlen sarokba benézett, nem félt semmiféle igazságtól soha, még kegyetlen is tudott lenni kedves érzésekkel, kényelmes hagyományokkal, ha az agyában rejlő bírónak az igazság megismeréséhez kegyetlenségre volt szüksége. Egyetlen kötelességet érzett mindig: a megismerést. És egyetlen erkölcsöt, egyetlen tisztességet: az igazságot. És most, átlépvén a harmincadik életév küszöbét, mint meglett férfi, először torpant vissza annak az etikának parancsaitól, amelyet maga állított fel magának. Életében először érezte magáról, hogy gyenge.

Volt mentsége is, igaz. Emberfeletti feladat állott előtte. Újra kellett kezdenie egy lelki egységet, amely elszakadt. Mielőtt elfogták, meghitt, hétköznapi házaséletet élt feleségével. Nem a kozmikus szerelem vad lángja lobogott együttélésükben, hanem a tűzhely nyugalmasan pislogó melege. A világürt magába ölelő eszményi nagy szerelem reménye elröppent, helyette megmaradt az egymáshoz tartozás bensőséges érzése, amely itt-ott sebet kapott ugyan, de az ilyen sebeket beforrasztja a hétköznapok hosszú sora. A megszokás, az egymáshoz símulás, a gyerekekben való közösség, az elmult éveknek mindkét lélekben azonos élményei és emlékei két életet eggyé forrasztanak. Akkor jött a csapás, amely az egybeforradt két életet kettémetszette. Háromnegyed évig éltek egymástól távol. Háromnegyed év teljesen különböző benyomásai halmozódtak a kettéválasztott két lélekben. Erzsi idegen

lett neki. Olyan asszonyhoz volt most visszatérendő, akinek életéből majd egy esztendőt nem ismert. Halványan valami olyat érzett, hogy majd az első találkozáskor tulajdonképpen nem is volna szabad szerelmi vággyal magához ölelnie feleségét, mert ezzel az öleléssel a külön töltött idő többé el nem törölhető idegenségét ölelné maguk közé. Előbb egy új jegyességet kellene végigélni, megismerni egymást újra és teljesen, s csak akkor egyesülni megint, ha az egymás lelkéhez vezető útból mindent eltakarított, ami nem közös. Valami ilyesfélét érzett lelke biztos ösztöneivel, de amit érzett, azt vonakodott végiggondolni. Mert félt. Félt fellebbenteni a kárpitot. Félt attól a veszedelemtől, hogy Erzsi magányos csesztvei hónapjairól ma kiderül valami, aminek egyelőre nevet sem mert adni. Lelke mélyén ijesztő hatalommal sötétlett fel egy eddig nem ismert érzés, a féltékenység. Vele született gavallériája útálta ezt az érzést, amely egy remélhetőleg ártatlan asszonyt aljas vádakkal illet. Lovagiassága gyűlölte féltékenységét, de csak elnyomta, megölni nem tudta. S most azzal a programmal várta a csesztvei élet újrakezdésének napját, hogy nem fog kérdezni semmit, nem fog faggatni, nyomozni, firtatni, hanem bízni és hinni fog. S ha a lélek fenekéről mérgezetten felötlő kétségek nagyon fogják marni, belefojtja őket a csókba, mint rémképeit mákonyba fojtja az álmatlan ember.

A testben és lélekben beteg ember dühösen forró vágya szállott Pestről a csesztvei asszony felé. A csesztvei asszony pedig levéllel felelt férje gondolataira. „Nints tollamnak hatalmába, hogy azon örömet kifejezhetné mi keblembe lakik mi olta szabadon tudlak ... Már nálad lettem volna, de egy garasom sints, lehetetlen a háztul mozdulnom ... Bende még a 600 pengőt meg nem szerezte. Keresd fel Fekete Latzit ő igazít egy igen betsületes zsidóhoz végy fel tüle pénzt füzesd ki Crizmannét 112 és 42 pengőt és Mutschenbachert 115 pengőt.“ Ezek divatcégek voltak. Imre egy pillanat habozás nélkül elhatározta a levél olvasása közben, hogy pénzt szerez és fizet. Sok száz esztendő hagyományával élt vérében a nemesember ösztöne: viselni a terheket azokért, akik fölött ő az úr, s akiket az ősi nyelv is ugyanazon szó két változatával nevez családnak és cselédnek. A pénzkérés nem Erzsi ellen, hanem sajátmaga ellen keltett benne bosszúságot, mert ha eszébe jutott az a büszkeség, amellyel valaha a dúsgazdag Madách-fiú feleségül vette a szegény Fráter-lányt, most restelkedett ilyen levelet kapni feleségétől. Akadt a levélben más, ami sokkal kínosabban bántotta. Először az a tudósítás, hogy a kis Borbála világra érkezése beteggé tette az anyát, aztán pedig egy-két mondat, amelyből kiviláglott, hogy Erzsi és Károly között igen rossz a sógori viszony. A lovakkal volt baj otthon, a gyeplős lesántult, nem lehetett befogni, Imre hátaslovára lett volna szükség helyette, a Csillagra, de azt Károly elvitte Sztregovára. A levél olvasója jól tudta, hogy miért: Károly lóháton járt Szalatnyára Csernyus Emmához. Csak használja egészséggel, ha a maga lova nem elég neki. De Erzsi nem így vélekedett. „Már kértem, hogy külgye haza de csak szekíroz ezel is, ha megengeded befogni úgy írjál neki hogy külgye haza mert én többet nem kérem.“

Imre még aznap elindult pénzt hajszolni, az öreg Boryt is maga mellé vette. Talált is pénzt uzsorakamatra. Erzsi toalett-adósságait azonnal kifizette és azonnal küldött neki pénzt Csesztvére is. Levéllel: gyere, gyere, mihelyt tudsz, kimondhatatlanul vágyódom utánad.

Három héttel gyermeke születése után Erzsi betoppant az Új-téri lakásba, férjéhez, akit hónapok óta nem látott. Imre nem volt otthon. Mikor megjött a városból, ott találta feleségét, aki ledőlt pihenni. Odarohant hozzá és térdre borult a divány előtt. Elkapta

a fekvő asszony vállát és vadul magához szorította. Aztán lecsapott a szájra, a hitves ajkaira, hogy szerelme emlékeit újra élje bennük.

— Csendesen, angyalom, — mondta Erzsi, gyengéden elhárítva a szoros ölelést, — nagyon gyenge vagyok, minden tagom fáj. Az orvos nem is akarta engedni, hogy utazzam; azt mondta, életveszélyes. De én mégis eljöttem.

Az ölelő karok ellanyhulva vonultak vissza az asszony válláról.

— De remélem, jól vagy. Nem viselt meg nagyon az utazás?

— Hát bizony Vácig nagyon rossz volt kocsin. A vasút Váctól már nem rázott annyira. Ülj le szépen arra a székre és beszélgessünk.

Imre megfogta felesége kezét és cirógatta, mialatt beszélgettek. Mindenekelőtt a gyerekekről. Jól vannak mind. Aladár még Sztregován van, de Matolcsy a minap járt odaát és hírt hozott róla: egészséges és jókedvű. Jolánka édes kis kofa, folyton a nagy babáját ápolgatja, öltözteti, lefekteti. A kicsi pedig, a háromhetes Anna, bizony nem valami erős gyerek, göthös, vézna kis csecsemő, de majd csak ád neki egészséget a jó Isten.

— Én különben nem fogom Annának hívni. Nekem ez a név nem tetszik. Annának kereszteltettem, mert te úgy akartad, de én másképpen fogom hívni. Borbárának. Borbára, az sokkal szebb név.

— Keresztelhettük volna Borbárának is, angyalom. Nem fogja most anyám rossz néven venni, ha Anna a neve, mégis másképpen szólítjuk?

— Bánom is én, vegye rossz néven.

A kezet simogató kéz megállott.

— Nézd, lelkecském, jó, hogy ennél a kérdésnél tartunk. Úgy látom, hogy mialatt én a dutyiban ültem, teneked nem sikerült melegebb viszonyba kerülni anyámmal és Károllyal. Sőt. Várjál csak, ne szólj

közbe. Én remélhetőleg nemsokára hazamegyek és új életet kezdünk. Szeretném, ha összemelegednétek valahogy. Ha valami baj van, ha megbántottak, mondd el szépen, én majd az ellentéteket ki fogom egyenlíteni. Nos?

Erzsi nagy lélekzetet vett. Férje felszólítása olyan zsilipet nyitott meg, amelyből ijesztő árvíz ömlött elé. Erzsi elkezdett panaszkodni. Összevissza, vég nélkül. Nem tartott időrendet, nem sorolta fel érzelmeit egyenként. Egyiket a másikba keverte, Károly sógort és az anyóst mondatonként felváltva vádolta. Hol kikelt az ellen, hogy a kislány születésekor anyósa feléje sem nézett, hol tíz percet beszélt egyhuzamban valami drótfonatú kézimunkakosárról, amelyet anyós a menyén, menye az anyósán keresett. Aztán Károly egyszer leszidta az Erzsi kocsisát. Mintha csak Csesztvén ő volna a gazda. Aztán Aladárt a nagyanyja pofonütötte, ezt egy Sztregovára küldött cseléd hozta hírül, erre Erzsi megkérdezte Károlyt, hogy igaz-e ez, mire Károly a kérdőrevonást közölte az anyjával, de a hanglejtést is, a szavakat is elferdítette, erre Erzsi kikelt anyósa ellen, amit a szobalány véletlenül meghallott, erre ezt megtudták Sztregován, de a szobalány megesküdött, hogy ő nem pletykázott, de nem is valószínű, biztosan Sztregován találták ki az egészet, és így tovább, végeszakadatlan. Örökösen visszatérő refrain gyanánt minden harmadik lélekzetvételnél újra és újra felmerült a pénz. A csesztvei ház nyomorúsága, a cselédbérek szégyene, anyós és sógor felháborító fukarsága. A díványon fekvő Erzsi először felkönyökölt félkönyékre az előadás izgalmában, aztán felült, majd felállt, végül már lesfel járt, úgy omlott belőle a hónapok óta felgyülemlett panasz, vád, harag, elkeseredés. Imre némán és elképedve nézte a székről. Idegen asszony volt az, aki megbomlott hajjal, kipirult arccal, hadonászva beszélt előtte, alig véve lélekzetet, belekavarodva a sokszorosan tolongó

panaszok mondatainak tömkelegébe. Idegen volt az asszony, ismeretlenek voltak az epizódok, sohasem hallott béresnevek merültek fel a traccsokban és üzengetésekben, még ismerősök is akadtak, akikről Imrének meg kellett kérdeznie: kik azok. Válasz: Pali bátyám hozta el őket, igen kedves emberek, nagyon összebarátkoztunk.

Mi ez? Kik ők ketten ebben a szobában? A régi Erzsi helyett egy ismeretlen asszony ágál itt magából kikelve. S a régi Imre nem találja önmagát. Két idegen.

Erzsi most megállott férje előtt. Arcán látszott, hogy most valami súlyosat és főbenjárót fog mondani.

— Megjegyzem, hogy én tudom, mi a bajuk velem. Ez aztán a legnagyobb aljasság. Nem mondták, de én láttam az arcukon. Ők engem rossznak tartanak. Olyan gonosz a lelkük, hogy másról is gonoszat tételeznek fel. Amért a régebbi időben ott járt egy párszor Hanzély Feri, már tudja Isten, miket gondoltak rólam. És anyád arcán azt is láttam, hogy mikor Csesztvén ott jött-ment az az osztrák tiszt, akit erőszakkal beszállásoltak a nyakamra, ő magában arról is gondol valamit. Hát tudd meg, Emi, hogy ez engem a lelkem mélyéig megbántott. Én neked mindig jó és hű feleséged voltam. Bánkódtam utánad, kisírtam a két szememet, nélkülöztem és kínlódtam állapotommal. Ez volt érte a hála. Hogy a te drágalátos családod még meg is akarna gyanúsítani. Hát ez nagyon fáj. Ezt nem érdemeltem.

Erzsi ledőlt a díványra és heves sírásra fakadt. Imre azonnal mellé ült. Simogatta, vigasztalta. Felesége könnyeivel szemben fegyvertelennek érezte magát, még a lelkiismerete is megmozdult, pedig valóban nem volt oka ennek a sírásnak.

— Dehogy is gyanúsítanak, micsoda szamárság ez.

— De igen — panaszolt sírva csukló hangon az asszony —, nekem ne beszélj, egész biztosan téged is próbáltak heccelni ellenem.

— Erzsi, ne légy ostoba, miket beszélsz? Becsületszavamat adom neked, hogy sem anyám, sem Károly azt a nevet, hogy Hanzély, ki nem ejtette előttem. Rosszul is ismered mindkettőt, ha ilyen komisz pletykát felteszel róluk. Hiszen anyám inkább a nyelvét vágatná ki, semhogy az én lelki nyugalmamat felborítsa ilyen mendemondákkal még akkor is, ha csakugyan rosszul viselnéd magad.

Az asszony sértett arccal, nyers mozdulattal felült. Támadó hangon szólt és a méltatlankodás haragjával:

— Szóval teszerinted lehet, hogy én csakugyan rosszul viseltem magam?

— Ugyan ne csavarj ki mindent, a jó Isten áldjon meg. Eszem ágában sem volt ilyesmit feltenni.

— Mert ha nem bízol bennem, én akár rögtön szedhetem a sátorfámat, hogy anyád boldog legyen.

— Miket beszélsz, lelkem? Én azt hiszem, elment az eszed. Nincs itt senkinek esze ágában sem gyanusítani téged. Bizonyosan az a sok sérelem és bántalom is, amit elmondtál, ugyanilyen képzelődés. Majd rendbehozok otthon mindent, csak egyszer hazajussak. Úgyis ki kell hogy magyarázzatok mindent anyámmal, mert nagy ujságom van számodra: át fogunk költözni a sztregovai kastélyba, anyám átmegy a régibe és Károly átveszi Csesztvét. Na, ehhez mit szólsz?

Imre azt várta, hogy a sértett arc egyszerre kiderül most, és Erzsi azonnal a nyakába ugrik. De nem ez történt.

— Erről már hallottam rebesgetni — mondta az asszony hűvösen —, de ez nem lesz olyan egyszerű. Én addig nem megyek Sztregovára, míg nekem valamennyien ünnepélyesen meg nem ígéritek, hogy Sztregován nekem anyádtól nyugtom lesz. Csesztvén már csak elég messzi voltam tőle, mégis azon gondolkoztam már az utóbbi időben, hogy elköltözöm Pali bá-

tyámékhoz. Csak azért nem tettem, mert nem akartalak búsítani. Mert minden gondolatommal csak rád gondoltam. Elképzelem, hogy mi lesz, ha egy faluban élünk. Anyáddal én semmi közösséget nem akarok.

A férj átölelte felesége vállát. Kíméletesen, ahogy annak jár, aki még beteg és érzékeny.

— Nézd, édes lelkem, ezek mind elintézhető dolgok. Ezek jönnek másodsorban. A fontos nem ez. A fontos az, hogy mi ketten hogyan érzünk egymás iránt. Én a régi vagyok hozzád. Ha te is hozzám, akkor az egész többi világ nem számít.

És megint nem az történt, amit Imre várt erre. Erzsi megint nem fordult eléje mély és boldog nézéssel és megint nem borult a mellére. Hanem egy darabig nem felelt. Aztán kibökte:

— Én terád haragszom. Te engem nagyon megbántottál.

Imre megdöbbenve bámult az asszonyra.

— Én? Megbántottalak? Én??

— Igenis te. Még akkor, mielőtt letartóztattak volna.

Férje felé fordult és a szemébe nézett.

— Miért titkoltad te előttem, ki az a szőlőmunkás, aki a présházban van? Miért titkoltad te előttem, hogy ki az a cseh vadász, akit a parócai tanyán tartasz? Idegenektől kell nekem az ilyet megtudni?

Imre zavartan és kelletlenül vállat vont.

— Drágaságom... nem is volnál asszony, ha nem szeretnél beszélni. Miért szóld el magad véletlenül? És aztán az ilyen titokkal felelősség jár. Téged nem akartalak belekeverni.

— Ne légy ilyen kenetteljes, — csattant fel ingerülten Erzsi, — ez nem volt őszinte felelet. Te azért nem kötötted a titkaidat az orromra, mert nem veszel engem emberszámra. Ó, igen, ne tiltakozz, ez így is van. Te engem hosszú hónapokon át megaláztál. Éltem melletted, mint egy alkalmazott, de nem mint élettárs.

Megbeszélted velem, hogy az ajtókat kenni kell, mert nyikorognak, de ami az életedben, a lelkedben igazán fontos volt, azt elzártad előttem. Mit gondolsz, hogyan esett az nekem, mikor a szemembe nevettek idegenek, mert nem tudtam, miért fogták el a férjemet? És mit gondolsz, hogyan esett az nekem, mikor kézzel-lábbal védtelek, hogy ártatlan vagy, hiszen én csak tudnék róla, és erre megint a szemembe nevettek? Úgy-e, most nem tudsz felelni. Hát vedd tudomásul, hogy mélyen megbántottál, és ezt nagyon nehezen fogod helyrehozni, azt mondhatom.

Sokáig hallgattak. A földet nézték mind a ketten. Imre mélyet sóhajtott és hogy foglalkozzék valamivel, szivarra gyujtott. Aztán remegő hangon megszólalt.

— Nézd, Erzsi, nekem legforróbb vágyam, hogy ha hazakerülök, elkezdjük a mi boldog kis életünket a három gyerekkel egymás mellett, egymásért. Remélem, te is ezt akarod a régi érzésekkel. Én arra kérlek téged, hogy tégy félre minden személyes sérelmet és keresd meg velem együtt a boldogság útját. Ha megbántottalak, már most is bocsánatot kérek és a jövőben kétszeresen gyengéd leszek hozzád. Ha más megbántott, majd megtaláljuk a módját, hogy ezentúl ne bánthassanak. Most nézz a szemem közé és csókolj meg.

A két szempár egymásba nézett. Imre mindenáron, mindenáron szerelmet, hűséget, odaadást, a boldog jövő szándékát látta a kék tekintetben. Aztán magához vonta az Erzsi fejét és megcsókolta. Ajkát ugyan, de tartózkodva. Apai csók volt ez, vagy testvéri. De hitvesi nem.

— Így. Most rendben vagyunk. Majd meglátod, hogy a kölcsönös jóakarat csodákat tud tenni. Most mesélj az ismerősökről nekem. Mit tudsz Szontagh Paliról? Mi van Veres Paliékkal és Veres Gyuláékkal?

Az öreg Bory beszélgetés közben hazajött. Tiszte-

lettel, öreges bókokkal üdvözölte gazdája feleségét. Hármasban beszélgettek tovább. A vacsorát felhozatták a kocsmából, mert Erzsit a hosszú beszélgetés nagyon kimerítette. Aztán Imre átment aludni a Bory szobájába. Az ő ágyában Erzsi kapott szállást.

És mialatt a sötétben a hosszú beszélgetésről, a családi békesség nehéz problémájáról, házasélete jövőjéről gondolkozott, hirtelen hűvös zsibbadást érzett a szívében. Ilyenkor mondjuk, hogy valaki „elhűl". Ő is elhűlt attól, amit most meglátott magában. De meglátta és kimondta magának irgalmatlanul, bármilyen borzasztóan hangzott: Erzsi terhére volt. Terhére volt a saját hitvese, aki a gyerek születése után három héttel az ő kedvéért rázatta magát Pestig. Nem lett volna terhére, ha most boldogan fuldokolnának egymás csókjaiban. De így csak nyűg most itt és vesződség anyósa ellen való panaszaival, anyagi sérelmeivel. Borzasztó. De így van.

Másnap is ezt érezte, mikor Erzsit kikísérte a vonathoz. A vonat elindult s bár ők helyreállott kedves vidámságban búcsúztak el, nem tudta magában eltagadni a megkönnyebbült sóhajt. Fáradtan bandukolt haza, órák hosszat futkosott volt pénz után, hogy Erzsinek útiköltséget adhasson és néhány vásárlását fedezhesse. Inkább vánszorgott, mint bandukolt. És közben a maga örök problémájának magasába kalandoztak bús gondolatai: a lélek és test örök küzdelme egyazon emberben bámulatos változatait okozza az érzéseknek.

A pesti internáltság következő heteiben gyakran kapott levelet. Erzsi és Károly levelei váltogatták egymást. Károly tiszta, nyugodt, józan levelet írt a gazdálkodás dolgairól, mindig aláhúzva bátyja intézkedési jogát, szerényen alkalmazkodva az elsőszülött bármilyen döntéséhez, hűségesen beszámolva minden gazdasági ujságról. Imre a hosszú, sűrűn írott leveleket együtt olvasta az öreg Boryval, minden felvetett

kérdést alaposan megbeszéltek, aztán együtt írták a hosszú választ haza. Közben Károly maga is ideutazott Pestre. Temérdek dolga volt, enni is alig ért rá, az öreg Bory is folyton velük volt, s így Imre az Erzsi sérelmeit csak futólag hozhatta szóba. Károly udvariasan, de látható hűvösséggel válaszolta:

— Erzsi többet költ, mint kellene, anyánk pedig igen józanul osztja be a kiadásokat. Innen minden baj. Ha hazajössz, majd tisztázhatod a félreértéseket.

Aztán másról kezdett beszélni. Pontosan így tett az anya is, aki nemsokára megint felkereste Pesthez kötött fiát. Beszélt a gyerekekről, a gazdaságról, a nyomasztó adósságokról, a megyebeli ismerősökről, gróf Pongrácz Arnold nógrádi megyefőnökségéről, csak éppen Erzsiről nem akart beszélni.

— Jó volna, ha majd beosztásra szoktatnád a feleségedet. A Madách-vagyon nem arravaló, hogy vígan éljük világunkat. Nekem ővele semmi bajom nincs, és nyilván neki sincs velem, hiszen ha volna, szólt volna. De eddig nem szólt.

És ő is másról kezdett beszélni. De az Erzsi levelei nem beszéltek másról. Mindig csak erről. Elutazása után rögtön ezt írta: „Édes Emikém! Botsáss meg, hogy holmijaidat nem küldöm de mivel 24 pengő krajczárral értem haza igy nem vagyok képes a fuvarbért kifizetni, Anyád pedig elment anélkül hogy egy pár forintot adott volna tégy valamit hogy öröké ne kelesen nekem gond és keserűség közöt gyötrődnöm vagy talán Anyád már végkép elakar szekirozni ezt igen könnyen elérheti, mert én nem szeretem magamat hijába szekiroztatni így beszélj vele és adj valami biztos helyzetet bár mily igéntelent tsak hogy én minden érintkezéstül ment legyek Anyád iránába ő véle én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökéllett szándékom és így én sztregovai lakos soha nem leszek kérlek tudósits mert Atyám magához hi neki felelnem kel mi tevő leszek megyeké vagy nem ez majd attul

fog fügni hogy .jövendőbe mily helyzetem lesz.. Borbára és Jolánka betegek himlősek mint én Doktort nem hozatok én sem orvosoltam magam türjönek ők is, ugyis a jótett boldogság a sírba lakik tsak, nékik legjobb ha nem ismerve az élet keserűségeitt ott lelik fel örök nyugalmukatt irjál hogy segítsek magamon én nem vagyok képes igy létezni, Károlynak meg montad-é hogy Csillagot külgye haza én nem akarok adig küldeni érte mig te nem irsz neki és megrendeled hogy külgye mert én tudom hogy örülne ha a küldött embert visszautasíthatná nékem bosszúságomra ilyenekbe nagy vitéz de máskép gyalázatosan gyáva, — Isten veled és rendelkez tsókol tisztelő nőd Erzsi."

Tehát a két kislány himlős és az elkeseredett anya nem hozat hozzájuk orvost, csak haljanak meg. Azonfelül mindezt közli a fogságot szenvedett, betegen sínylődő, otthonáért reszkető férjjel. Imre nyelt egyet, mikor a levelet letette és szájaíze igen keserű volt. Ha pár hónappal ezelőtt kap ilyen levelet, akkor fejjel, foggal, körömmel esik neki a pozsonyi cella ajtajának és addig ordít, hogy eresszék haza, míg elájul. De Szontagh Palinak igaza volt: a börtön valami rettenetes dolog, valami borzasztó démon, amely a lélekből rág le egy darabot. Most már nem rohant ki az utcára, hogy futóbolond gyanánt gyalog vágjon neki a váci országútnak. Csak sóhajtott és szenvedett. A zsarnoki hatalom iszonyúan nyomta a földre, mint a gúla óriás építőköve az egyiptomi rabszolgát a gyermekkorában látott régi képen.

A gyötrődő aggodalom már a következő levélnél enyhült. A gyermecskék halálveszedelme nem lehetett olyan félelmes, mert anyjuk mindenféle toalett-megbízásokat írt bele a levélbe. Rendeljen cipőt, ilyet meg ilyet. Menjen el a Crizmanné üzletébe, tisztíttassa ki a mellékelve küldött nőikalapot. A mellékelt selyemruhát vigye el Mutschenbacherné hoz, aki csináljon hozzá új derekat, derékben szűkebbre és mellben bővebbre csinálja. A két kalapból válasszon egyet és ha a ritkásat választja, arra tegyen fehér pántlikát, ha a sűrűt választja, arra schottisch pántlikát tegyen. A mantilt is csinálja meg úgy, ahogy most hordják. A Párisi-uccában, Könignél új cipőt rendelt Erzsi, azért is menjen be Imre és váltsa ki, azonfelül rendeljen Könignél még egy pár bőrtopánt. A megbízások mellett pedig az ismétlődő mondatok: „Írj Édes Anyádnak már nem tudok mit tsinálni egy krajcárom sintsen már majd megőszülök ez borzasztó egy élett meddig tart ez még igy." És az állandó fenyegetés: „Atyám hí magához én nekem határozni kel hogy megyek é." De utána megint megbízás, hogy Imre rendeljen Mutschenbachernél egy Schweiczer-derekat, de nem kivágottat, hanem magasat, egész nyakig. Napernyő is kell, ilyen meg ilyen. Aztán megint a refrain: „Édes Anyád most adott 600 frtot de ennek sok helye van." Két nap mulva: „Én nem tudom mit csináljak itt a vásár a tselédek fognak kérni pénzt és én majd krajcár nélkül leszek."

Bory már hazautazott, az ő ügye gyorsabban ment, megkapta az engedelmet. Madách Imre egyedül maradt a pesti lakásban. Pesti internált politikai fogoly, rendszeres jelentkezési kötelezettséggel. És elmondhatatlan gyötrelemmel jövendő élete miatt, amelyet sóvár vággyal szeretne már elkezdeni, de ha arra gondol, hogy holnap talán már utazhatik, valami határozatlan félelem vesz erőt rajta, valami ismeretlen dologtól. De néha elővesszi versét és görcsösen ragaszkodik az utolsó strófához:

Itten állok végre s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Mig mindnyájatokat átölellek,
S egy csók mindent magyarázni fog.

Augusztus tizennyolcadikán óriási ágyúzás volt Pesten, a középületeken rengeteg feketesárga zászló

lengett. Ferenc József császár ezen a napon jegyezte el a hír szerint feltűnően szép Erzsébet bajor főhercegnőt. Imre már csomagolt. Erzsi segített neki, akinek pénzt küldött, hogy jöjjön azonnal, a Kriegsgericht megadta az engedelmet, hogy ügye további folyását Csesztvén várhassa meg. Erzsi megérkezett.

Nemcsak a császár és a főhercegi ara eljegyzése volt ezen a napon: Imre is eljegyzést ült feleségével. A csomagolás munkája közben folyton csókolództak. Étkezni előkelő vendéglőbe mentek és Imre sampányert rendelt. Este is sampányert rendelt. Mikor bérkocsival hazafelé mentek az augusztusi éjszakában, Erzsi sikoltozott jókedvében és szünet nélkül kacagott.

— Te be vagy csípve, te asszony, — mondta Imre szerelmes hangon.

Ő maga sem volt egészen józan. Sohasem szokott inni és a szokatlan ital édes, rózsás optimizmussal borította el a fejét. Minden édes volt, jókedvű és boldog. Az élet kedvesnek és egyszerűnek tetszett. Mikor mentek fel a lépcsőn, már összeölelkeztek és olyan vadul csókolták egymást, mint házasságuk első napjaiban.

Másnap reggel Imre fájó fejjel ébredt. A szokatlan lumpolás megártott neki. Lopva nézte a dudorászva, jókedvűen öltözködő Erzsit. Az a kíméletlen levél jutott eszébe, amelyet ez az asszony a gyerekek himlőjéről írt neki. Ezt most szóvá kellene tenni, mert ha ezt el nem intézi vele gyengéd, megértő beszélgetésben, a tövis mindig a szívben marad. Akarta is elkezdeni, de valahogy nem jött ki a száján. Még egyszer-kétszer próbálta belelovalni magát, hogy a kérdést felvesse és vele együtt talán sok egyebet, de szándéka mindig lankadtan omlott össze. Végül hagyta. Szótlanul kezdett öltözködni ő is. Mélyen gondolkozott közben. És igen nagy fájdalom ütötte meg a szívét. Erzsiről, aki vidáman, frissen tett-vett a szobában, eszébe jutott valami.

Az jutott eszébe róla, hogy ez az asszony neki már nem felesége, hanem szeretője.

II.

Csesztvén egypár hetet töltött mindössze a házaspár. S ez a pár hét a költözés, az osztályos tárgyalás, a zűrzavar ideje volt. Az osztály símán ment: Imre kapta a sztregovai kastélyt a volyavai, bikóci, dubravai és egyéb belsőségekkel, a háji, prityehlóvni, zsobráckai, csesztámi szántókkal, továbbá a kis-libercsei, kisfalusi, tóthartyáni, parócai, borosznoki, rárosmulyadi, fabiánkai, pribói birtokokat. Nagy vagyon volt ez, de már sok teher volt rajta. Az úrbéri rendezés bizonytalansága minden gazdasági számvetést lehetetlenné tett, a földreform folytán majdan megállapítandó földváltságra adtak ugyan valamelyes sovány előleget a hatóságok, de az a folyó költségekre sem futotta. A gazdag Madách Imrét elviselhetetlenül szorították a gondok, olykor krajcárok hiányoztak a csesztvei házból s a szivarravalót a napi tejeladásból kellett összekaparni.

Annyi tárgyalás volt, annyi megbeszélés, annyi jövés-menés, hogy Imrének jó ürügye akadt a fogsága alatt elmérgesedett családi helyzet tisztázását akkorra halasztani, mikor majd berendezkedett Sztregován és elkezdte a végleges, immáron haláláig tartandó életformát. De házasságának belső válságát nem tudta halogatni. Már a Csesztvére érkezésüket követő napon összekaptak valami lényegtelen házi dolog felett. Szó szót követett, Erzsi meglepő nyerseséggel feleselt. Végül a veszekedés hevében odavágta:

— Ha csak azért jöttél haza, hogy ezzel a papos

kenetteljességeddel prédikálj nekem, akkor jobb lett volna...

Itt abbahagyta a mondatot. Imre megdöbbenve egészítette ki.

— Jobb lett volna ott maradnom?

— Nem, azt nem mondom. De jobb lett volna nekem apámhoz költözni.

Másfél napig nem beszéltek egymással, aztán csókjaikon keresztül kibékültek anélkül, hogy az összeveszés tárgyát, a civakodás hevében használt sértő mondatokat tisztázták és jóvátették volna. Ugyanez megtörtént egy hét mulva. Aztán megint. Úgy alakult most már kettejük viszonya, hogy a csesztvei födél alatt tulajdonképpen nem egy házaspár éldegélt, hanem kettő: egy testi házaspár és egy lelki. A testi házaspár még mindig változatlan csókokban találta meg egymást, a lelki házaspár között azonban rohamos és ijesztő iramban nőtt az elintézetlen viták, a jóvá nem tett sértések, a visszanyelt szemrehányások válaszfala. Némán jöttek-mentek a házban egymás mellett, ha normális jóviszonyban voltak is. A hajdani hosszú, meghitt beszélgetések nem voltak sehol. Ha belekezdtek valami témába, három mondat után már ott tartottak, hogy mindegyiknek hosszú-hosszú magyarázattal kellett volna kitennie magából azt, amit a másik nem ismerhetett, mert mindketten tele voltak a másiknak idegen dolgokkal. Egyszer, valahol, mikor egymás mellett haladtak az életben, nem vették észre, hogy az út kettéválik, s ők előre mennek ugyan és együtt mennek előre, de egyre távolodó két ösvényen. S a két lélek már kezdte nem hallani egymás hangját.

Szeptember végén történt a kastélycsere. Imre, Erzsi és a három gyerek beköltözött a sztregovai kastélyba, Károly átköltözött Csesztvére, hogy jövő tavasszal odahozza feleségét. Az anya már berendezkedett a régi kastélyban.

Imre trónra lépett. Átvette az ősi kastély urának

rangját, a sztregovai tótok uralmát, új formájú uralmat: a negyvennyolc előtti jobbágyság cárizmusa helyett a földesúr és paraszt viszonya körülbelül alkotmányos királysággá változott. A negyvennyolcas rabszolgafelszabadítás azonban a lefolyt öt esztendő alatt csak a külső jogi kereteket változtatta meg, a lelkek még nem alakultak át ilyen gyorsan. A tót most is már messziről lekapta süvegét, ha az urat közeledni látta és alázatosan állt félre a kisisten útjából. A kastély most is az uralkodói palota gőgjével tekintett le a falu viskóira, a paraszt írástudatlan, szegény, világ folyásáról mit sem tudó, alig eszmélő paraszt maradt, az urak pedig hintón egymáshoz járó, ország sorát hánytorgató, négylovas urak maradtak.

Az új földesúr a falu két papjában találta meg hétköznapjainak természetes társaságát. Gaál Ignácnak hívták a katolikus papot, Henricy Ágostonnak a luteránust. Gaál idősebb ember volt, ezüsthajú, pirosarcú, vasegészségű, aféle magyaros, karakán katolikus pap, amilyen százával akadt akkor az országban. Minden osztrák börtönben akadt belőlük, és éppen Madách Imre hazatérte után akasztottak fel egyet Pozsonyban: Gasparich Kilitet, a barátot, Perczel tábori lelkészét. Gaál tisztelendő úr nem reverendát hordott, hanem vitézkötéses, pitykés ruhát. Jó pap volt, színaranyjóságú derék ember, aki főként a gyerekeket szerette. Azok is izgatottan elkezdtek ugrándozni, ha a tisztelendő valamelyik háznál megjelent. Aladár természetesen apjánál, anyjánál lakott, az árva Balogh Károlykát pedig nagyanyja vitte magával a régi kastélyba. A másik árva, Huszár Panka, nagyanyja kedvence, Pesten nevelkedett intézetben. Egyszóval ez a két fiú volt a tisztelendő két főbarátja, sétálni vitte őket, magyarázott, mesélt nekik, mókázott velük. Közben pedig lelkesen támogatta Madách Károly és Csernyus Emma szerelmét most is, hogy Károly Csesztvére került. Sőt szerepe most még fontosabb lett: a jegyesek apró-cseprő,

ügyes-bajos dolgait ő látta el, ha izengetni, tanácskozni kellett.

Imréhez a másik pap állott közelebb, a luteránus. Henricy Ágost. Kis köpcös ember volt, fiatal még, mindössze huszonkilenc éves, de korán pókhasat eresztő, korán kopaszodó. Surányban kezdte a pályáját, mikor végzett, Sréteréknél nevelő gyanánt. Itt ismerte meg Veres Gyula, aki luteránus lévén, felügyelője volt a sztregovai parókiának. Ötvenkettőben a sztregovai luteránus pap állása megüresedett és az a veszedelem fenyegette a falut, hogy az állást egy Kramar nevű pánszláv káplán fogja elnyerni, Hurbán erősen támogatott jelöltje. Henricy jó magyar embernek mutatkozott Sréteréknél, kisült róla, hogy a szabadságharcban honvédfőhadnagy gyanánt verekedett, besorozták aztán osztrák közbakának, de innen érdekes módon meg tudott ugrani. A fogoly-transzportot Bécsen szállították keresztül, Henricynek pedig Bécsben élt egy nagybátyja, Moisisovics nevezetű, az Allgemeines Krankenhaus igazgató-főorvosa. A nagybácsi nemcsak öccsét, hanem több más magyar foglyot is megszöktetett úgy, hogy betegápoló-köpenyeget adott rájuk. A szökevényeket ott is keresték a kórházban, a nyomozók minden zeget-zugot felkutattak, minden szekrényt kinyitottak, de a mellettük járókelő ápolókat nem jutott eszükbe gyanusítani. Henricy ott ápolt egy félévig a bécsi kórházban, akkor elutazott Pozsonyba az evangélikus teológiára és felkereste Bolemannt, a teológia magyarérzelmű igazgatóját. Az egy „Zertifikat"-ot állított ki neki, mely szerint Henricy Ágost „1848. október elsejétől mind a mai napig rendes hallgató vala és semminemü mozgalomban részt nem veve". Az ifjú papnak tehát jó forradalmi multja volt; Veres Gyula elhatározta, hogy ezt teszi be papnak Sztregovára a luteránus tótokhoz. Henricy megjelent Szakalban, Veres Gyula portáján, hogy a papi állás elnyeréséről tanácskozzék vele. Bajuszt és nagy szakállt hordott a fiatalember. Ezt Veres Gyula azonnal leborotváltatta vele. A tótok csak csupaszképű papot szeretnek. Henricy sóhajtva vált meg magyaros bajszától, szakállától, és elment Sztregovára a tótokat meghódítani. Mivel arról volt szó, hogy egy pánszláv káplánt kell kiütni a nyeregből, elkövetkezett az a csoda, hogy özvegy Madáchné elkezdett korteskedni egy protestáns pap mellett. Erősen nyomták a dolgot a Felső-Sztregovát birtokló Sréterék és a Kis-Libercse egy részét bíró Pongráczék, Dubraviczkyék és mások. A puccs sikerült: Henricy lett a sztregovai luteránus pap éppen abban az időben, mikor Madách Imre fogsága első keserves idejét töltötte a pozsonyi Vizikaszárnyában.

Mostanra már erősen gyökeret vert a kis Henricy a sztregovai tótok közt. Igen tudott a nyelvükön beszélni, apja is luteránus pap volt, anyja is papi családból származott. Madách Imre azonnal megkedvelte a fürgeelméjű, sokatolvasott, vitatkozásra és beszélgetésre nagyon hajlamos papot. Már az első nap érdekes összefüggést találtak családjaik között. Kmetty tábornokról beszélgettek a szabadságharc emlékei kapcsán.

— Nagybátyám volt Kmetty György, alatta is szolgáltam, — mesélte Henricy, — igen szerettük mindnyájan.

— Hogyan volt nagybátyja?

— Úgy, hogy anyám Moisisovics-lány volt, anyja Kmetty-leány, s ennek a Kmetty-leánynak a fivére volt Kmetty Pál, a tábornok atyja. Forradalmi család volt az egész család.

— Hogyan?

— Anyai nagyapámat eredetileg úgy hívták, hogy Moizsis János. Aszódon járt iskolába, kortársa volt annak a Hajnóczynak, sőt titkára is, aki a Martinovics-féle összeesküvésben résztvett. Mikor Hajnóczyt elfogták, neki még volt ideje megugrani. Túrócba bujdosott, s mivel az akkori időkben még könnyű volt

nevet változtatni, ő Moisisovicsra változtatta magát önhatalmúlag. Egy Pribóc nevü kis faluban lett ezen a néven tanító. A falusi tót tanítóban persze senki sem sejtette Hajnóczy titkárát. Később aztán elé mert bujni, pap lett, főesperességig vitte. A mi egyházunkban igen nagyrabecsült vallásos író volt.

— Szóval az ön nagyapja szerepelt a Martinovics-összeesküvésben. Ha meg nem tudott volna szökni, tudja-e, ki lett volna a védőügyvédje nagyapjának? Az én nagyapám.

Henricy nagyot nézett. Nem ilyen fogalmai voltak a Madách-famíliáról.

— A néhai kamarás úr őméltóságának atyja? Ezt eddig nem hallottam.

— Nem, — felelte derűsen Imre, — Sztregován nem szoktak ezzel dicsekedni.

A pap ráemelte tekintetét a földesúrra. Megjegyzést nem tett. De magában már látta, hogy ez a földesúr előkelő és érdekes lélek. Máris szerette. Szerette is ezentúl mindvégig.

A két kisfiú szeretett Gaál bácsija és Henricy volt a Madách-ház mindennapos látogatója. Azonkívül az öreg Bory, akinek meg sem kottyant a fogság, vén ember létére. Vezette tovább a gazdaságot és resztvett a család ügyes-bajos dolgaiban, most már mint az Imre alkalmazottja, akinek valaha apját is szolgálta. Ők hárman voltak a leggyakoribb arcok, de rajtuk kívül is akadt látogató elég sűrűn. Sokkal sűrűbben, mint Csesztvén. Nemcsak azért, mert a tágas, nagyobb kényelmű sztregovai kastélyban könnyebb volt a vendégszoba kérdése, hanem azért is, mert most már nemcsak Erzsi vágyott a vendégre, hanem Imre is. Ha vacsora után kettesben maradt a feleségével, kínos feszengés vett erőt rajta. Nem tudott mit beszélni az asszonnyal. Az lett volna a kisebbik baj, hogy unatkoztak egymás mellett. A nagyobbik baj az volt, hogy külön jobbak szerettek unatkozni, mint kettesben. A

vendég megváltás volt számukra. Mind a ketten egyszerre felélénkültek, beszédesek lettek, elevenek. Akik addig órákon át egy szót sem szóltak egymáshoz, egyszerre rendkívüli élénkséggel tudtak társalogni. De ha mult az idő vacsora után, Imre megint felvéve régi szokását, feltűnés nélkül visszavonult könyveihez és jegyzeteihez. A vendégek már megszokták, hogy a házigazdának ilyen furcsa móresei vannak. Csak három ember volt, akivel szívesen elbeszélgetett akármeddig: Szontagh Pali, Veres Pali és Veres Gyula. De ezeket is inkább bevitte a maga szobájába a társaság lármájából. Szontagh Pali különben szintén osztályt csinált családja tagjaival: neki a horpácsi birtokrész jutott. Odaköltözött már tavasszal, berendezkedett és igen csendes volt. Csak legrégibb barátaival érintkezett, főként Imrével. De őt is inkább úgy látogatta meg, hogy egyedül találja.

Erzsi az ilyen látogatásban nem is lelte örömét. Az ő öröme a gavallérhad volt. A vármegye arszlánjai szívesen jöttek Sztregovára, akár úgy, hogy átvitte őket útjok a falun és betértek, akár úgy, hogy eljöttek vizitet csinálni. Jött Uhorszkáról Szent-Iványi Farkas, aki rengeteg nótát tudott. Jött Török Béla, aki úgy tudott inni, mint egy gödény. Jött Ordasról Berczelly Bandi, aki féllábára bicegett, mégis híres legény tudott lenni a megyében. És jött Hanzély Feri. De csak egy darabig.

Egyízben Imre és Erzsi megint összezördültek. Azon civakodtak össze, hogy a púpos Nina, az öreg hölgy társalkodónője, ideát járván a kastélyban, valamiért megszólította a rendetlenkedő Aladárt. Erzsi azonnal felcsattant, hogy az ő fiát ő neveli, és Nina vegye tudomásul, hogy a nagymama-vircsaftnak vége. Imre hallotta a megjegyzést és nem hagyta szó nélkül. Ezen vesztek össze. A szóváltás hevében Erzsi így kiáltott:

— De nagyra van azzal a rettenetes tisztességével,

Könnyű az ilyen kiszáradt vénasszonynak, de lett volna csak az én helyemben Csesztvén, és lett volna csak fiatal és csinos, vajjon hogyan állta volna azt az ostromot?

— Miféle ostromot? — csapott le Imre.

Erzsi azonnal piros lett, mint a pipacs. Elszólta magát. Próbált még ügyetlenül dadogni valamit, hogy a hatósági bajokra gondolt, de akkor miért hozott szóba fiatalságot, csinosságot és női tisztességet? Imre faggatására egyre jobban belekeveredett ellentmondásainak hálójába, és végre is színt kellett vallania. Hát igen, őt valaki ostromolta. Annál nagyobb érdem, hogy tiszta maradt. De ki ostromolta? Kinyögte végül azt is. Hanzély Feri.

— Hogyan ostromolt? Mit beszélt? Miket mondott? Minden részletet akarok tudni, az egészet akarom hallani.

Az asszony sírvafakadt. De most a könnyekkel nem ment semmire. Imre úgy faggatta, mint a vizsgálóbíró. Keresztkérdésekkel, ellentmondások eléjetárásával. Szívósan, irgalmatlanul.

— Azt akarta, hogy legyek a kedvese. Egyszer meg is ölelt. Akkor kiutasítottam.

— De aztán megint jött a házhoz.

Csend.

— És te fogadtad. Azt az embert, aki meg merészelt ölelni téged, úriasszonyt.

— Azután már csak kétszer volt. Hiszen kisbabát vártam, ne légy nevetséges.

— Én csak annyiban vagyok nevetséges, amennyiben te teszel nevetségessé. Most hallgass ide. Te azt állítottad, hogy tiszta maradtál. Nincs bizonyítékom, kénytelen vagyok elhinni. Ezt a Hanzélyt nem vonhatom felelősségre, mert a botrány tönkretenné a megyében a híredet örökre. De nekem ide be ne tegye a lábát többet, azt megmondom neked.

— Mit csináljak, ha idejön? Dobjam ki? Dobd ki te.

— Én tovább nem vitatkozom. Gondoskodj róla, hogy itt ne mutatkozzék.

A férj bevágta az ajtót. És hogy, hogy nem: Hanzély Feri nem jött többet. Imre két napig tartott haragot a feleségével. Akkor Erzsi kezdte a békülést. Sírt és égre-földre esküdözött. Olyan szerény volt, olyan ijedt, olyan alázatos, hogy Imre, aki nem volt képes megalázkodást látni, egyszerre csak maga kezdte vígasztalni a síró asszonyt. S a mardosó kétséget megint az egyetlen mákonnyal altatta el, amely még megmaradt számára: felesége csókjával. Dühös vágygyal szorította magához Erzsit és nem tudta, hogy szerelmi vágyában, vagy gyűlöletében szeretné-e megfojtani. Kibékültek.

Csakhogy az altatószer veszedelmes szerszám. Az idegrendszer megszokja. Hatása lanyhul. Akit ma ópiumos vakságba ringat, az egy hét mulva már éber marad tőle. És nincs élesebb éberség, mint a féltékeny emberé. A féltékenységnek van valami különleges, betegesen erős éleslátása, és mint a tudós, aki egy csigolyacsontból megépíti az ismeretlen állat csontvázát, ez az éleslátás egyetlen szó lehelletnyi hangsúlyából, egyetlen ellopott pillantásból a lélekremegtető gyanú hosszú, logikus láncolatait építi fel.

Nem sokkal ezután Paczolay járt nála, aki Bach alatt csendbiztosi állást vállalt, de jó magyar maradt s az úricsaládoknak sok szolgálatot tett a nagy bajokban. Erzsi folyton emlegette, hogy milyen derekasan viselkedett Imre fogsága idején: gyakran benézett Csesztvére, nincs-e valami baj és a faluban hiresztelte, hogy aki a csesztvei birtokon lop vagy garázdálkodik, annak Isten irgalmazzon. Imre igen hálás volt Paczolay iránt és elhatározta, hogy egy képet fest neki ajándékba, emlékül. Meg is csinálta az olajfestményt. „Görgey álma", ez volt a címe. Allegorikus

kép volt: Görgey a kép közepén aludt, mellette hevert csákója, s azt megülte egy halálmadár. Fent homályba veszően tűntek el a magyar sereg reménytelen lovasai, a halál szellemei üldözték őket. És ott feküdt Hungária a ravatalon, a nagy halott alatt Magyarország címere látszott megfordítva, mint a kihalt nemes családok kriptáján.

— Nesze, ezt hálából neked festettem.

— Nagyon szép, nem is tudom, hogyan köszönjem meg.

— Sehogyse. Megszolgáltad te ezt alaposan. Minden huncutot távol tartottál az én kedveseimtől.

Paczolay erre akart valamit mondani, de azonnal lenyelte. Látszott az arcán, hogy most meggondolt egy meggondolatlan feleletet. Mi lehetett ez a ki nem mondott felelet? Valami olyasféle talán, hogy nem minden huncutot sikerült távol tartania. Tehát ez az ember nem nézte ártatlanoknak a Hanzély látogatásait. Tehát a dolog másoknak is feltűnt. Idegeneknek. Biztosan eljutott ez a pletyka az anyjához is, Károlyhoz is.

Egy más alkalommal a régi kastélyban beszélgetett anyjával és Ninával, a társalkodónővel. Vadászatról beszélgettek, mert Károlyt meghívták vadászatra a hercegprímási erdőbe. Imre kifejtette, hogy ő nem szeret vadászni, mert sajnálja megölni az állatot. És közben ezt a mondatot ejtette el:

— Én az agancsokkal nem sokat törődöm.

S ebben a pillanatban észrevette, hogy Nina egy villámgyors pillantást vet az öreg hölgyre. Mint aki össze akar nézni valakivel. De az özvegy csak nézett változatlanul merev ábrázattal maga elé.

Megint egy más alkalommal Szalatnyán járt gróf De la Motteéknál, hogy meglátogassa öccse menyaszszonyát, Csernyus Emmát. Népes társaság verődött össze környékbeli imerősökből. Vacsoránál az öreg Dubraviczky valami történetre, amely a véletlen tévedések furcsa szerepéről szólott, ezt a megjegyzést tette:

— Hogyne, így van ez bizony. Hallottunk már olyat is, hogy az éjjeliőr majdnem belelőtt az udvarlóba, mert tolvajnak nézte.

Ebben a pillanatban halálos csend támadt. Maga az öreg Dubraviczky is hirtelen elpirult. Mindenki a tányérját nézte és a kínos csend feszességében volt valami tűrhetetlen. Imre szörnyű gyanúra ébredt: Dubraviczky megfeledkezett róla, hogy ő is itt van a társaságban. Későn vette észre. A történet Hanzély Feriről szól. És Erzsiről. Innen a kínos csend. Szóval ez közkeletű történet a megyében, mindenki ismeri. Csak ő nem. A férj.

Száz és száz ilyen apróság rakódott össze, hogy Imre folyton dolgozó fantáziájában lassanként szégyenteljes és borzasztó gyanúvá erősödjék. De csak gyanú volt ez, bizonyítékok nélkül. Most már egyre többet morzsolgatta magában egy végzetes mozaik apró kockáit, hogy összeilleszthesse őket. És a valószínűségek latolgatásával mind a két lehetőséget egyformán ki tudta rakni belőlük. Azt is, hogy Erzsi tiszta maradt s a vádló látszatot csak az ő gyötrődő fantáziája építi köréje. És azt is, hogy Erzsinek viszonya volt Hanzély Ferivel, ezt az egész megyében rebesgették, s most azzal a megszégyenítő sajnálkozással beszélnek róla, amellyel a megcsalt, de vak férjeket szokás emlegetni.

Erzsinek nem szólt egy szót sem. Amíg fennállott az a lehetőség, hogy a gyanúból nem igaz semmi, nem akart szólni. Jól esett volna ugyan odabújni az asszonyhoz, megfogni a kezét és azt mondani neki: „Kétségeim vannak, szenvedek. Nagyon kérlek, nyugtass meg." De ettől meg az a gondolat tartotta vissza, hogy Erzsi talán mégis hibázott. S akkor még ilyen puhán meg is alázkodjék és gyengének mutatkozzék előtte? Nem, azt nem.

Mindezek alatt Erzsi folyton-folyvást távolodott tőle. Egész hét elmult olykor anélkül, hogy egy bizalmas mondatot váltottak volna. Megszokott csókjaik már csak lanyha örömet adtak. A perpatvarok pedig kezdték két nyiltan ellenséges táborrá tenni a két kastélyt. Erzsi már nem csinált titkot abból, hogy anyósát és sógorát féktelenül gyűlöli. Már ő volt a támadó fél. Már terveket főzött ki anyósa bosszantására. Ha neszét vette, hogy az öregasszony készülődik valahova látogatóba, gyorsan jóelőre gondoskodott róla, hogy a lovaknak folyton dolguk legyen. Gyerekei előtt fitymálta nagyanyjukat. Ha valami olyan katolikus ünnep jött, amely református hit szerint nem volt ünnep, erre a napra nagymosást rendelt, hogy a sulykolás áthallassék a régi kastélyba és felháborítsa az anyóst azzal a gondolattal, hogy fia házánál katolikus ünnepen hétköznapot tartanak. Anyósához be sem tette a lábát; ha születésnap, vagy egyéb alkalom miatt okvetlen át kellett volna mennie, ágyba feküdt és betegnek tettette magát. A kastély háziasszonyi rangját tüntetően éreztette a volt úrnő felé. Rendelkezéseket megmásított, vendégek hívásában külön kikereste azokat, akikről tudta, hogy anyósa nem szívelheti őket.

Volt ezek között egy fiatalember, aki egyre sűrűbben jelent meg a háznál. Meskó Miklósnak hívták, Erdőtarcsán gazdálkodott. Jól ismerték az egész megyében két tulajdonságáról: arról, hogy neki van a legnagyobb orra Nógrádban, és arról, hogy igen szeret szoknyák után futkosni. Meskó Miklós most már minduntalan ott tanyázott Sztregován. Egykorú ember volt Imrével, gyerekkorukban is jól ismerték egymást. Hosszú éveken át alig érintkeztek, de most megint felújult köztük a barátság, mert a Meskó-család igen jó viszonyt tartott fenn Fráter Pálékkal. Madáchék az Erzsi nagybátyjának csécsei házánál melegedtek össze velük. Imre Meskó Miklósban kezdte kedvelni a jókedvű cimborát, Erzsi pedig a Meskó Berta

nővérét kedvelte meg, aki egy Podhorszky felesége volt. A nagyorrú szoknyahőst Imre kezdte sűrűbben hivogatni Sztregovára. Mint ahogy valaha a csesztvei házra is ő erőszakolta vendégül Hanzély Ferit, akit Erzsi kezdetben ki nem állhatott. Meskó minden hívást szívesen elfogadott, aztán már hívni sem kellett. Sülve-főve ott volt Sztregován, hátaslova már olyan jól ismerte a sztregovai istállót, akár az erdőtarcsait. És látogatásai alkalmával gyakran megesett, hogy Imre magára hagyta őket: asszonyt és gavallért. Látta jól, hogy a gyakori vendég erősen foglalkozik az asszonynyal, mégis hagyta a dolgokat menni a maguk útján. Valamit várt, de maga sem tudta, hogy mit.

Ebben a lelkiállapotban kapta azt a hivatalos írást, amely március harmincegyedikén Pestre citálta a Kriegsgericht elé. Az idézés nagy megdöbbenést keltett az egész családban. Az öreg Bory ugyanaznap megkapta ugyanazt az idézést. Órákig tárgyalgatták izgatottan, mi lehet ez. Végül is két lehetőségben állapodtak meg. Vagy hurokra került a még mindig bujdosó Rákóczy János, és kiszedtek belőle valami terhelő adatot, akkor pedig bizony baj van, mert újra kezdődik az egész vizsgálat és most már komoly börtönbüntetés következik. Vagy pedig Rákóczy nem került elő, őket bizonyítékok híján valami enyhébb büntetésre ítélik és Ferenc József április végére kitűzött esküvője alkalmából amnesztiát fognak kapni.

Azzal a tudattal csókolta meg három gyerekét, hogy talán évekig nem látja őket. Erzsitől forró megbéküléssel akart búcsút venni; az a gondolat, hogy talán évekig nem látja, egy pillanat alatt fellobbantotta benne az élettársi közösség már-már kialvó érzését. De mikor meghatottan, elszoruló torokkal karjaiba akarta zárni, ekkor Erzsi megszólalt:

— Valamit még akarok mondani. Miklós üzent, hogy holnap el akar jönni ebédre. Mit csináljak vele?

Imre kelletlen arcot vágott. A meghitt és nagy

búcsú hangulatába ez a mondat úgy csapott bele, mint egy goromba ütés.

— Azt már nem tudom, angyalom. De ha én nem vagyok itthon, nem fogadhatod, azt belátod magad is, remélem. Ilyenkor volna jó a mama, ha meg tudnátok érteni egymást.

— Nem, nem, — szólt hevesen, szinte kiáltva Erzsi, — azt nem. Ő csak maradjon odaát magának.

Imre vállat vont. Megölelte feleségét kötelességszerű mozdulattal, hűvösen megcsókolta arcát. Aztán fagyos fájdalommal megdermedt szívében ment a várakozó hintó felé.

Mikor Pesten beléptek a Neugebäude kapuján, még nem tudták, hogy mikor jönnek ki onnan: egy hónap mulva-e, vagy tíz év mulva. Az auditorhoz hosszu várakozás után jutottak be. Az röviden közölte velük, hogy a vizsgálat ügyükben befejeződött s a Kriegsgericht a mult hó huszonnyolcadikán megtartott főtárgyaláson meghozta az ítéletet. „Ob mangelhaften Tatbestandes und unzureichenden Beweises ist die Untersuchung eingestellt.“ Magyarul: bizonyítékok hiányában a vizsgálatot megszüntetik. A két ember mehet haza. De csak haza. Madách Imre Sztregován internáltatik; ha utazni akar valahová, arra külön kérvényben kell engedelmet kérnie. Az ítéletet írásban is a kezébe nyomták. Benne volt személyleírása is. Családi állása: nős. Alakja: középmagas. Arca: hosszúkás. Haja: szőke. Szeme: barna. Orra: rendes. Ezt az ítéletet az állomáson fel kellett mutatnia, különben nem engedték volna haza Sztregovára. Bory is ilyen írást kapott.

Kiléptek a hatalmas épület kapuján és mély lélegzetet vettek mind a ketten. Húsz hónappal ezelőtt fogták el őket. Most vége a bűnpörnek.

Lett volna néznivaló Pesten elég. A város képe megváltozott. Nem volt zsindelyes ház többé, a városi hatóság a sok tűzeset miatt elrendelte, hogy csak cserréppel lehet házat fedni Pesten és Budán. A Császárfürdőbe, meg a zugligeti Laszlovszky-majorba modern társaskocsik szállították az embereket. A Várhegyre kocsin lehetett már felmenni, Buda városa megépítette a hegyoldalban kanyargó széles Albrecht-utat. De még nagyobb csoda volt az Alagút, amelyet a Várhegy alján fúrtak keresztül. Éppen most készült el, gyalogosok számára megnyitották. Aztán Nemzeti Színház, kávéházak, a Nádor-utcai híres Tigris, a budai Hét Választó. Nem érdekelte a felmentett vádlottat semmi. Haza, haza a gyerekekhez és... és úgy érezte, hogy Erzsihez fél hazamenni.

Othon egy boldog, mindent átölelő ölelés várta, az anyjáé. És egy zavart, félszeg ölelés, az Erzsié. Imrének hirtelen eszébe ötlött, hogy hetek óta kerülik egymás tekintetét. Ha beszélgetnek is, a semmibe néznek, nem egymás szemébe. Erzsi helyett a fia szemébe mélyedt, mikor a viszontlátásnál térdei közé vonta. Annak volt olyan szeme, mint anyjának. A kis Aladár nyugodtan és szeretettel nézett apja arcába. Helyes kisfiú volt, csendes fajta, elgondolkozó. Az apa rátette kezét a fiú fejére, sokáig nézte a tiszta, ártatlan szemeket és mélyen felsóhajtott. Mellette ott totyogott a kis Jolán, s a dada karján ott nyüglösködött a mindig gyengélkedő, mindig nyafogó Ára. Ez a név ragadt rajta, a Borbára végéből, hogy Ára.

Később beszélgetés közben Imre hanyagul odavetve megkérdezte:

— Meskó Miklós volt itt?

— Volt, — felelte habozva Erzsi, — mindjárt másnap, hogy elmentél.

— Egyedül fogadtad?

— Dehogy egyedül. Itt voltak velem a gyerekek folyton, és a dada is. Holnap is eljön.

— Honnan tudta, hogy már itthon leszek?

— Sehonnan, nem tudta. De annál nagyobb lesz az

öröme, ha itthon talál és megtudja, hogy végleg kiszabadultál.

— De ha nem tudta, hogy itthon leszek, miért látogat meg egy magányos asszonyt? Megmondtam neked, mikor elmentem, hogy ezt nem szeretem. Semmi értelme sincs, hogy a pletykák rossz híredet költsék.

Erzsi ingerülten csattant fel.

— Jaj, drágám, ne prédikálj, ne prédikálj, mert ezt az egyet nem bírom.

Imre szó nélkül felkelt és bement a szobájába. Hazaérkezésének, végleges szabadulásának örömnapján többet nem szólt a feleségéhez. Másnap megjött Meskó. Imre a forma kedvéért társalgott vele egy keveset, aztán magukra hagyta őket. Jóval később megint bement hozzájuk, azok hirtelen elhallgattak. Látszott, hogy olyat beszélgettek, amit Imrének nem kellett hallani. A gavallér a kormány komikus rendeleteiről kezdett beszélni, hogy a divatossá lett kis karimás kerek magyar kalapot zsandárokkal üldöztetik, meg bűnpereket indítanak a kalapon hordott szalag ellen, mert ezek az újonnan hírnevessé lett olasz szabadsághős, Garibaldi, követését jelentik az osztrákok szemében. Aztán érdekes betűjátékot mutatott: az aradi vértanuk nevének kezdőbetűiből tízféle anagrammát csinált valaki. Például: „Pannonia Vergiss Deine Toten Nicht Als Kläger Leben Sie.“ Vagy: „Pokol Védte Düledező Trónját, Népek Átka Kísérte Lobogó Sassait.“ Vagy: „Pörünket Védjük Daccal, Türelemmel, Nemes Apánkat, Kossuth Lajost, Siratván.“ Jó sokáig maradt a vendég, s mikor elment, a házaspár tovább folytatta a nem beszélő haragot. Amely nappal, vagy lámpavilágnál nem mutatta igazi súlyát. Hanem mikor a közös hálószobában kialudt a világosság és ők konok hallgatással hallgatták egymásmellett egymás lélegzését, elromlott házaséletük minden sívár keserűsége feküdt rá a páros ágy néma haragvóira.

Pár nap mulva Erzsi mégis megszólalt. Hűvös hangon jelentette urának, hogy a jövő héten Losoncon bál lesz, és ő azt szeretné, ha arra bemennének. Imre fejét rázta.

— Nem mehetünk mi most bálba. Nekem kellemetlenségem lehet, ha engedelem nélkül bemegyek Losoncra, egy bál kedvéért pedig nem fogok kérvényeket írni a katonasághoz. Amellett tele vagyunk adóssággal, nem tesz jó benyomást, ha azok, akiknek nem tudunk fizetni, azt hallják, hogy közben vígan költjük a pénzt bálozásra.

Erzsi nem felelt semmit. Néma sírásra fakadt az asztalnál. Máskor ez mindig használt, de most Imre nem kezdte vígasztalni. A harag tovább tartott köztük. Meskó még aznap betoppant. Sokáig beszélgetett Erzsivel kettesben, aztán bekopogtatott Imre szobájába.

— Te, Imre, ne okoskodj, gyertek el arra a bálra. Neked sem árt, ha egyszer kimulatod magad.

— Nem megyek, pajtás, ez már el van döntve. Ne is beszéljünk róla. Különben hogy vagy?

Meskó látta, hogy nem bír vele. Pár szót még beszélgetett a nagy szenzációt keltett császári rendeletről, amely kimondta, hogy a Világos óta fenntartott ostromállapot a következő hónappal, vagyis ötvennégy május elsejével kezdődően a magyar királyságban, a szerb vajdaságban és a temesi bánságban megszűnik. Ezen elpolitizáltak egy kicsit igen szórakozottan, aztán Meskó visszament társalogni Erzsihez.

Másnap cérnagombolyagok, szövetdarabok, szabásminták lepték el a kastélyt. Erzsi ruhát alakított a bálra. Pedig tudta, hogy férje nem akar elmenni. Imre látta a készülődést, meghökkent, de nem szólt semmit. Szontagh Palit várta, aki izent volt, hogy meglátogatja.

Kora délután érkezett Horpácsról a jóbarát. Be-

zárkóztak az Imre szobájába. Mostanában ritkán látták egymást, száz meg száz mondanivalójuk volt egymásnak. Azaz hogy csak egy. Imre minden kertelés nélkül rátért a tárgyra. Elmondta házasélete krízisét. Elmondta leplezetlenül gyanakvásait, tépelődéseit, a sztregovai élet nyomasztó és most már tűrhetetlen családi légkörét, szenvedéseit, s a bál legutóbb felmerült kérdését. Hosszú előadása után, amelyet Pali egyszer sem szakított félbe, fáradtan dőlt hátra a széken és várta barátja véleményét.

— Igen nehéz ebbe beleszólni, — mondta tünődve Szontagh, — ámbár ráértem a véleményemet megformálni, hiszen amit meséltél, az legnagyobbrészt nem új. Tudja ezeket az egész vármegye és elég szabadon beszél a te esetedről mindenki. Hogy Erzsi hibázott-e, vagy nem, azt nem tudhatja senki. Van, aki megesküszik rá, hogy Erzsi félrelépett, van, aki kizártnak tartja. Én magam nem merek állást foglalni, lehet, hogy hibázott, lehet, hogy nem. Az első hibát mindenesetre te csináltad. Akkor, mikor elvetted. Nem akarok tetszelegni most azzal az utálatos mondattal, hogy „úgy-e mondtam", neked akkor hiába beszélt volna akárki. Most kiderült, hogy akkor rosszul választottál.

— Tehát mit csináljak?

— Tanácsot csak akkor tudnék adni, akkor is csak talán, ha tudnám, mi a célod. Mondd meg, hogy mit akarsz elérni.

— Nem tudom.

— Az baj. Hogy ezt az életet nem fogod soká bírni, az bizonyos. Erősebb fizikumot is megemésztene ez, mint te vagy. Tönkre lehet menni az ilyesmibe.

— Tönkre. Érzem. A bizonytalanságba. Borzasztó dologra jöttem rá, barátom. Milyen különös az emberi lélek. Arra jöttem rá, hogy a rosszat megtudni is jobb, mint semmit meg nem tudni. Ennél a bizonytalanságnál sokkal jobb volna számomra megtudni, hogy igen, Erzsi megcsalt. Azt talán el tudnám viselni. Ezt a gyanakvó és kétséges homályt nem bírom.

— Nem tudod kifaggatni?

— Ugyan. Csak nem bolond, hogy megvallja, ha megtette? Le fogja tagadni. Ott vagyok, ahol voltam.

Órákig tanakodtak, de nem végeztek semmit. Mindössze abban egyeztek meg, hogy a losonci bálba nem kell elmenni. Pali megígérte, hogy a bál után való napon eljön megtudni a fejleményeket. A barátok igen melegen búcsúztak egymástól. A távozó a részvét melegségével, az ittmaradó a háláával. Hogy kiönthette a szívét, az elmondhatatlanul megkönnyítette szenvedéseit.

Az országban megszűnt az ostromállapot, de a sztregovai kastélyban nem. A házasfelek nem beszéltek egymással. A bál napja közeledett, és Erzsi néma férjének szemeláttára készülődött ruháival. A bál előtt való napon, mikor lefeküdtek, Erzsi megtörte a hosszú harag hallgatását.

— Emi, ne légy ilyen rossz hozzám. Látod, milyen nagy kedvem van elmenni abba a bálba, mért nem teszed meg a kedvemet?

— Megmagyaráztam, hogy miért nem. Elég határozottan megmondtam, hogy nem megyünk. Mégis úgy teszel már napok óta, mint aki fittyet hány a szavamra. Varratsz, intézkedsz, készülődsz. Ebbe nem mehetek bele, édes fiam. Zsarnokod én sohasem voltam, de hogy fütyülj arra, amit mondok, azt nem fogjuk elkezdeni. Most már nem is a bálról van szó, hanem az elvi kérdésről. Jobb, ha előre belenyugszol, mert én holnap sem fogok egyebet mondani. Nem megyünk.

Erzsi megpróbálkozott egy könnyedebb, tréfára fordító hanggal.

— Hiába beszélsz, addig úgy sem hagyok békét neked, míg nem megyünk.

De a könnyed hang nem sikerült. Hamisan hangzott, nem kapott visszhangot. Imre nem válaszolt. Hosszú ideig feküdtek álmatlanul egymásmellett. S mind a kettő érezte, hogy a másik a lelke mélyéből haragszik rá.

Másnap ebéd után betoppant Meskó Miklós. Nem lóháton jött, hanem hintóval. Báli ruháját hozta azon, hogy majd Losoncon, mint a bálozók szokták, baráti háznál átöltözködjék. Hangos vidámsággal köszöntött rá Imrére.

— No cimbora, remélem, meggondoltad a dolgot. Azért jöttem, hogy menjünk együtt.

— Meggondoltam és nem megyek.

Türtöztette magát, udvarias volt a vendéghez. Szivarral, pipával kínálta. De a hangja is, keze is remegett közben. Később bezárkózott. Pass Andrásnak, az inasnak meghagyta, hogy fáj a feje, aludni akar, ne zavarja senki.

Erzsi mégis bekopogott hozzá.

— Bocsáss meg, ha zavarlak. Utoljára kérlek, menjünk be Losoncra. Én már befogattam, idestova indulni kell.

— Majd kifognak. Nem megyünk.

— Hát jól van, ha ilyen konok vagy, ne gyere. Majd megyek magam.

Imre meghökkenve felugrott.

— Magad? Meggondoltad ezt? Egy úriasszony a férje nélkül? Elment az eszed? Hiszen ki fognak nézni a vármegyéből.

— Nem leszek garde nélkül. Klári néném minden valószínűség szerint ott lesz, majd gardiroz.

— És ha nem lesz ott? Erzsi, veled valami nagy baj van. Te vesztedet érzed. Szedd össze magadat és térj magadhoz, míg nem késő. Meskó Miklós csak menjen el szépen a bálba, te pedig maradj itthon és törődj a gyerekeiddel.

Erzsi állt és hallgatott. Arcán valami eddig nem látott kemény vonás jelent meg.

— Nem maradok itthon. Vedd tudomásul, hogy elmegyek Losoncra.

— Mehetsz, fiacskám, de ide többet nem jössz vissza.

— Mit mondtál?

— Azt mondtam, hogy ide többet nem jössz vissza. Most menj és tégy, ahogy akarsz.

— Rendben van. Isten veled.

Az asszony kiment. Nem telt bele tíz perc, eléállt a két hintó. A lovak türelmetlenül kapáltak a garádics előtt. Imre dobogó szívvel, torokfojtó izgalommal várta, hogy mi lesz. Mikor az induló hintók zörgése felhangzott, az ablakhoz ugrott és kinézett utánuk. Az ő hintója üresen ment elül, csak a cókmók volt rajta. Azt a Meskó Miklós hintaja követte. Meskó ült benne, meg Erzsi. Az asszony nem nézett vissza.

Dermedten állt az ablakban jó darabig, mint egy bálvány. Arra ocsudott fel, hogy egy harmadik kocsi fordult be az udvarra. Henricyé, a luteránus papé. A fürge papocska leugrott és sietett befelé a házba. Egy perc mulva az Imre ajtaján kopogott.

— Azért szólok be, tekintetes uram, hogy nem izen-é valamit valakinek Losoncra, szívesen elintézem. Megyek be a bálba.

Imre habozott egy pillanatig. Aztán rekedten megszólalt.

— Nézze, tisztelendő úr, ön nekem jóbarátom, azt én tudom. Ön előtt nem restelkedem házi bajaimmal. A feleségem most ment be Losoncra engedelmem nélkül. Arra kérem, ne maradjon sokáig, jöjjön haza és mondja el, mi történt a bálon. Attól tartok, hogy ez a boldogtalan asszony nagy könnyelműséget csinált.

Ezt botrány nélkül aligha fogja megúszni. Nem is emlékszem, hogy társaságbeli hölgy ezt valaha is megtette volna.

Henricy ijedten lépett közelebb faluja földesurához:

— A tekintetes úr egészen kikelt magából. Hiszen teljes testében reszket. Ilyen állapotban még nem láttam. Nem volna jó lefeküdni és pihenni egy kicsit?

— Nem, nem, nincs nekem semmi bajom. Menjen, ne maradjon sokáig és hozzon hírt.

— Korán itthon leszek.

Az ajtóból még ijedt csodálkozással nézett vissza a pap. Mivel komolyan nyugtalan lett a remegő ember miatt, még a régi kastélynál is leugrott és szólt az özvegynek, menne át, a fiával valami baj van. Madáchné előbb átküldte Ninát, hogy menye valóban elment-e hazulról. Aztán átjött maga. Hetek óta nem volt már itt. Egyenesen be a fiához.

— Mi van veled, Emi?

— Semmi, — felelte rosszul játszott nyugalommal Imre, — Erzsi tilalmam ellenére elment Meskóval kettesben a losonci bálba. Megmondtam neki, hogy ide többet nem jön vissza.

Vállatvont, ijesztően elmosolyodott, reszkető kézzel kezdte tömni a pipáját. Anyja elszörnyedt, ahogy figyelte. Közelebb lépett hozzá. Imre félt, hogy most jön az „ugy-e mondtam." De nem az jött. Az anyja a vállára tette kezét.

— Szedd össze magad, fiam. Most nagyon nehéz, de ezen túl kell esni. Én melletted vagyok.

Madách Imre még egy pillanatig tartotta magát. Nagyokat nyelt, fogát összeszorította. De hiába. A következő pillanatban elsírta magát és ráborult a töpörödött öregasszonyra. Akit a másik miatt elhagyott, s akihez most a másik miatt visszatért. Az öregasszony nem mozdult. Erősen tartotta a vállára nehezedő, zokogó embert.

III.

Ezen az éjszakán Imre egyetlen szemhúnyást nem aludt. Korán reggel úgy kelt fel, ahogy este lefeküdt volt. Első dolga volt átizenni az evangélikus paplakba, hogy a tisztelendő úr megjött-e már. Egy negyedóra mulva megint átizent. Valami csodálatos szerkezetet szeretett volna ott nyomban feltalálni, amely lyel Losoncra nézhessen.

Reggel nyolckor megjött Henricy. Egyenesen a kastély udvarára hajtatott, nem is haza. A kis Ára reggeli bőgése idehallszott, Jolánka és Aladár civódása nemkülönben. A három gyerek most kelt fel.

— Nos?

— Hát bizony a baj megtörtént. Jelen voltam, mikor a tekintetes asszony Meskó Miklóssal belépett a bálba. Mindenki sóbálvánnyá lett a meglepetéstől. Veres Pálné volt az első, akihez a tekintetes asszony odalépett. Veres Pálné csak biccentett a fejével és elfordult tőle. Ugyanezt tette Veres Gyuláné. Ugyanezt tette Csernyus Emma kisasszony. A többiek is mind. Az egész bál alatt nem beszélt hozzá senki. Még a Meskó Miklós nővére sem, az a Podhorszkyné. A férfiak sem kérték fel táncra. Csak Meskóval táncolt folyton, senki mással. Pedig Han...

A pap rémülten harapta el a szót. De Madách valami kegyetlen mosolygással bólintott.

— Csak mondja nyugodtan. Pedig Hanzély Feri is ott volt, ezt akarta mondani, ugy-e?

— Ezt. A tekintetes úr ezt tudta? Bocsánatot kérek, ha megsértettem.

— Nem lehet már engem megsérteni. Csak folytassa és mondjon el mindent nyugodtan. Szóval, Hanzély sem kérte fel?

— Nem. Sőt valamit véletlenül meghallottam, amit talán fontos tudni tekintetes uramnak. Az ivóban éppen Hanzély mögött állottam, mikor arra jött Szent-

Iványi Farkas. Azt mondja neki: „Hát te nem kéred fel azt a bolond asszonyt?“ Arra azt mondta Hanzély: „Most már bajlódjon vele Miklós.“ Azzal leültek inni és másról beszéltek.

— Nos és? Tovább, hogyan volt? Fráter Pálné ott volt a bálon?

— Nem volt. Tovább ugyanez történt. A tekintetes asszony, úgy láttam, dacból csak azért is ott maradt a bálon és folyton táncolt. Mikor én reggel eljöttem, már kevesen voltak ott, de ő még mindig táncolt. Ja igaz, egyszer az ivóban leült Meskó Miklóssal egy asztalhoz. Annak az asztalnak a másik végén már ült egy társaság, de azokat nem ismerem. Mikor a tekintetes asszony leült, azok felkeltek és elmentek egy másik asztalhoz. A tekintetes asszony sampányert hozatott Meskó Miklóssal.

— Ön nem beszélt a feleségemmel?

— De igen, odamentem és köszöntem. De a tekintes asszony csak hűvösen fogadott. Engem ő nem nagyon kedvel, pedig Isten látja a lelkemet, sohasem vétettem ellene. De most engedelmével hazamegyek, mert majd eldőlök az álmosságtól. Délig alszom, aztán... aztán visszajönnék, ha hasznos lehetnék...

— Köszönöm szépen, nagyon kérem, jöjjön át.

A pap elment, Imre átment anyjához és azon frissiben elmondta, amit hallott. Az öreg hölgy összeszorította szájjal hallgatta a botrány történetét. Csak ennyit mondott rá:

— Milyen jó, hogy szegény apád ezt nem érte meg. Ilyen szégyenre a megyében nem is emlékszem, pedig hatvanöt esztendős vagyok.

Délelőtt járkált Imre, aztán egy félórát játszott Aladárral. A kisfiúnak ezen a napon különösen jókedve volt. Hogy szüleinek élete alatt reng a föld, azt nem sejtette hatéves fejével. Közben megérkezett Gaál, a plébános, aki a régi kastélyból áthozta Károlykát. A két fiút ő tanította olvasni. A gyerekek

nekiültek az ábécés könyvnek, Imre céltalanul hányódott, kódorgott a gazdasági udvarban, ahol csizmaszárig ért a sár. Végre délben megérkezett Szontagh Pali és ugyanakkor átjött Henricy. Szontagh már tudta a botrányt. Jövet Losoncról hazatérő ismerősökkel találkozott, akik megállították a hintaját.

— Én úgy képzelem, hogy Erzsi bent alszik Losoncon. Bizonyára fogadóban. Déltájban kel fel, kora délután érkezhetik. Én nem akarok itthon lenni, mikor megjön. Kimegyek a bikóci tanyára. Arra kérlek benneteket, gyertek velem.

Azok szívesen mentek vele. Szekérrel mentek ki a feneketlen sárban. Ott ebédeltek a juhásznál. A két barát minden módon igyekezett a gyötrődő embert szóval tartani. Annak lázas foltok gyúltak ki az arcán. Nagybetegnek látszott, szeme ijesztően beesett. Valahogyan agyonütötték az időt alkonyatig. Akkor Imre elszánta magát, hogy most már hazamegy. A pap még a kastély előtt leszállt a szekérről. Szontagh Pali be sem ment a házba, a gazdasági udvarban várta meg, míg kocsisa befog. Elment.

Imre csengetett Pass Andrásért.

— Megjött a tekintetes asszony?

— Igenis, megjött.

— Kéretem.

Erzsi belépett. Mély karikák látszottak szeme alatt. Bizonyosan több sampányert ivott, mint szabad lett volna. A mámort nagyon szerette.

— Foglalj helyet.

— Kérlek, — szólt rögtön Erzsi ingerült hangon, mialatt leült, — azt előre megmondom, hogy prédikációt ne tarts nekem. Azt én únom.

— Nagyon megkönnyíted a dolgomat, — mondta halvány mosollyal Imre, — azt hittem, alázatos leszel és rémült, ha ráébredsz, hogy mit csináltál. De ha ilyen kihívó vagy, akkor én is könnyebben beszélhetek. Nem fogok prédikálni, ne félj. Csak egy-

szerűen közlöm veled, hogy mi tovább együtt nem élhetünk. Egy napot adok neked, hogy összeszedd a holmidat. Holnap mégy apádhoz. Vagy ahova akarsz.

— Hálistennek, — felelt az asszony.

— Hálistennek? Ez furcsa. Azt hittem, hogy legalább egy kicsit sajnálni fogod az otthonodat.

— Otthon? Ez? Anyáddal és öcséddel? Ez nem otthon, ez pokol. Nagyon sok mindennek kellene történnie, hogy te engem itt vissza tudjál tartani.

— Igazán? Ez nem rossz. Talán azok után, amik történtek, még te diktálnál feltételeket. Humorod, az van.

— Nem humor ez, Emi, én komolyan beszélek. Te azt hiszed, hogy most kidobsz a házadból. Nagyon tévedsz, én megyek el. És ha vissza próbálnál tartani, itt gyökeresen meg kellene változni mindennek. Először is anyádnak el kellene menni a faluból, Csesztvére, vagy akárhová, bánom is én. Aztán neked magadnak kellene megváltozni, de alaposan. Igy nekem nem kellesz. Én feleségnek jöttem a házadhoz, nem házvezetőnőnek.

— Erzsi, ne vétkezz az Isten ellen. Nem voltam én mindig jó és hűséges gondviselőd?

— Haha! Gondviselőm! Mikor börtönben voltál, rongyosan jártam a gyerekeiddel együtt. Kiszégyeltem a szemem a cselédek előtt, mikor a bérüket kérték. Nem tudtam sót venni. Ez volt az a híres Madách-házasság. És közben drágalátos anyád örökös szekatúrája. Isten csodája, hogy megmaradtam Csesztvén! Más már régen szedte volna a gyerekeket és ment volna Csécsére. De én maradtam és tűrtem.

— Maradtál, mert volt, aki visszatartson. Nem miattam maradtál, hanem Hanzély Feri miatt.

— Ne beszélj szamárságokat. Hanzély Feri éppen úgy járhatott volna hozzám Csécsére, mint ahogy Csesztvére járt.

— Azt már nem hiszem. Kláriék aligha egyeztek volna bele, hogy a szemük előtt csalj meg engem.

— Kikérem magamnak. Én nem csaltalak meg. De most már hiábavaló ezekről beszélni. Arról beszéljünk, hogy mit akarsz. Mi lesz a gyerekekkel?

— A gyermekek itt maradnak. A fiúról nem is kell beszélni, az természetesen az enyém. A kislányokat pedig te nem nevelheted. Azokból másféle asszony lesz, mint te vagy. Néha meglátogathatod őket, nem mondom. De mennél ritkábban. És inkább nem Sztregován. Majd megkapod őket, hol karácsonyra, hol húsvétra.

— Mert te így elhatározod? És én szó nélkül belemegyek, azt hiszed? Nevetséges. A gyerekeket viszem magammal, punktum.

— És miből fogod eltartani őket?

Erzsi hallgatott. Aztán bólintott.

— Persze. A pénzed. Egyebet sem tudtok, mint hencegni a pénzetekkel. A híres Madáchok. De ha már nincs harisnyám, amit a lábamra húzzak, akkor a pénz nincs sehol. Akkor a méltóságos asszony a kedvenc unokának küld mindent a Szőnyi-intézetbe, itthon pedig Madách Károly juhot vesz. Csak nekem és az én gyerekeimnek nem jut semmi. Fínom emberek vagytok.

— Nézd, Erzsi, én elhatároztam, hogy akármit mondasz, én nyugodt maradok. Csak szidjál engem, meg a családomat kedvedre. A lényeg az, hogy holnap pakolsz innen, a gyerekek pedig nálam maradnak. A többit majd megtárgyalom a családoddal veszekedés nélkül. Légy szíves majd Pali bátyádat megkérni nevemben, hogy fáradjon el Sztregovára, hogy írást csináljunk. Az írásban majd benne lesz, hogy mennyit kapsz évenként.

— Rendben van. De egyet kikötök. Anyádnak mondd meg, hogy nagyon téved, ha azt hiszi, hogy ő

győzött. Én magamtól megyek el innen. És nagyon örülök, hogy elmehetek.

Erzsi már állott. Már készült kimenni a szobából.

— Nagyon örülök, hogy örülsz. Most látom, hogy ezt a dolgot már rég rendbe kellett volna hozni. De én, szamár, az érzéseidet akartam kímélni. Azt hittem, hogy a régi érzésből legalább egy szikra megmaradt. Hiszen valaha szerelmes voltál belém.

— Én téged sohasem szerettelek.

Imre azt hitte, nem jól érti. Beletartott pillanatokba, míg a mondat értelmét fel tudta fogni.

— Nem szerettél? Akkor miért jöttél hozzám?

— Jó kérdés. Eladósodott apa leánya voltam, anya nélkül, nyüg a nyakán. Halálos unalomban és örökös szegénységben éltem Cséhtelken, nem volt kihez egy jó szót szólnom. Én apámnak voltam terhére, ő nekem. Akkor idehoztak Nógrádba. És jöttél te. A nagy párti. A dúsgazdag fiatalember. Az eladó leány mesebeli szerencséje. Bottal kellett volna agyonverni, ha nem megyek hozzád. Hozzádmentem. Ennyi az egész.

— És nem szerettél soha?

— Azt nem mondom. Voltak pillanatok, mikor azt hittem, hogy szeretlek. Szerettem hallgatni a hangodat, mert nagyon kellemes hangod van. És a kezedet szerettem nézegetni, hogy milyen szép a kezed. Azt mondtam magamban, hogy arisztokratikus kezed van, vékony, hosszú, finom kéz. Egy olyan buta lánynak az ilyesmi imponál. Azóta bezzeg meggyűlöltem a kezedet, mert meglláttam, hogy éppen olyan, mint anyádé. De akkor ezt még nem vettem észre. És imponált nekem, hogy olyan tudományos vagy. Elhitettem magammal, hogy szeretlek. De mikor összekerültünk, már az első időkben felébredtem. Rájöttem, hogy csak szeretlek, de nem vagyok beléd szerelmes. Ha nem lettél volna olyan roppant okos, olyan kifogástalanul és utálatosan lovagias, ha csak egyszer éreztem volna,

hogy brutális vagy, hogy férfi vagy, hogy elgázolsz, hogy torkonragadsz... nem, nem. Csak politizáltál a barátaiddal és bújtad a könyveket és... eh, hagyjuk az egészet. El volt ez rontva az elejétől kezdve.

Madách Imre a két tenyerét rászorította két égő orcájára. A szemét nyomkodta. Az asszony minden mondata dorongütés volt a fejére. Csak álmában szokott megélni ilyeneket az ember: azt álmodja, hogy kristálytiszta tóban úszik, úszik hosszú ideig nagy gyönyörűséggel és akkor veszi észre, hogy sárban és mocsokban hentereg már órák óta.

— Szóval, nem szerettél. Jó. De akkor magyarázz meg nekem valamit. Hanzély Feri téged, mint magad mesélted, erőszakosan ostromolt. Ha nem szerettél, mi tartott vissza?

Az asszonyt meglepte a kérdés. Hallgatott. Látszott az arcán, hogy érveit próbálja rendezni a védelemre. Imre folytatta.

— Más nem tarthatott vissza, csak az, hogy szeretsz. Magad voltál, ellenőrzés nélkül. A vérednek nem igen tudsz parancsolni, ismerlek. Mi tartott vissza? Tehát vagy akkor hazudtál, mikor azt mondtad, hogy nem történt köztetek semmi, vagy most hazudsz, mikor azt mondod, hogy nem szerettél.

Erzsi hallgatott. Most már nem kereste a válaszokat. Most már feltette magában, hogy hallgatni fog. Imre odalépett hozzá és hirtelenül gorombán vállon ragadta.

— Most ne hallgass, hallod-e! Most beszélj, a keservit neki, mert nem tudom, mit csinálok.

Az asszony lerázta magáról a goromba markolást. Hátrált. Szenvedélyes haraggal kiáltott:

— Hozzám ne nyúlj! Igenis, megcsaltalak! Ha ezt akartad tudni, hát most tudod.

— Ne kiabálj, az Isten szerelmére. Muszáj azt meghallani mindenkinek, aki a folyosón járkál?

— Csak hallják meg, bánom is én! Annak örül-

nék, ha mennél nagyobb volna a szégyen, hogy anyád mennél mélyebbre süllyedjen a föld alá a szégyentől. Ezzel tartozom neki. Hét esztendeje aláz meg folyton, minden alkalommal, hét esztendeje tapos a fejemre a gőgjével és a ridegségével, az életem hét esztendejét mérgezte meg, úgy, hogy soha nem volt egy pillanatom sem keserűség nélkül. Mert nem voltam dúsgazdag, mert nem voltam magnáskisasszony. Minden szavában, minden pillantásában lenézés. Ahogy nem felelt, ha valamit kérdeztem tőle, abban benne volt az irtózás, mintha fekélyes lettem volna. Lefricskázott magáról, mint a hernyót. Hát bennem nincsen büszkeség, azt hiszitek ti? Én csak olyan utolsó féreg vagyok, akit mindenki eltaposhat? Én is tűrtem, amíg győztem a nyelést, de aztán egyszer elég volt. Igenis, megcsaltalak, mert belehajszoltatok.

— Én hajszoltalak bele a börtönből?

— Te. Mert úgy hagytál itt anyádnak, mint szabad prédát. Ő tudta, hogy csinálhat velem, amit akar, te ővele úgysem merészelsz szembeszállni. De én mertem. Ha ő engem megalázott, akkor azt úgy visszafizettem neki, hogy nyögött kínjában, azt mondhatom. És örök életében meg fogja emlegetni Fráter Erzsit, aki neki jó és derék menye lett volna, ha ő is úgy akarta volna.

Erzsi kiegyenesedett, mint a bosszú gőgje maga. De magánkívül volt az izgalomtól. Arcán vonaglottak a vonások, nem lehetett volna csodálni, ha a következő percben összeesik. Imre megragadta a kezét és megszorította, hogy az asszony feljajdult.

— Mikor csaltál meg először? Felelj. Mindent akarok tudni.

Az ajtón kopogtak. András inas nyitott be. Imre gyorsan eleresztette az asszony csuklóját.

— Tálalva van, tekintetes uram.

— Csak egyenek a gyerekek a dadával, nekünk dolgunk van. Mi majd eszünk később.

Az ajtó becsukódott

— Feleij. Mikor csaltál meg először?

Ez volt este nyolc órakor. Féltizenegykor mentek vacsorázni. Nyolctól féltizenegyig az asszony mindent megvallott. Megcsalta férjét Hanzély Ferivel és megcsalta Meskó Miklóssal is. Az osztrák tiszttel nem csalta meg, azzal kétízben csókolódzott, ez volt minden. A faggatásból semmi részlet nem maradt ki. A férj ádáz kéjjel vájkált saját kínjaiban, minden apró árnyalatot akart tudni, szavakat, helyzeteket, leveleket. Erzsi eleinte még dacos felszabadultsággal válaszolgatott minden kérdésre. Hogy válaszai rettentő fájdalmat okoznak a faggatónak, azt szinte elégtétellel nézte. Bosszúvágyát töltötte ki azon az emberen, aki mellett mellőzöttnek, megalázottnak és magárahagyatottnak érezte magát. De mikor már mindent megvallott, egyszer csak megváltozott a tartása. Visszavonni már nem tudott semmit, de legalább elkezdte szépíteni a dolgokat.

Az elfonnyadt, órákig melegen tartott vacsorát némán ették végig, csak éppen hogy egyenek valamit. Nem beszélhettek semmit, a tálaló mellett ott állott az álmos inas. Gyorsan ettek mind a ketten, csak úgy tessék-lássék. És már siettek vissza az Imre szobájába. Valami öngyilkos vágy hajtotta mindkettőjüket, valami ösztön fájni, szenvedni, lelküket marcangoltatni. Erzsi most már elsírta magát. A nagy vallomáson túlesett, a beismerő vádlott elvesztette konokságát s ezzel együtt erejét is. Most már alkudozni kezdett. Már úgy forgatta mondatait, hogy talán remény lehetne egy új életre, amelyet el lehetne kezdeni, ha mind a ketten mindent elfelejtenének.

— Hogyan képzeled ezt? Hát lehetséges, hogy én téged valaha ebben az életben megcsókoljalak?

— Én nem mondom, most, rögtön. Hanem ha elmegyek Csécsére egypár hétre, talán lecsillapodsz te is. Élhetünk egymásmellett úgy is, hogy csak a gye-

rekeknek élünk. Ha anyád nekem békét hagy, én el tudok felejteni neki mindent.

— Nem, nem, ez nem megy. Te elfelejthetsz mindent, de én nem. Ennek vége. Most csak azon kell lenni, hogy mennél símábban túlessünk rajta. Aztán kiki elkezdi a maga új életét.

— Neked könnyű, neked megvan az otthonod. Anyád van, aki szeret. Barátaid vannak. De énnekem senkim sincs ezen a kerek világon. Apámnak csak teher leszek. Más ki van?

— Édes Istenem, hát Meskó Miklós. Ha szeretitek egymást, most szabad leszel, tiétek a világ.

— Eh, hagyj nekem békét Meskó Miklóssal. Most esküdözik, hogy imád. De ha majd egyedül leszek...

— Sajnálom, ezt korábban kellett volna meggondolni.

Erzsi sírt és hallgatott. De azért nem mozdult a székről. Most már ő szerette volna nyújtani a beszélgetést. Az a dacos és elszánt asszony, aki az elmult délután olyan keményen állott ura előtt, már nem volt sehol. De Imre viszont folyton erősebb lett. Az asszony minden tapogatódzó kísérletére kereken tagadó válaszokat adott. Itt nincs már semmi más választás, minthogy Erzsi holnap elmegy Csécsére. A válási szerződés részleteit majd letárgyalja Fráter Pállal. Most pedig aludni kell menni, mert hajnal van.

Együtt mentek a közös hálószobába. Ott Imre fogta paplanját és vánkosait.

— Mit csinálsz, — kérdezte az asszony.

— A szobámban fogok aludni a díványon.

Erzsi megsemmisülten hallgatott. Aztán rögtön heves sírásra fakadt. Mint akitől hirtelen elvették utolsó reménységét. Talán még várt valamit attól, hogyha eloltották majd a világosságot, a sötétben tovább beszélnek. S ha elképzelhetetlen is, hogy Imre el ne rántsa kezét az érte nyuló kéz elől, de mégis...

És most a férfi, hóna alatt párnákkal és takarókkal, megy kifelé. Kezet sem fog, csak kurta jóéjszakátot dob hátra a sorsával egyedül maradó asszonynak.

Másnap Erzsi egész délelőtt sírt. Hol egyik, hol másik gyerekét dédelgette sirdogálva. Szerette volna, ha Imre látja a gyermekei mellett szenvedő anyát, hátha megesik rajta a szíve. De Imre nem mutatkozott. Kiment a gazdaságba. Feleségének üzenetet hagyott, hogy a hintó ebéd után két órára be lesz fogva. Ebédre megjött.

— Becsomagoltál?

— Nem értem rá! Sok dolgom volt a gyerekekkel.

Imre nem felelt. Csengetett a szobalánynak.

— Minden dolgodat abbahagyod és segítesz a tekintetes asszonyak csomagolni. Ő majd rendelkezik, hogy mit csomagolsz.

Erzsi kénytelen volt felállni és menni a szobalánynyal. Az ebéd nyugodtan telt el, Imre még tréfálkozott is, Aladárral mókázott, s a gyerek nagyokat kacagott. De ahogy anyja sírvafakadt, elmúlt az ő kacagása is. Csendesen evett tovább. Ebéd után ketten maradtak, férj és feleség.

— Azt szeretném, — mondta Imre, — ha nem csapnál tragikus búcsút a gyerekekkel. Kár volna nagy jelenetekkel izgatni őket.

Erzsi még mindig kapaszkodott mindenféle kitalált szalmaszálakba. Hogy a házat így nem hagyhatja, még egy nap kellene neki, míg mindenről rendelkezik. Elég lesz, ha holnapután elmegy. Vagy legalább csak holnapig maradhasson. De Imre csak a fejét rázta csökönyösen. Nem, most kell indulni. Egy órát sem ad ráadásul. A hintó előállott.

Volt már három óra is, mire Erzsi ott állt útra készen. Még mindig próbálkozott.

— Emi, nagyon kérlek, gondold meg...

— Nem. Meggondoltam. Ne tedd nehezebbé,

amin nem lehet változtatni. Búcsúzz el a gyerekektől, de feltűnés nélkül.

Az asszony bement a gyerekekhez. Megcsókolta őket. Jolánka volt a legkedvesebb gyereke, annak odasúgta:

— Jól viseld magad, akkor érted jövök nemsokára és elviszlek Pali bácsiékhoz.

Már fent ült a kocsin, de még mindig kísérletezett:

— Emi, még nem késő. Csak legalább egy napot adj még. Ha egy napot adnál...

— Hajts! — kiáltott Imre a kocsisnak.

Mint ahogy a dobpergés belefojtja a halálraítéltbe az utolsó könyörgést, úgy nyomta el Erzsi mondatát az induló hintó robaja. Imre sarkonfordult és bement a házba. A szobjában leült íróasztala elé, lekönyökölt és két tenyerébe támasztotta arcát. Most kezdett csak igazán szenvedni.

De Erzsinek igaza volt: akinek anyja van és barátai vannak, annak könnyebb. Az anya hosszú és részletes tervet mondott el, hogyan fogják a kastélyt átrendezni. Ezt ő már régóta kifundálta magában, hiszen hogy ez a házasság fel fog bomlani, azirán nem lehetett kétség. Henricy napja legnagyobb részét a kastélyban töltötte. Szontagh Pali eljött, hogy két napig el se menjen. Jöttek Veres Pálék, jöttek Veres Gyuláék. S velük együtt jöttek a hírek: a botrány egy pillanat alatt szétszaladt a megyében, egész Nógrád a losonci bált tárgyalja. Meskó Miklós összeveszett a nővérével. Erzsit súlyosan elítéli mindenki, Imre iránt mindenki őszinte részvétet mutat.

És eljött a harmadik napon Fráter Pál. Azzal kezdte, hogy nem válási szerződést jött tárgyalni, mert arról szó sem lehet. Hanem a gavallérhoz jött, a született úrhoz, aki mindig nobilis volt és bizonyára most is nobilisan meg fog bocsátani egy boldogtalan, megtévedt és bűneit keservesen bánó asszonynak.

— Olyan derék, jó asszony még nem volt, amilyen ez lesz, hidd el nekem. Ez most már tudja, hogy mit kockáztat, ha nem vigyáz magára.

Imre végighallgatta a mondókát türelmesen. Aztán válaszolt:

— Erzsi ebbe a házba nem jöhet többé vissza. Minden szóért kár, amit erre pazarlunk. Jobb, ha mindjárt a dologhoz látunk. Mindenekelőtt megkérdem, van-e teljes felhatalmazásod Erzsitől, mert ha nincs, akkor ne is kezdjük el. Izenetek közvetítésével nem megyünk semmire.

— Ha ilyen szigorú vagy, akkor tárgyaljunk, nem bánom. Igenis, van korlátlan felhatalmazásom. Erzsi rámbízott mindent.

Imre elészedett egy kész írást az íróasztalon heverő holmi közül. Ő már megcsinálta a válási szerződés tervezetét. Fráter Pál átfutotta. Bólintott.

— Tárgyalási alapnak elfogadható. De csak alapnak. Erzsi a gyerekekről nem mondhat le. Legfeljebb a fiút hagyhatja nálad. A két leánykát viszi magával Biharba. Atyjához fog költözködni.

— Arról szó sem lehet. A gyerekek ittmaradnak.

Elkezdtek tárgyalni. Tárgyaltak órákon át. Mindenben meg is egyeztek, csak a gyerekek dolgában nem. Fráter Pál elment azzal, hogy értekezik Erzsivel és majd eljön megint. El is jött. Heteken át tárgyaltak, nem jutottak dűlőre. Közben Madách Károly esküvője is hátráltatta az elintézést. Nagy lakodalom volt, fényes násznép. Bécsből lejött a menyasszony nagybátyja, De la Motte Antal gróf, kegyelmes úr, kamarás, osztrák belügyi osztályfőnök, hogy jelen legyen néhai sógora, a Neugebäude udvarán kivégzett Csernyus Emánuel leányának esküvőjén. Lejött leánya, Róza grófnő is, az volt az egyik nyoszolyólány, a másik a menyasszony huga, a kis Csernyus Ida. Vigyázó gróf, a vőlegény legjobb barátja, volt az egyik vőfély, Maithényi Géza a másik. Két Luzsénszky

bárónő is eljött, csupa előkelőség volt az egész. A fiatal párt Gaál tisztelendő adta össze, a szertartást Nagyzelőn tartották, a Csernyus-birtokon. Esküvő után negyednapra özvegy Madáchné Sztregován nagy ebédet adott a fiatal pár és a násznép részvételével. Ez a lakodalom kedvére való volt az öreg hölgynek, nem mint az a hét év előtti, amelynek áldozata sápadtan, szórakozottan, kínosan ténfergett a násznép között.

Végre megállapodtak a tárgyaló felek. Imre engedett. Belement abba, hogy a nagyobbik leánygyermek, Jolánka, az anyjánál nevelkedjék. A régi tervezetet eldobták és kitűzték a végleges találkozót Fráter Pál házához Ecsédre. A nyári hónapokat ecsédi nyaralójában szokta tölteni Fráter Pál, itt kellett találkozniok a szakító házasfeleknek, hogy a szerződési okmány végleges szövegét mindketten helybenhagyják. A találkozás nem ígérkezett nagyon izgalmasnak, minden jel arra mutatott, hogy Erzsi beletörődött a változhatatlanba.

Fehér nyári ruhát hordott Erzsi, kissé lefogyott az elmult hetek alatt, de friss volt és kívánatos. Férjét nyájasan üdvözölte, szinte úgy látszott, hogy fesztelenül tudnak érintkezni egymással, mint két jó ismerős, akik kölcsönös engedékenységgel kötnek barátságos egyességet valami peres ügyben. Mikor leültek tárgyalni, még nevettek is, mert Fráter Pál megbotlott a szőnyeg sarkában és amilyen hosszú volt, úgy elvágódott a földön.

Erzsi cédulát tartott a kezében, arról olvasta le különböző kívánságait, amelyek eszébe jutottak időközben. Imre feltűnően engedékeny volt. Erzsi kívánságai berendezési tárgyakra, ékszerekre és ilyesmire vonatkoztak. A váló férj elsőtől az utolsóig minden kérését teljesítette.

— Lám, hogy megértitek egymást, — mondta Fráter Béla, Erzsi fivére, aki szintén eljött a tanácskozásra, — nem lehetne vajjon megpróbálni, hogy...

— Nem, nem, — vágott közbe gyorsan Imre, — erről most már kár beszélni.

Erzsi felkelt és kiment. Nem akart férje előtt sírni. Az okmányt Imre fogalmazta meg végleges formájában. Imre kötelezte magát és halála esetére örököseit nyolcszáz forint évi tartásdíj fizetésére, félévenkint előre. Négyszáz forintot majd Pesten fizet augusztusi vásárkor, az okmányt úgyis Pesten kell a hatóság előtt hitelesíteni, hogy érvényes legyen. Jolán anyjánál marad, s ha tizedik évét eléri, még kétszáz forintot kap nevelési költségekre évenként. Az Erzsi holmiját Imre tartozik Cséhtelekre szállítani. Erzsi lemond a maga személyének örökségi igényeiről. Tanuk: Fráter Pál és Fráter Béla.

Az okmányt Fráter Pál olvasta fel aláírás előtt. „Alólírottak érett s hosszas megfontolás után meggyőződvén, hogy a házas együttlét fenntarthatására okvetlen megkívántató kölcsönös bizalom, egyetértés és önmegtagadás köztünk visszatarthatatlanul megszűnt, minek eredményeül nemcsak saját magunk örökös boldogtalansága, de a felbomlott családi élet következtében gyermekeinkre nézve is sokoldalú kár következnék, egyetértőleg elhatároztuk ezen továbbra fenntarthatlan állapotnak véget vetni, s elválásunk okainak gyöngédtelen s kellemetlen bővebb feszegetését mellőzve, melyeket pörösködés útján bíró előtt el nem hallgathatnánk: közmegegyezéssel egymástól örökre és végképp elválni, következő feltételek alatt..."

Erzsi ekkor már az asztalra borult és sírt. Meg kellett várni, míg összeszedi magát, hogy a felolvasást folytatni lehessen. Mikor Fráter Pál a felolvasást befejezte, Erzsi dacosan nyúlt a tollért és azonnal aláírta az okmányt. Mintha sietett volna, nehogy valaki megakadályozza. Aztán Imre írta alá a szerződést. Felállt és így szólt:

— Légy szíves befogatni nekem, Pali bátyám. Amíg fognak, még egy pár apróságot elintézhetünk.

Próbálták marasztalni, nem maradt. Erzsivel egy szót sem váltott többet, az asszony félre is vonult, mintegy mutatni, hogy nem akar most már semmit.

— Viszontlátásra, Erzsi, — szólt végül Imre kezet nyujtva, — Pesten a stempli miatt még találkozunk.

Udvariasan kezet csókolt, elbúcsúzott a többiektől is és sietve ugrott fel a kocsira. Az országúton maga elé idézte behúnyt szemmel az asszony elegáns, kívánatos alakját. Dacosan megrázta a fejét a látomásra. Férfiúi sérelme még embertelen fájdalommal kínozta belülről.

Egy hét mulva váratlanul megjelent Sztregován Erzsi. Imre meglepetten, elboruló arccal fogadta.

— Ne haragudj, Emi, muszáj veled beszélnem. Előbb megcsókolom a gyerekeket, aztán adj nekem egy negyedórát.

— Kérlek.

A szobájában várt, amíg az asszony végez a gyerekekkel.

— Foglalj helyet. Csak arra kérlek, hogy röviden végezzünk, nekem nagyon sok a dolgom.

— Nem hosszú az én mondanivalóm. Azért jöttem, hogy bocsáss meg nekem.

Imre nem tudott szólni. Csak a fejét rázta. Erzsi egyetlen mozdulattal térdre vetette magát a férje előtt. A két kezét könyörögve kulcsolta össze, úgy nézett fel a nemet intő férfiarcra rimánkodó, alázatos nézéssel, könnyben úszó ábrázattal.

— Emi, én nem tudok nélküled élni. Könyörgöm neked, vegyél engem vissza.

— Nem tudsz nélkülem élni? Hiszen azt mondtad, hogy soha nem szerettél.

— Eh, mondtam én mindent szamárságomban és elbizakodottságomban. Azt hidd el, amit most mondok. Nem tudok tőled elszakadni. Térden állva kérlek, vegyél vissza. Bocsáss meg, bocsáss meg.

— Nem tehetem. Én nem tudok ez életben rádnézni többet.

— Nézd, Emi, én nem kívánom, hogy szeress. Csak tűrj meg magad mellett. Gondold, hogy cseléd vagyok a háznál. Nem tartok igényt semmire. Elmegyek anyádhoz és alázatosan bocsánatot fogok tőle kérni. Károlytól is bocsánatot kérek, ha akarod. Emi, én meghalok, ha eltaszítasz magadtól. Nézz rám, hát nincs neked szíved, nem sajnálsz meg engem?

Az asszony a férfi ölébe temette arcát. Könnyei megnedvesítették férje ruháját. Kezével a férfi térdét fogta át, úgy szorította arcát hozzája. És zokogott szíve mélyéből, keservesen, mint egy megriadt gyermek.

— Emikém, mindenem, drágám, egyetlenem, hiszen te valaha szerettél engem, hiszen úgy tudtál dédelgetni, úgy tudtad símogatni a hajamat, emlékezz vissza arra a régi időre, a te Erzsikédre, Emikém, könyörgöm neked, hát mit mondjak, hogy megsajnálj engem, nézd, legalább próbaidőre vegyél vissza, én úgy fogok igyekezni, majd meglátod, én a küszöbödön fogok hálni, ha akarod, mint a kutya, hát mit csináljak, az Isten szerelmére, hát mondd meg, mit csináljak, én belepusztulok ebbe, Emikém, térdenállva rimánkodom neked, én nem kívánom, hogy valaha az életben megcsókolj, én tudom, hogy azt nem érdemlem meg, csak itt maradhassak melletted és a gyerekek mellett, ne is beszélj hozzám soha, hogyha nem akarsz, csak nézd el, hogy itt élek a házban, Emi, mindenre kérlek, ami szent...

Ekkor Imre keze már rátévedt az ölébe furakodó fej selymes hajára. Símogatta az asszony fejét. Mint valaha régen. Erzsi felhördült örömében. Boldog sikollyal tekintett fel férje arcára. Azon is patakzottak a könnyek.

— Megbocsátasz nékem?

De Imre, mialatt az asszony haját símogatta,

csak rázta a fejét folyton. Nem, nem. Az asszony most már nem könyörgött, csak sírt. Hosszasan, mint a gátjaszakadt áradat. A férfi is sírt és símogatta az ölében zokogó fejet. Idegen azt hihette volna, hogy egymáshoz gyöngéden ragaszkodó házaspár ez, akik valami közös nagy veszteséget síratnak.

Hosszú sírás után Erzsi végre felemelkedett. Megtörölte szemét, fáradt és náthás hangon szólalt meg.

— Egyet még mondok neked, Emi. Azt sem bánom, ha zsarolásnak veszed. Ha te engem csakugyan eltaszítasz magadtól, én el fogok zülleni. Ismerem magamat. Ezt gondold meg. Én most elbúcsúzom a gyerekektől és várok a pesti találkozásig. Abban a reményben fogok élni, hogy azt az írást Pestről stempli nélkül fogom visszahozni. Isten veled, nem adok kezet, mert ha hozzád érek, akkor megbolondulok.

Súgva, sírva tette hozzá:

— Úgy szeretlek, hogy majd meghalok érted. Isten veled.

Kiment a szobából. Jó negyedóra múlva hallatszott a kocsizörgés az udvar felől. Elment.

Pesten még találkoztak az augusztusi vásár napján. Amint meglátták egymást, Erzsi megingott. És látszott rajta, hogy nem színészkedik. Félrevonta fejét.

— Emi, ez az utolsó perc. A sorsom a kezedben van. Ha Istent ismersz, bocsáss meg nekem.

— Megbocsáthatok neked, de amit tettél, azt nem tudom elfelejteni.

— Szóval, vége?

— Vége.

Az okiratot hitelesítették két példányban. Imre az egyiket magához vette és átadott Erzsinek egy borítékot.

— Ez a mai napon jár neked. A négyszáz forint van benne. Írd majd meg Borynak, hogy mikor akarsz

Sztregovára jönni Jolánkáért. Én nem leszek otthon, mert most egy pár hétre Veres Paliékhoz költözöm Vanyarcra, amíg anyám a kastélyt átrendezi. Isten veled.

Gyorsan kezet csókolt. Az asszony mindenáron férje tekintetét kereste, de hiába. Imre elfordult és köszönést intvén a többieknek, már el is sietett. Többet nem látták egymást.

Pár nap mulva nem Boryhoz, hanem özvegy Madáchnéhoz levél érkezett Sztregovára. Az anya szó nélkül adta át fiának.

„Egyedül anyai lelke elejébel Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelki fájdalmaitól erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyai szíve elejébe bocsájtani, itt a pertz hol Imrétől és kedves Gyermekeimtűl el kell válnom, az igaz hogy sokrészt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, némi fájdalmaktól magamat annyira elragadni, de elhágyatva, és ellenem anyian ármánkottak, és én bennem a datz erőt nyerve, eljött azon idő a sok félreértések után, hogy Imre elküldöt magától, ezt érezém hogy megérdemeltem, de Istenemre mondom, soha szívem meg nem szűnt eránta forrón érezni, azt csak most érzem midőn itt a keserű elválás pertzei. Hosszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy már elkésve Imrét kiengesztelni, egyedül még azon szerencse volt reám nézve bemenni Pestre és ha meglehet, a közötünk történt írást stempli nélkül haza hozni, de késő volt a fáradozás, oda volt az utolsó remény részemről, e késedelem oka pedig tessék meghini csak azon okból eredt, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartott, szerettem volna Imre nyujtota volna vezető jobját felém, az igaz Ecséden szépen viselé magát irányomba, de jötek dolgok fel, mik engem vérig sértetek, azután lelkem ismét felvette álartzát datzosságát, és várt egy más kedvező pilanatot de az indulat sokszor eltévesztette a pertzeket, sokszor a bátortalanság

is okozta, hogy Imrének nem mertem szolni, míg végre eljöt az utolsó pertz érzem hogy az élett fogy bennem ha meg kel Emitől és gyermekeimtűl válni. Emit térdeimen kértem botsásson meg látva hogy ő is fájó szívvel válik meg tülem, ő sírt, még szeretett volna de nem tudom mi az mi vissza tartja bocsánatát nem merve kimondani. Még ez volt hátra anyai szívemnek Emi kegyes Annyánál tanácsot kérni, az igaz, hogy már az utolsó pertzben teszem, de meg lehet győződve, hogy lelkem mélyéből ered, és egyedül anyai szívem és Imre eránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre, legyen Bíró felettünk, hogy van-é még remény Eminek megelégedést megnyugvást szerezhetnem és nem-e lesz szégyen kedves fijának, ha nekem megbocsájt, hoszant beszéltünk egymással, és megvagyok győződve, hogy Emim átlátja hogy az indulat messze ragadot mind ketőnket és csak ezért válni kel egymástul, fájdalommal és bánattal szívem érzi hogy még ha Emi meg bocsájtot volna a jövő boldog let volna közötünk, és így hogy lelkem meg tegye mindazt mit fájdalma sugal felkérem lelke sugalatával eredő tanátsát e végső pertzkor szóljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne, ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de a végső pertzekbe elhagyott és a szeretet uralkodott feletem, borzadva az elválástól bánatos szívvel elvárva Emi által üzent vagy sorokba helyezett válaszát és ha nincs bocsánat számomra, úgy szegény Jolánkára kérem anyai áldását, hogy mindnyájunkal Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér bánatos lelkem. Erzsi."

Imre lihegett a végén, úgy felizgatta a megrendítő levél. De már tudta magáról, hogy nem fog megbocsátani. Két boldogtalanság közül a kisebbiket akarta.

— Mit fogsz válaszolni? — kérdezte anyját.

— Nincs válasz, — felelte az özvegy.

IV.

Imre nem volt Sztregován, mikor Erzsi eljött Jolánkáért, hogy elvigye magával Biharba. Elment hosszabb látogatásra Veres Pálékhoz, mert ezeket a napokat nem akarta a most szétszakadó otthonban átélni. Erzsi nem találta férjét a kastélyban. De ide nem is engedték fel. Özvegy Madáchné úgy rendelkezett, hogy az Erzsi hintaja ne hajtasson fel a kastély udvarába, hanem várja meg Jolánkát a falusi kocsmában, majd odaviszik hozzá a gyereket. Így is történt. A kocsma köré emberek gyűltek. A sztregovai tótok lent a kastély lábánál jól tudták, mi történt a kastélyban: a földesúr elkergette az asszonyt. És most még a kastélyba sem szabad neki felmenni, a kamarásné nem engedi.

Nina, a púpos társalkodónő hozta le a gyereket. Két béres hozta a kislány holmiját, hogy azt a hintóra kötözzék. Anya és leánya a bámészkodó tótok csoportján haladt keresztül, mikor végre kocsiba szállottak és elindultak. A hintó tovarobogott; egy nagy napernyő és mellette egy kis napernyő látszott rajta. Aztán elült a porfelhő, és a hintó nem volt sehol. Madách Imréné elment Nógrádból örökre. Mire férje hazatért az otthonba, már felforgatva találta a közös hálószobát. Anyja átrendezte ideiglenesen a szobákat addig is, míg visszaköltözik a nagy kastélyba. Majd a tavasszal.

Nehéz tél volt. Beleesett Erzsébet napja novemberben, és beleesett a karácsony. De beleestek a hétköznapok is, amelyek minden emlékeztető nélkül is minduntalan meglebegtették a kastélyban a messzire távozott asszony s a kisleány emlékét. Családtagok és ismerősök mind gyöngéden kímélték a hallgatagon szenvedő ember fájdalmát, de az ilyen fájdalomnak még a tapintat is fáj. Ha a vendég beszélgetés közben

valami régebbi dolgot említ, amelynél okvetlenül Erzsinek kell eszébe jutnia, de nem említi mégsem, akkor a magányos férj is Erzsire gondol és nem mer a vendég arcára nézni. Tárgyak, amelyeket valaha együtt használtak, az ő keze nyomát hordják. Útak, amelyeken valaha ketten sétáltak, az ő sugár alakját lebbentik a sajgó lélekbe. Egy csorba az üvegvázán: ezt Erzsi törte el valaha, mikor jegygyűrűjét hozzákoccantotta. De a fájdalomnál is borzasztóbb, ha a kis Ára, aki most másféléves, elkezd a mamája után sírni, vagy ha Aladár, aki már olvasni tanul, egyszerre minden látható ok nélkül pityeregni kezd, de semmi faggatásra nem árulja el, hogy mi baja. Nagyanyja keményen meparancsolta neki, hogy anyját apja előtt soha ne említse, ne kérdezősködjék róla és ne firtasson olyan dolgokat, amiket egy kisfiúnak nem kell tudni. Majd ha nagy lesz, megtudja.

És még egy súlyos seb az apa lelkén. A kis Ára nagyon csenevész jószág. Most már semmi kétség: görvélyes. Eleinte, mikor fekélyek támadtak gyenge kis nyakán, azt gondolták, hogy valami gyerekbetegség. Orvosnak sem érdemes mutatni az ilyet, majd elmúlik magától. De nem mult el magától. Új sebek követték a régieket, a kisgyereket folyton ölben kellett cipelni, nyűgös volt és gyenge. Állacskáját állandóan felkötötték, vastag gyolcsokat raktak skrofuláira, babusgatták, sajnálták, kötözgették. De ez csak a kis beteget vigasztalta, az apát nem. Az apa, ha senki sem látta, szabadon adta át magát az önmaga testi hüvelye iránt való megvető dühnek: olykor szerette volna ízenként marcangolni a hitvány, beteg testet, amely a maga átokszerű tökéletlenségét az ótestamentom kegyetlenségével folytatja az ártatlan utódban. Ember számára nincs megalázóbb, mint az elnyomatás. Férfi számára nincs megalázóbb, mint a megcsalatás. Apa számára nincs megalázóbb, mint a sikerületlen gyermek. Mit tudsz még, sors, hogy brutális öklöddel még

jobban lesujthass a szenvedő sápadt, megviselt, karikásszemű arcba?

Ekkora szenvedés tétlen és egyhangú. A vas is tétlen a pőröly folytonos, meg nem szűnő ütései alatt. De meg kell várni, hogy mivé veri a pőröly.

Tavaszig az anya még a régi kastélyban maradt. Igen kínozta kiújult köszvénye, nem lett volna ínyére a ház teljes átrendezésével fáradozni. De múltak a hetek és a hónapok. Az idő kezdett melegedni, a forrón égő friss fájdalom kezdett hűlni. Tavasszal egy napon az anya utazni küldte fiát: menjen ismerősöket látogatni. Külön katonai engedelemre már nem volt szükség, hogy a „politisch verdächtiger" Madách utazgasson a megyében. Az internálások feszes szigorát feloldották. Csak úgy szőrmentében figyelték tovább a gyanus elemeket. Imre jól tudta, hogy minden mozdulatát figyelik. Akadt, aki jó pénzért megszerezte neki a másolatát annak a minősítésnek, amelyet a pesti osztrák rendőrség őrzött róla az ezer meg ezer más gyanus hazafiról vezetett titkos nyilvántartásokban. Ez a minősítés természetesen németül, a következőképpen vélekedett a sztregovai földbirtokosról: „Madách Emerich. Sztregovai születésű, katolikus, nős, földbirtokos. Jelenlegi viselkedése és köre: Nemrég szabadulván ki fogságából, viselkedése jó. Rokonain kívül senki mással nem érintkezik. Kompromittáltságának oka és a forradalom alatti magatartása: Erős Stark Mihállyal való cinkosság gyanúja folytán a pesti haditörvényszéknél előállíttatott, de szabadlábra helyeztetett. Jelentős tehetségekkel rendelkező ember, a jelenlegi kormányzatnak ellensége, körözés alatt álló egyéneknek állítólag menedéket adott és azzal is gyanítható, hogy az emigrációval összeköttetésben áll. A szökésben levő felségáruló, Rákóczy János rejtegetésének vádja folytán a pesti haditörvényszék vizsgálatot indított ellene, de szabadlábra helyezni rendeltetett." Ugyancsak megszerezték az

öreg Bory titkos minősítését is. „Jól és tisztességesen viselkedik, csak földesurával és alkalmazottaival érintkezik.“ Imre elmosolyodott ezeken a mondatokon. Mindenesetre kiadta a rendeletet, hogy míg úton lesz, a parkban álló kis filagóriához ne nyúljon senki, mert azt az idei nyárra a saját gusztusa szerint akarja befuttatni. Ezt a parancsot azért hagyta itthon, mert csak ő tudta, hogy a filagória vékony falában negyven puska található szépen egymás mellé állítva. A negyven puska elrejtésére Hinkó János kérte meg, mikor kiszabadultak. Ő egy percig sem habozott.

Meglátogatta Szontagh Palit, Veres Pálékat, Veres Gyuláékát és elment Csesztvére is Madách Károly éldegélt most fiatal feleségével józan és harmónikus boldogságban ott, ahol ő Erzsivel élt valaha. Még felkorbácsolták lelkét a hajdani emlékek, még lüktető szívdobogás vett rajta erőt, mikor keresztülment a szobákon és az új berendezés helyén emlékeivel megkereste a régi bútorok helyeit. De már elbírta a felindulást. Már nem szenvedett olyan embertelenül, mint kezdetben. A fájdalom durvasága a melankólia szelídségévé enyhült. És tavasz volt megint, és a levegőben a visszatért fecskék csicseregtek.

Mikor végre hazakerült, egészen új berendezésű szobákat talált a régiek helyén. Az ő lakosztályát úgy rendezte be az anya, hogy két szoba lett jövendő otthona, külön járással a gazdasági udvar felé. Az egyik szobának volt egy ablaktalan, egészen szűk kis alkóvja, ez lett a hálószobája. Egyéb, mint az ágy, alig is fért el a kis fülkében. A szoba maga egyszerű volt, majdnem rideg. A csibukok és dohányos szita asztala a fal tövében, fölötte tabló vívókardokból, vívósisakból és egy régi páncélingből. Köröskörül régi metszetek színes sorozata, amely a tékozló fiú történetét ábrázolta. A tékozló fiúét, aki bűnbánóan tér vissza a szülői házba. A másik szoba közepén állott a hatalmas billiárdasztal, amelyen nem billiárdozott soha

senki, de a kamarás valaha megvette, mert akkor ez volt a divat. Most itt állott inkább dísz, mint bútor gyanánt. A falakra szegezett kis polcokon bronz-szobrocskák: Goethe, Schiller, Gutenberg, és egy meglepő szobor: a Luther Mártoné. Hiába méregette ezt a szobrot rosszalló és komor nézéssel az anya, a fiú ragaszkodott hozzá. A szobrok közt két nagy olaj-arcmás: a szülők portréi fiatal házas korukból. Néhány berámázott dilettáns festményke: magának a háziúrnak művei. Az egyik dél felé néző ablak mellett az egyszerű íróasztal, síma lapján nagy hatszögletes porcellán kalamáris, mellette a lúdtollak egész erdeje. Egy fali szekrény a kézikönyvtárral: lexikon, biblia, szótárak. És még egy tárgy a két szobában, amelynek fájdalmas és sóvárgó jelentőségét senki más nem ismerte, csak ő maga. Az alkóvos teremben fehérkeretű kandalló állott, annak párkányáról pedig egy görög istennő-szobor tekintett le a lakóra: Hébé, az ifjúság istennője, a nő eszménye. A testetlen ideál, az örökké vágyott és elérhetetlen.

Az új élet megindult, szokásai kifejlődtek, a hétköznapok szabályosan ismétlődő alakot öltöttek. S hogy olyan medret alakítsanak maguknak, amely most már sokáig zavartalanul egyforma maradjon, ahhoz még egy hiányzott: az unokahúg, az árva Huszár Panka, hazatérése a pesti Szőnyi-intézetből.

Tavasszal jött meg ő is, mikor a kastély átrendezése megtörtént. Külön leányszoba várta az ifjú hölgyet. Mert ifjú hölgy gyanánt jött meg a gyerekként távozott leányka: nem is Panka volt már, hanem Anna. Tizenhat éves. Egyenes derekú, tavaszi üdeségű, édes, jókedvű fiatal hajadon. Már az első nap összebarátkozott mindenkivel. Kis öccse, Károlyka, rajongó ragaszkodással kapaszkodott belé. Szörnyű halált halt szüleik tragikus emléke lebegett kacagó testvéri évődéseik felett. Harmadikul a komolykodó Aladár csatlakozott beszélgetéseikhez, s ha felmerült a

dada az ölében hordott, felkötött állú szegény Árával, teljes volt az unokák generációja. A hiányzó Jolánkát nem említette senki. A régi otthona uralmát néma győzelemmel átvevő özvegy mellett hűséges udvarhölgyként tett-vett a meleg mosolygású, hajlott hátú, jóságos Nina, s ha a palotában a felterített asztal várta a családot, Pass András, a vándor filozófusból inassá vedlett házibútor nyitotta ki az ajtószárnyakat a jelentéssel, hogy tálalva van. A család letelepedett az asztalhoz, s a ház urának homlokán átfutott egy gondolat fellege: vajjon milyen asztalhoz és kikkel ül le most a távolban az az asszony. De rátekintett Annára, és a homlokáról eltűnt a felleg.

Nagyon jóban volt unokahúgával, a finom orrú, bájos üdeségű, csilingelő hangú fruskával. Tegezték egymást, mint pajtások. A korkülönbség nem is volt köztük egy nemzedéknyi: az unokahúg tizenhat éves volt már, a nagybácsi még csak harminckettő. A kandalló párkányán holt kőből volt a Hébé szobra, itt az asztalnál eleven életből teremtve ragyogott a fiatalság, üdeség és báj maga. A délutánok csendes óráiban megszólal a régóta hallgató zongora. Anna finom fehér ujjai futottak a billentyük felett, és ha egy Chopin-mazurka bűvös, mosolyos szomorúsága eláradt a kastély szelíd csendjén, az íróasztala mellett irkálgató férfi felfigyelt és gyönyörködő arccal behúnyta a szemét. „Édes jószág", — gondolta magában hálásan Annáról, akit lelke mélyén odatett az elszakított Jolánka helyére, hogy kisleányát dédelgesse benne. Aztán könnyült, simogatott szívvel hajolt vissza írásai fölé. Most a „Mária királynő" című szindarabot nézegette, javító tollal a kezében. Az Akadémia pályázatára akarta beküldeni. Rövidesen végigböngészte, végigjavítgatta. Aztán feladta Toldy Ferenc címére.

— Tudja-e a tekintetes úr, — kérdezte Henricy pap, a mindennapos vendég, — hogy nekem ez a Toldy Ferenc rokonom?

— Ne mondja. Hogyan?

— Úgy, hogy az unokahúgomat, Moisisovich Augusztát, vette el, a néhai pestmegyei ügyész leányát. Ez már a harmadik felesége neki. Van egy fiúk is, Laci. Jártam náluk, tartjuk a rokonságot. Ennél a pályázatnál talán segíthetnék is egy kevés rokoni ajánlással.

— Köszönöm, a világért sem. Vagy jó a munka, vagy nem.

— Bizony az jó. Nekem nagyon tetszik. De talán a „II. Lajos" még szebb lesz.

Madách Imre minden irodalmi gondolatát közölte Henricyvel. Éleseszű embert ismert meg benne és ragaszkodó barátot. Szerette véleményét hallani. Íróasztaluk fiókjának dolgozó titkos műkedvelők általános szokása ez. Aki ír, nem élhet közönség nélkül. Ha másféle publikum nincs, jó az ilyen egy-két tagból álló is, mint Szontagh Pali és Henricy Ágost. A Lajos királyról szóló tervet is részletesen elmondta a papnak. Nem volt ez más, mint a fiatalsága óta újra és újra feltámadó Werbőczy-téma. De új szereplővel bővült azóta a terv: Erzsi ősapjával, Martinuzzi Fráter Györggyel. S egy új árnyalattal a gondolat: a közért küszködő ember jutalmatlanságával. „Werbőczyt király és mágnás egyaránt üldözi, — jegyezte fel papírjaira, — úgy van, mint a vén káplár, kit a taknyos tiszt egy illedelmi hibáért megcsapat." A hatalmas terv akkora darab kereteit vázolta fel, hogy az nem is férhetett rendes keretekbe. Valami óriás trilógia kellett, hogy kisüljön belőle, ha megírja. A darab váza már megvolt, de még mindig nem fogott neki, csak gondolatokat jegyezgetett hozzá. Ezeket olvasgatta Henricynek. „A nagyról való ítélet nem egyforma; a völgyben álló mindent nagynak lát, a hegyen álló csak a magánál nagyobbat." „Ha a póstáslegény borravalót kap, lova szenvedi meg." „A holt oroszlánból nő a sok féreg." „Holdvilágnál fényes a

sáros út." „A kutyának a nyúlból, melyet ő fogott, egy csontot dobunk ki és kizárjuk a szobából." „Nem dicsőség a kőnek, hogy valaki megbotlott benne." „Az órát igazgatják a vezetők és kétkednek; követik az alsók és megnyugszanak." Sőt voltak már versben kidolgozott részletei is. Például:

Minden kebelnek, melyben tetterő forr,
Van egy kora, midőn megáll csatázni
Önnönmagával. Mert jaj, hogyha nincs:
Akkor holt ő, s tett benne nem terem.

Húsz képre tervezte az egészet, olyan öt mammuth-felvonásra, amelyek mindegyike négy nagy szinből áll.

— Mikor fog hozzá tekintetes uram?

— Nem tudom. A munka sajátmaga diktál. Ha megérett arra, hogy írjam, ő maga jelentkezik. Mi hír az ujságban? Ma még nem jutottam hozzá. Győznek a törökök?

Javában folyt a krimi háború. Belső és külső politika nem állott meg, mikor Imrét elővette házasságának megrendítő válsága. Akkor nem volt gondolata semmi másra, csak vívódó boldogtalanságára. De a világ dolgai nem törődtek egy apró tót falu magyar birtokosának saját drámájával, folydogáltak a maguk óriás árkaiban tovább. A magyar szent koronát megtalálták Orsován, díszhajóval hozták Pestre, itt három napig kitették közszemlére, aztán elvitték Bécsbe. Bónis Sámuelt már rég megfogták, most láncot hordott ő is Olmützben. Szakmáry százados fel akarta robbantani a Burgot, nem sikerült neki. Hatvany Imre titkos forradalmárt megfogták azzal a váddal, hogy guerillákat toboroz. A börtönben csodálatosképpen pár nap alatt meghalt, egyik társa az Újépületben megőrült. Egy Türr István nevű fiatal magyar emigránst, aki angol szolgálatba lépett és az angol sereg számára Gyurgyevóba jött lovakat venni, ott

tartózkodó osztrák katonák megfogták és kis híjján kivégezték, de Anglia közbelépett. Türr Istvánt szabadon kellett bocsátani és a szenzációs eset olyan ismeretessé tette a nevét, hogy nóták születtek róla itthon. A magyar életvágy szüntelenül jelentkezett, a beamter-had seholsem boldogult a lakossággal. Társaságba nem fogadták be őket, társadalmi összejövetelekre nem kaptak meghívót, az ország tűrt és néma daccal hallgatott. Nógrád is.

A külpolitika eseményeit leste izgatottan mindenki, segítség csak onnan jöhetett. Az oroszok háborúba keveredtek a törökökkel. Kossuth Lajos külföldön agitált, az emigráltaktól rendszeresen jöttek a hírek. Szontagh Pali — nem mondta meg, hogyan — hellyel-közel levelet kapott Pulszky Ferenctől. És egyszer csak felmerült egy új név a hozzáfűződő, sóvárgó magyar ábrándokkal együtt: a Garibaldi neve. Egyszóval Sztregován, a csukott ajtók bizalmas csendjében, mindig volt miről beszélgetni.

— Tekintetes úr még mindig olyan erős negyvennyolcas?

— Nem. Én negyvenkilences vagyok.

A Pestről érkezők mindig reményteljes híreket hoztak. Sok volt a bál, hogy a „jóérzelmű" elemeket ne hívhassák meg, a bálokon a politikailag gyanúsak tüntettek azzal, hogy egymás között vannak. A vidéki nemes urak az Arany Sasba jártak, ha felmentek a gyorsan fejlődő Pestre, — már a Lánchídfő pesti terét kikövezte a város, — és egymás megyéjéből gyüjtött híreket vittek haza: mindenütt erős a remény, csak még egy kicsit kell kibírni. Igaz, hogy kaszinókat, könyvtárakat derűre-borúra feloszlatott az osztrák, könyvtárakat becsukott, gyűléseket megtiltott, mindenkit macerál kalapjáért, szakálláért, de egyhez nem tudott nyulni: a cigányhoz. A cigány lett a nemzeti ellenállás zengő és makacs kifejezője. Amit nem lehetett elmondani, azt elmuzsikálta a magyar

nóta. Kiki tudta, mit értsen azalatt, hogy „majd eljön a babám“, vagy azalatt, hogy „déli szellő fujdogál“. A Császárfürdő színes lampionokkal teleaggatott tündérkertjében — ó Erzsi hajdani kortyai a vérpezsdítő pezsgőből — a leghíresebb cigány, Patikárus Ferkó, muzsikált. Felért egy mindennapi guerilla-győzelemmel.

S ha jött az ősz, a szívekben nem hervadt el a tavasz. A gyógyuló lélekkel megnyugodott Madách Imre nem várt mást, csak a nagy kikeletet. Az év végén temették el meghökkentő tömeg hatalmas részvételével Vörösmarty Mihályt, a költőfejedelmet, aki a váciutcai Kappel-házban halt meg, ugyanabban a lakásban, ahol huszonöt évvel azelőtt Kisfaludy Károly halt meg. A Várból Albrecht főherceg akart kocsin menni a liget felé, de a hatalmas tömeg nem vált ketté az udvari hintó előtt. A főherceg bécsi kedélyességgel leszólt a hintóból:

— Wer ist gestorben?

— Nur ein armer ungarischer Dichter, — felelte a tömegből valaki gőgösen.

Ez a szegény magyar költő írta azt a sort nem sokkal halála előtt, hogy „Lesz még egyszer ünnep a világon.“ Ennek az egy sornak szólt a beláthatatlan tömeg részvétele. És Sztregován is az asztalra ütött a földesúr, ha vendégei voltak. Lesz még egyszer ünnep a világon.

Már szívből tudott nevetni. Másfél éve ment el Erzsi, nem írt egyetlen sornyi levelet azóta sem. A seb gyógyult. Karácsony estéjén egy fiatal tót menyecske kukucskált be a földesúr ablakán. Nem érte fel az ablakot, még ágaskodva sem. De a földesúr meghallotta a friss hóban ropogó lépéseket. Kinézett, hogy ki topog az ablaka alatt. Az udvar teljesen néptelen volt, csak Márinkó, a ropogós cseresznyéhez hasonló fiatal özvegy, settenkedett az ablak körül.

— Mit akarsz?

Márinkó megszeppenve támaszkodott a falnak. De csendesen vihogott magában. Imre jól ismerte. Már régóta feltűnt neki, hogy ez a menyecske, ha találkoznak, a füléig elpirul, vigyorogni kezd és elszalad. Odalépett hozzá és magához vonta. Megcsókolta. Márinkó lelkendező boldogsággal símult a sztregovai kiskirály karjaiba. Olyan kitüntetés érte, amelyért nem tudott elég hálás lenni életének.

Imre a csók alatt behunyta szemét. Halvány, suhanó kép gyanánt unokahuga, az édes, üde Anna jutott eszébe. De olyan halványan, hogy az elröppenő benyomás a gondolatig sem jutott el. Egészséges, kedves, szépséges téli este volt köröskörül. Imre örült annak a gondolatnak, hogy él. A menyecske odaalélt a mellére. Visszaölelni, visszacsókolni mély tiszteletből nem merészelte.

V.

Ekkor már nevelő volt a házban.

A nevelőt Borsody úrnak hívták. Változatos életű ember volt. Honvédként küzdötte végig a szabadságharcot, a Bem seregében. Nagyra volt vele, hogy látta Petőfit is. Aztán piarista lett, de onnan kiugrott. Nevelő lett és legutóbb Pejacsevics gróféknál működött, onnan szerezte ide Matolcsy.

Zömök termetű, új kenyéradójával egykorú ember volt Borsody uram. Kerek arcában élénken és gyorsan pislogott a szem. Haját kiváló gonddal ápolta, láthatóan büszke volt rá, éppen úgy, mint bajszára és álla végén hordott szakállára. Fésűjét állandóan magával hordta és olykor megfésülte síma hajzatát, s hogy még símább legyen, tenyerével is utána igazított. Feltűnően kellemes hangja volt a nevelőnek, s ő ezt igen jól tudta. Szeretett két tanítványának, Aladárnak és Károlykának, felolvasni. Ha a kenyéradó néha benyitott ilyen-

kor a fiúkhoz, Borsody uram még szélesebbre vette a hangskálát, úgy produkálta magát, mint egy hős-szerelmes. Étkezések alkalmával is szerette pompáztatni ezt a hangot.

A másik új arc, amely a hónapok teltével felmerült az újjászülető sztregovai életben, az új plébános arca volt. Divald Gusztávé. Gaál bácsi jobb plébániát kapott, elment papnak a gömörmegyei Dereskre. Helyette Divald Gusztáv került ide, a nyulánktermetű, mindig frissen borotvált, mindig jókedvű pap. Henricyvel jól megfértek, gyakran jöttek együtt a kastélyba. Amíg csak mindennapi témákról folyt a beszélgetés, igen sok volt a nevetés. Madách csendes derűje, Divald szikrázó jó kedve, Henricy figurás mókázása a humor három külön fajtáját keverte egybe. De aztán óhatatlanul vallási kérdésekre terelődött a szó. S akkor az orcák elkomolyodtak. Henricy a szabad felfogású, merev szabályoktól irtózó, lázadó nyugtalanságú álláspontot képviselte, Divald a könyörtelenül merev, dogmatikus vallásosságot, s közöttük a házigazda, mintegy fellebbezési fórumként, a mindent megértő és összebékítő, fanyarul derűs életbölcsességet. Embernek is ilyen volt mind a három. Henricy szerette a mulatságot, az életnek minden rendű és rangú örömét. Divald aszkétikusan élő, szeplőtlen pap volt, a földesúr pedig, mindkettőjük kegyura, elnézett fölöttük és vitáik fölött valahova igen messze, s attól, amit ott látott, az enyhe rezignácó csendes, lemondó mosolya ült ki átható pillantású, de fáradt szemébe.

A kisfalusi molnár félkarját leszakította a malomkerék. Tőből. A molnár mégis megélt, miután hetekig nyomta az ágyat. De a kar ott maradt a malomkerék szorítékában. Katolikus ember volt a molnár. Divald lelkei közé tartozott. A plébános kiment a szerencsétlenség hírére a malomba. Az elájult molnárt nem tudta meggyóntatni, de meglátván a leszakított félkart, megparancsolta, hogy azt két gyertya közé asztalra

tegyék. Akkor hazament, stólát öltött, visszajött a malomba, a véres csonkot kendőbe takartatta és kihozatta a temetőbe. Ott gödröt ásatott a karnak, megáldotta és elföldelte. Ebből órákig tartó vita támadt másnap a sztregovai kastélyban. Művelt és eszes ember volt mind a két pap, pályájukra jól felkészültek mind a ketten. Divald kifejtette, hogy a kar egy darab ember volt, a lelket hordó szervezet egy integráns része, annak éppen úgy temetés járt, mint egy csonkítatlan és teljes holttestnek. Henricy szenvedélyesen támadta ezt a felfogást. Hiszen akkor a hajnyíráskor lehullott sörényt és a lenyesett körmöt is egyházilag kellene mindig eltemetni. Az egyházatyákat idézték mind a ketten, a feltámadás vallási filozófiáját magyarázgatták, test és lélek összefüggéséről vitáztak, de egymást meggyőzni nem tudták. S mikor már mind a kettő elmondta minden érvét, akkor földesuruk így összegezte a kérdést a katolikus paphoz fordulva:

— Hisz abban tisztelendő úr, amit kifejtett?

— Teljes lelkemből, — felelt komolyan a pap.

— S a hit boldoggá teszi, úgy-e?

— Igen, boldoggá tesz. Érzem, hogy Istent szolgáltam azzal, amit tettem.

— Akkor, kedves jó Henricym, miért bántsuk mi a más boldogságát?

— Azért, mert én az igazságot keresem.

— Az igazságot? Hát van igazság? S ha van, megtalálhatja azt valaki?

— Hja, a tekintetes úr minden vitát azzal végez, hogy mindent kétségbe von. Hát semmiben nem hisz a tekintetes úr?

— Ne siessen, kedvesem. Önök mind a ketten készen kapták a maguk hinnivalóját. Én az enyémet magam csinálom. És még nem vagyok készen vele. Egyelőre csak az Istent hiszem. De az emberrel még nem tudok mit csinálni. Majd ha kitaláltam, hogy mit csináljak vele, akkor szólok. Ki jön holnap szánkázni?

Henricy másnap nem ért rá, Divald ment szánkázni. A bakon ültek a kocsis mellett a fiuk: Madách Aladár és Balogh Károly. A hátsó ülésen Madách Imre, nyakán török sállal, fején piros fezzel. Jobbján Anna ült, akinek finom orrocskája alig látszott ki a capuchonból. S a szán hátsó bakülésén Divald helyezkedett el, kezében a réztrombita. Azt fújta vígan, kidülledő szemekkel és mint a gyermek, örült a heccnek ugyanaz az ember, aki előző nap a biblia magasáig lendült a temetés problémájának komor theológiai vitájában.

Anna mitsem tudott theológiáról és világnézetről. Az ő világnézete a fiatalság volt, a jókedv. A hideg pirosra csípte boldog arcát, ahogy tizenhét esztendejének tündöklésével ott ült harminchárom éves nagybátyja mellett. Rendkívüli dolog izgatta: pár nap választotta el első báljától. Imre tudta, hogy a mellette ülő kislánynak minden gondolata a losonci bál. A bálról tünődött ő is. Arról a losonci bálról, amely két évvel ezelőtt szikrát vetett az egymástól való eltávolodás éveken át gyült veszedelmes robbantóanyagába. Most már szenvedés nélkül tudott rá gondolni. Csak egyetlen jelenetre nem. Ha arra gondolt, hogy Erzsi ott térdel előtte és rimánkodik neki; ráemeli könnyben úszó arcát és rémülten könyörög: „Emi, én el fogok zülleni", — akkor még most is kínzóan zsibbadó nyomást érzett a gyomrában, nyögni szeretett volna a hirtelen feltámadt gyötrelemben és behúnyta a szemét, mint aki nem akar valamit látni. De látta annál jobban: az évekig élete felét jelentő arcot, amelyet végigfutottak a dagadt és piros szemhéjak sarkaiból alápatakzó könnyek, s amelynek riadt szeme a csapdába került tehetetlen állat rémületével meredt reá. Egy verse volt erről a jelenetről, amelyre kívülről emlékezett, mert nem egyszer elmondta magában. „Lélekerő" volt a címe s arról szólt, hogy mekkora megpróbáltatásokat állott ki győztesen a férfi lelke, de még mindig nem volt eléggé biztos önerejében.

De kétkedém, elég erős-e lelkem,
Ha a sorsnak súlyosb próbája vár.
Ellenállottam nőmnek, hogy könyörge.
Szerettemet hallgattam, mint zokog.
Most már jöhet sorsomnak bármi vésze,
Nyugodtan várom, ó, erős vagyok.

A szánkó Felső-Sztregovára tartott. Ott lakott a furcsák furcsája, Sréter Miklós. Azt mentek meglátogatni. Kopott gavallér volt ez a Sréter Miklós, a nagy nemzetség levitézlett tagja, aki alól kicsúszott a föld. Imre nyúlt a hóna alá. Először a régi kastélyban adott neki ideiglenes szállást, aztán végleg elhelyezte abban a felső-sztregovai kis parasztházban, amelyet pártfogoltja kedvéért kiüritett. Itt éldegélt a tönkrement cimbora tót gazdasszonyával, nem csinált egész nap az égvilágon semmit, csak kegyetlen rossz verseket faragott. Erről volt nevezetes, ezekről az ügyetlen rigmusokról, amelyeket folyton beleszőtt beszédébe, úgyhogy társalgás közben sohasem lehetett tudni, mikor beszél rendesen és mikor idézi régi strófái valamelyikét.

A felső-sztregovai kis ház előtt megállt vídám csengéssel a szánkó.

— Hahó, Miklós! Itthon vagy?

A kiáltozásra és Divald tréfás trombitajelzésére a tót gazdasszony szaladt ki. Alázatosan üdvözölte a nagyurat, aztán azt ujságolta, hogy pan Stréter itthon van ugyan, de alszik. Egész éjszaka nem aludt, most elnyomta az álom.

— Ambruskát siratja még mindig?

— Azt, — válaszolta közömbösen a gazdasszony.

Ambruska ennek a gazdaasszonynak a fia volt, tizennégy éves tót klapec, tüdőgyulladást kapott szegényke, a minap meghalt. Sréter Miklós jajveszékelt fájdalmában. Mert Ambruskának ő volt az apja, ezt mindenki tudta a környéken. A gyereket eltemették, és a sírdogáló ember folyton ott járkált a temetőben,

a behavazott friss sír körül. Ott panaszolta hangosan fájdalmát, vacogva keshedt bundájában:

— Moj mili Ambruska! Moj mili Ambruska!

Mikor a fájdalom egy felszökő nagyobb hulláma borította el a lelkét, még oda is vetette magát a friss sírdombra, a frissen esett hóba. És hirtelen hallgatódzni kezdett. Vajjon képzelődött-e, vagy valami állat, vagy bogár kaparászását hallotta, azt nem lehetett tudni. Az bizonyos, hogy kis vártatva hangos ordítással rohant végig a falun, hogy Ambruska él, azonnal jőjjenek segíteni neki, Ambruska sírját ki kell ásni. A tótok összeszaladtak, de a felszólításnak nem engedelmeskedett senki. A gazdasszony elszaladt bíróhoz, jegyzőhöz; fellármázták az egész környéket. Sréter Miklós ott kiabált sírva segítségért az országúton. Csak nehezen lehetett észretéríteni, hogy menjen haza és nyugodjék meg, hiszen Ambruskát már negyednapja eltemették, tiszta lehetetlenség, hogy ő kaparászott volna odalent a föld alatt.

— Hát akkor ne bántsuk, ha pihen szegény. Mondd meg majd neki, hogy itt jártunk, értetted?

A gazdasszony alázatosan köszönt. Nem volt az arcán semmi bánat, csak a földhözragadtak kifejezéstelen tompasága. A szán visszafordult Alsó-Sztregova felé!

— Különös dolog az apai érzés, — mondta Anna elgondolkozva.

— Ugyanolyan szerkezete van, mint a szerelemnek, — felelte nagybátyja, — a szerelmes is önmagát szereti szerelmében, a szülő is gyerekében. Általában hihetetlen, hogy az ember mennyire tudja önmagát szeretni. De talán nem is jó, hogy neked mesélek ilyeneket az első bál előtt. Mikor remélhetőleg beleszeretsz valakibe.

— Az aztán legény legyen a talpán, — mondta villogó szemmel a vídám leány.

— Milyen legyen mégis?

— Magas, erős, fekete, szép ember legyen. Én magamban ilyennek képzeltem.

Madách Imre, a fiatal nagybácsi, aki szőke, középtermetű, gyenge ember volt, rezignált szeretettel nézett az unokahugára és gyengéden megigazította rajta a lecsúszott lábzsákot.

A nagy esemény megjött: lezajlott az első bál, Anna első bálja, a losonci kaszinóban. Özvegy Madáchné gardirozta unokáját, megjelent Imre is. Csupa ismerős volt a bálon az ő számára, Anna azonban még sok mindenkit nem ismert a megyéből. S akiket bemutattak neki, azok között ott volt a magas, erős, fekete, szép ember: Szent-Iványi-Farkas. Pontosan olyan, amilyennek nagybátyja előtt leírta az eljövendőt. Pompás gavallér, hódítóbeszédű, tüzes táncos.

Imre a fal tövében állt Szontagh Pállal, onnan nézték a bált. A zene andalítóan muzsikált. Akik valaha tízévesek voltak, most mint újonnan pelyhedző fiatalemberek tolongtak a táncoló tömegben, számottevők lettek, öntudatos arcot hordtak.

— Te Pali, mi öregszünk.

— Könnyen beszélsz. Én két esztendővel idősebb vagyok nálad. Ha korán házasodtam volna, már nagyocska fiam lehetne. De még feleségem sincs. Úgy lehet, nem is lesz soha.

— Nem akarsz házasodni?

— Azt nem mondom, de elkésem mindenhonnan. Az a baj, hogy nem okvetlen muszáj megházasodnom, mert amit a házasság adhatna, azt nem nélkülözöm. Ha jó ebédet akarok enni, vagy ha fejfájáskor hideg borogatás kell a fejemre, ott van Horpácson a gazdasszonyom, Veronka. Ha pedig valami életbevágó dolgomat meg akarom beszélni valakivel, itt vagy te. Minek házasodjam? Hagyjuk. Nézd csak, ez a Károlyi Miksa milyen éhesen nézi Anna hugodat.

Az ám, ott állott tőlük nem messze Károlyi Miksa, a pinczi földesúr. Szikár, csontos ember, már nem

mai legény. A harmincnyolcat taposta idestova. Nem volt táncos ember, restellt volna is beleelegyedni a tejfelesszájú fiatalok mulatságába. A szabadságharcot végigküzdötte, alezredesként tette le a fegyvert, aztán hazajött Nógrádba gazdálkodni. Komolykodó agglegény volt, zárkózott természet, modorában nyers és darabos. De hogy belsejében valami lágy is lakik, azt onnan lehetett tudni, hogy igen szerette a virágot, szenvedélyesen kertészkedett pinczi birtokán és aki virágait dícsérte, azzal szemben rögtön fegyvertelenné változott. Most ott állt egyedül ő is a fal tövén, mint ezek és Huszár Annáról le nem vette a szemét. Mikor pedig a tánc véget ért, odajött Madách Imréhez.

— Csakugyan a te nièce-ed ez a szép kislány, Imre?

— Úgy van.

— Igen szeretnék hódolatára lenni. Mutass be neki.

Imre máris karonfogta a vén legényt és odavitte anyja csoportjához. Szent-Iványi Farkas odakísérte helyére a bálozó bakfist. Egész csapat fiatalember álldogált a szép lány nagyanyja körül.

— Pankám, bemutatom neked Károlyi Miksa barátomat.

Anna kezet nyujtott, nyájasan fogadta a bemutatkozást, aztán visszafordult Szent-Iványi Farkashoz. Felnézett a selyemfényű fekete szakállal környezett fiatal arcba, az pedig a női mosolyokhoz szokott gavallérok öntudatos kifejezésével nézett rá vissza. Károlyi Miksa erősen figyelte a leányt. Szontagh Pál és Madách Imre pedig kissé visszavonulva figyelték az egész jelenetet, amely egészen nyiltan árulta el a szívek titkait. Nem volt kétség, hogy a kislány első látásra belehabarodott Szent-Iványi Farkasba, a bálnak vitán kívül első gavallérjába. És nem lehetett kétség, hogy Károlyi Miksa első látásra belehabarodott a nála jó húsz esztendővel fiatalabb hajadonba.

Anna minden táncát Szent-Iványi Farkasnak adta. Károlyi Miksa ezalatt a nagymamával foglalatoskodott. Ez maradt a mulatság képe egész reggelig, míg a bálnak vége lett. A hintóban hazafelé a nagyanya elővette az első báltól mámoros unokát:

— Mivel váltatok el ettől a Szent-Iványi Farkastól?

— Jövő héten lesz a gyarmati bál. Szinte minden táncomat elkérte. Úgy-e, elmegyünk? Úgy-e, okvetlenül elmegyünk?

— El, fiam, el. De holnapután Károlyi Miksa eljön látogatóba Sztregovára. Nekem bejelentette.

A két férfi között megkezdődött a vetélkedés. Úgy, ahogy egy gazdag, elkényeztetett, híres táncos, gazdag ifjú, meg egy gazdag, józan, megfontolt, negyvenhez közeledő agglegény vetélkednek egymással. Károlyi Miksa már harmadnap megjelent a kastélyban, nyugodt volt, udvarias, figyelmes. Udvarlásnak nem lehetett nevezni beszélgetési módját. Mindössze egy bokréta saját termésű kaméliával jelezte, hogy látogatása nemcsak udvariassági látogatás. És azontúl minden harmad-negyednap eljött Sztregovára. Viszont Szent-Iványi Farkas udvarolt, de kiismerhetetlenül és szeszélyesen udvarolt. A gyarmati bálon senki mással nem táncolt, csak Annával. De utána egy hétig nem jelentkezett Sztregován. Akkor három nap egymás után naponta beállított. Majd két hétig nem hallatott magáról. Akkor aztán éjszaka jelent meg az udvaron cigányzenével és éjjeli zenét adott. De újabb tíz napig nem mutatkozott, és lehetett homályos pletykákat hallani, hogy Hontban kurizál valakinek.

Imre ezidőtájt kezdett gyakran eljárni hazulról. Eddig szeretett itthon ülni és vagy a két pap vitáit hallgatni, vagy Annával hosszú, évődő, ingerkedő beszélgetésbe merülni. Most nagyon odaszokott Veres Pálékhoz. Minduntalan befogatott és ellátogatott a vanyarci kastélyba. Nagyon vonzotta a harmonikus

életű, kedves család, a derék házigazda, a rendkívül eszes háziasszony és leányuk, az immár tizenhatévessé cseperedett Szilárdka. Külön levegője volt ennek a háznak, tudomány és irodalom, elmét kívánó társasjátékok, folyton-folyvást röpködő szellemesség. Imre itt elemében érezte magát. Ontotta a tréfát, a társasjátékokban könnyű szerrel győzött, érezte a társaságban való kedveltségét és szórakoztató voltát. S ha sikerült tréfát mondott, első pillantása lopva Szilárdkára tévedt: élvezi-e a kislány annyira az elmésséget, mint a többiek? Ha hazament tőlük Sztregovára, másnap már azon járt az esze, hogyan szerezzen a vanyarciaknak valami szellemes, jókedvű meglepetést. Főként az aranyos Szilárdkának, a gyermekkor s a nőiség határán oly bűbájosan öntudatlan kacérsággal ingadozó tündérkének. Egyszer Heine verseiről beszélgettek, és Veres Pálné kifejezte azt a vágyát, hogy átlapozhassa a német költő összegyüjtött verseit, amelyeket eddig csak szórványosan ismert. Imre hazatérvén, azonnal becsomagolt két Heine-kötetet s levelet mellékelt hozzájuk képrejtvényben. A levél a „Siet" szó egymásután hatszor leírt betűivel kezdődött, aminek megfejtése ez volt: „Sietek". Majd később odarajzolt egy mérleget s egyik serpenyőjébe odaírta az „olly" szót. Megfejtés: „olly mértékben". Az aláírás ez volt: egy em betű emberalakban adott valamit, utána szekercével dolgozó ács következett, majd egy alak I betűt tett egy em betűre. Megfejtés: „Madách Imre". A levélben a vanyarci kastély tündérkéje is előfordult: egy szilfa után ár, majd mérce mellé állított igen kicsiny asszony következett, amit csak így lehetett megfejteni: „Szilárd kisasszony".

Játék volt mindez, a szív és elme keresgélése. A szív Erzsi és Jolánka sajgó hiányát érezte még mindig, s miután Annát, aki hiányukat először pótolta, elvették fantáziájától az első bál után felbukkant udvarlók, most Szilárdka surrant helyükre. Az elme pedig, amely nem dolgozott semmit, tétlenségében rejtvényes csacsiságok kidolgozásával űzte unalmát. Felületes benyomások, felelőtlenek.

Egy napon jött helyettük más benyomás, komoly, mélyreható, nyugtalanító, gondolkoztató. Madách Imre szemtől-szembe látta Ferenc Józsefet, a fiatal császárt.

Az uralkodó körutazást tett Magyarországon. Vácról ment többek között Kassára s ezt az utat előkelő urak előfogatain tette meg. Sztregovára Szakalból repült a hír, az Ipoly túlsó partjáról, ahol Veres Gyuláék laktak: holnap délelőtt Szakalon át utazik a császár, ott fogják előfogatát váltani.

Madách Imre először nem akart megjelenni a nézőközönség soraiban. Az a különös természete volt neki, hogy mindent csak tudni vágyott, látni nem. Eseményeket jobban szeretett ujságból olvasni, mint bennük résztvenni. Az utazás vágya nem csábította, annál nagyobb érdeklődéssel olvasta az útleírásokat. A szép tájat szerette, de sokkal jobban a festményt, amely a tájat ábrázolta. Mindezt jól tudta magáról és sokat gondolkozott is rajta. Végül azt szűrte le ebből a tulajdonságából, hogy nem érzékelő, hanem eszmélő természet.

Ezúttal is inkább otthon maradt volna Sztregován, de Annával és a két fúval nem lehetett bírni. Azok mindenáron látni akarták a császárt. Elindultak tehát a négylovas családi hintóval egy szép májusi reggelen Szakalba. Sőt nem is fértek egy hintóra; Nina meg Borsody úr miatt muszáj volt még a homokfutóba is befogatni. Napfelkeltekor indultak, friss reggel volt még, mire Szakalba értek. Ember ember hátán tolongott már ottan, kivált a falu piacán, a vendéglő előtt. Mert tudnivaló volt, hogy a császár hintajának lovait ott fogják felváltani, a vendéglő udvarán. A Madách-familiának kivételes hely jutott: a kocsma nyitott folyosóján helyezte el őket

a rendezés. Nagy nyüzsgés zajongott az udvaron s az országúton, a környékbeli falvak lakossága izgatottan kavargott, kiki a maga falujának népviseletében, jöttek-mentek a vidék földesurainak hintai, ismerősök köszöngetve integettek egymásnak. Ebben az órában indult rendszerint a szakali postakocsi Gyarmat felé, s mivel most találkoznia kellett az országúton a császárral, a postakocsis is gálát húzott: magas, fekete-kalapot viselt a fején sárga-szalaggal, sárga-hajtókájú fekete-kabátot húzott, fehér nadrágot és bőtetejű, térden felül érő csizmát. A palóc legény nagyon büszke volt kivételes pompájára és ahogy elindult Gyarmat felé, olyan dicsőségesen harsogta trombitáján a posta-dalt, mint még soha. Végre feltüntek az első kocsik Gyarmat felől. A nép izgatottan felmorajlott. De ezekben még nem a császár ült. Egész sereg udvari lakáj jött legelől, majd tollbokrétás osztrák tábornokok és hivatalos vármegyei urak fogatai következtek. De aztán mégis jött a csoda: maga a császár.

Az uralkodó ezüstszerszámos paripái befordul a szakali kocsma udvarára. Egy betanított dalárda a Gotterhaltét énekelte. Kiki nyakát nyujtogatta és lábujjhegyre állott. A kocsma ámbitusán ott állott Madách Imre, a Neugebäude volt foglya.

Lakájok ugrottak le az udvari fogatokból, sürögtek-forogtak, osztrák katonatisztek izgatottan mutogattak és rendelkeztek. A legfőbb hintóban, amelyből most fogták ki a lovakat, felállott az utazó császár. Nyilván a sok üldögélés után jól esett neki felállani. Ott állt a nógrádiak előtt Ferenc József, a huszonhét esztendős császár. Osztrák tábornoki egyenruha volt rajta, kis tábori sapka a fején. Mellette zöldtollas tábori föveggel a hírhedt Grünne gróf, százezer és százezer magyar gyűlölet tárgya.

Ott állt a hintóban Habsburgi Ferenc József. Ott állt a kocsma folyosóján Madách Imre. A fiatal császár érdeklődve nézte alattvalói sokaságát, lassan fordította körül fejét. Izgatottan leste mindenki a körülforgó pillantást. S a pillantás odaérkezett arra a szőke, magyar dolmányos, sápadt emberre, aki a folyosón álldogált. A monarchia sok millió alattvalója közül egyre. A két férfi szembenézett egymással. Európa leghatalmasabb urainak egyike unottan, a milliók közül való másik pedig lobogó gyűlölettel. Annyira leleplezetlen gyűlölettel, hogy a császár szeme túlhaladt rajta, de kíváncsian megint visszatért hozzá. És most farkasszemet néztek.

Ez a fiatal osztrák tábornok ölette meg az aradi tizenhármat. Ő lövette agyon Batthyány grófot. Ő akasztatta fel és ölette meg a többieket, többek között Csernyus Emánuelt, a Madách Károly apósát. Ő csukatta börtönbe a százakat és ezreket. Miatta őrült meg a Prónay-fiúk édesanyja. Ő kínoztatja ennek a falunak parasztjait a zsandárokkal, az egész járást, egész Nógrádot, szerte Szent István egész Magyarországát. Ő nyomorgatja kegyetlen erővel ezt a fajtát, amelyet balvégzetű történelem egy idegen fajú és idegen nyelvű család szolgálatába hajtott.

— Ezek itt engem gyűlölnek, — mondta az egyik pillantás, — annak a szőke embernek az arcára van írva, hogy gyűlöl.

— Én téged gyűlöllek, — mondta a másik pillantás, — tudd meg, császár hogy gyilkosnak nézlek és gyűlöllek.

Aztán elfordult a császár tekintete az ismeretlen magyarról. Közömbösen, nyugodtan. Oda is lépett hozzá egy tábornok és bemutatta a lámpaláztól csetlőbotló, remegő gróf Forgách Józsefet. Azért mutatta be, mert Szakaltól Losoncig az ő híres négy fakójának kellett vinnie a császárt. Ferenc József gyengén megbiccentette a fejét, aztán tovább nézett. Gróf Forgách József mélyen meghajtotta magát és tovább állott a tábornokkal. Madách Imre merően figyelte a császárt

A császár igen szép férfi volt. Kitűnő termetű ember, elegáns, lovastisztekre emlékeztető. De ez volt a lényegtelen benne. A lényeges más volt: valami meghatározhatatlan méltóság, a mások fölött való természetes uralkodásnak magától értetődő ereje, az egyéniségből kisugárzó ellenállhatatlan fenség. Ez az ember nem a sors esélye folytán lett császár, ez uralkodónak született. És Madách Imrének átszaladt a fején, amire eddig nem gondolt: a császárban Árpád öröklött véréből is folynak ősi cseppek. Hiába német, a vérébe bele van oltva az Árpádházi vér ázsiai titka.

Az átfogással elkészültek az udvari lovászok. Megint felharsant a dalárda. Az első kocsik indultak már olyan sorrendben, ahogy jöttek. Egymásután robogtak ki a szakali kocsma udvaráról. Végre megindult az uralkodó hintaja is. Ferenc József már előbb leült a párnás ülésre. És visszanézett. Pillantása az égőszemű embert kereste. Közömbös kíváncsisággal. A kíváncsiságnak valami megsemmisítő és elviselhetetlen közönyével. És a tekintet felelt neki. Gyűlölet helyett zavarral, kusza töprengéssel. Nemsokára elporzott a hintó. A nép a nagy látnivaló után oszlani kezdett. A Madách-familia úgy ahogy volt, hazakocsizott. Otthon mindenki nagy bőbeszédűséggel részletezte a látottakat, csak Madách Imrének nem lehetett szavát venni.

Másnap estefelé Henricy állított be hozzá. Megjött Losoncról. Nagy élményben volt része: szemtől szemben állott Ferenc Józseffel, kinyujtott keze elérte volna a császárt.

— Hadd mondom el pontosan, tekintetes uram. A császár hosszabb pihenőt tartott Losoncon és csakugyan lefolyt a küldöttségek fogadása úgy, ahogy előre beosztották. A felvidéki protestáns papság küldöttségében én a szárazbrézói pap mellett állottam. A császár mindenkihez intézett egy kérdést, mindenkihez egyetlenegyet, aztán összeütötte a sarkantyúját és

a következőhöz szólott. A brézói paphoz érkezvén, azt mondja neki: „Milyenek az ön paróchiájának viszonyai." A brézói pap azt felelte, hogy azt mondja: „Az az egy baj van, felség, hogy nincs vizünk." A császár ekkor rápillantott a brézói pap arcára. Egész Felső-Magyarországon nincs még egy olyan borvirágos orr, mint a brézói papé. Aki ránéz, már nevet. Esküszöm mindenre, ami szent, hogy tisztán láttam a császár arcán, mit gondol. Azt gondolta, hogy a pap orrán meg is látszik a víznek állandó hiánya. De az arca nem derült fel, mozdulatlanul merev maradt. Én viszont majd szétrobbantam a kínzó röhögési vágytól. Biztosan ismeri ezt, tekintetes uram. Akkor muszáj legjobban nevetni az embernek, mikor nem szabad. A császár bólintott a brézói pap feleletére, összeütötte a sarkantyúját, hozzámfordult. Szólni is akart, de ahogy rámnézett, meglátta a bennem bujkáló nevetést. Abban a szempillantásban megbüntetett. Már ki is hagyott, már nem is szólított meg, már tovább is ment az utánam következőhöz. De abban az egyetlen pillantásban, amit rám vetett, volt valami, amitől majdnem sóbálvánnyá váltam. A hátamon végigszaladt a hideg, megsemmisültem. Ez az ember lehet nekünk ellenségünk, tekintetes uram, de van benne valami hallatlan méltóság, valami emberfeletti uralkodni tudás. Ez a császár igazi császár.

Madách Imre hallgatott az elbeszélésre. Az elbeszélés bosszantotta. Jobban szerette volna, ha a pap nem ugyanazt mondja, amit maga is kénytelen volt érezni, hanem cáfolni kezdi.

Pár nap mulva érdekes esetet meséltek a császár további útjáról. A Miskolc felé haladó uralkodót Borsodmegye határán lovas bandérium fogadta. A bandériumban résztvett gróf Szirmay István alezredes is, ugyanaz, aki a szabadságharc alatt az osztrákok támogatására szabadcsapatot szervezett a birtokán. Mikor a császár hintaja a megyehatáron megállott, s

az üdvözlés elkezdődött, abban a pillanatban Szirmay gróf szívszélhüdést kapott, lefordult a lóról és azonnal meghalt.

— Nem csodálom, — mondta a Sztregován időző Károlyi Miksa, — óriási hatalom a császár. Aki szemtől-szemben látja, azt annyira felizgathatja az élmény, hogy vértolulást kaphat. Mindenki azt mondja, hogy ebből a Ferenc Józsefből valami emberfeletti tekintély árad ki, mint valami delejesség. Te nem úgy láttad, Imre?

Imre gondolkozott, vállat vont, felelt:

— Engem a látása teljesen megzavart. Kegyetlen és komisz, gyilkos zsarnok gyanánt élt bennem eddig. De akit láttam, nem az. Akit láttam, az rendkívül előkelő ember. Nem tudok a gondolataimban rendet csinálni.

— Úgy látom, — nevetett Károlyi, — hogy kezdesz kibékülni vele.

— Azt már nem. Magyar vagyok. Kezdje el ő.

Ezen mindnyájan nevettek. Szontagh Pali is, aki szintén ott volt Sztregován. Általában nevetős volt a hangulat a kastélyban ezen a délutánon. Erre a délutánra tűzték ki a leánykérést. Károlyi Miksa miután már részletesen puhatolódzott előbb, most hivatalosan megkérte az Anna kezét. Meg is kapta. A jegyesség idejét megszabták a szokásos egy esztendőben.

Mikor a délután folyamán négyszemközt maradtak nagybácsi és unokahúga, Imre megkérdezte:

— Boldog vagy, kicsikém?

— Jobb így, — felelt könnyed sóhajjal és mosolyogva Anna, — igaza volt nagyanyámnak. Az a másik csak kurizált, csak kurizált és nem akart nyilatkozni soha. Szép lett volna, de most már csak ábránd marad. Károlyi Miksa nagyon derék, jó ember, biztosan boldog leszek vele.

Imre megcsókolta az ifjú menyasszony homlokát. Az arcát is megsímogatta, mintha csak a saját leányát

adta volna férjhez. Este pedig szűk családi körben megtartották az eljegyzési vacsorát. Még mielőtt azonban asztalhoz ültek volna, az özvegyet kikérették a folyosóra. Egyik árendása kereste, akit berendelt a kastélyba. Kisvártatva az inas odasúgott Imrének, hogy menjen ki a folyosóra, a méltóságos asszony kéreti.

— Hőr nur zu, was der Mensch erzählt, — mondotta anyja, majd a ködmenes emberhez fordult, — mondja csak a tekintetes úrnak is.

— Úgy volt, kérem, — mesélte az árendás, — hogy jövök itt felfele a parton, hát éppen a kastély kapujában utolér egy hintó. Szent-Iványi Farkas tekintetes úr ült benne. Mikor meglátta a világos ablakokat, megállította a kocsit és tőlem kérdezte, mert megismert, hogy nem tudom-e, kik a vendégek a kastélyban. Én erre megmondtam, hogy gyűrűváltás van, mert a tekintetes Anna kisasszonyt most jegyzi el a Károlyi Miksa tekintetes úr. Erre ő felkapta a fejét, az ablakokra nézett, aztán énnekem nem felelt semmit, de a kocsisának azt mondta, hogy: „Fordulj meg, gyerünk haza." Ennyit tudok, kérem alássan.

Anya és fia még tanakodtak, hogy elmondják-e ezt odabent. Úgy döntöttek, hogy nem mondják el. Visszamentek vacsorázni. Vacsora után Anna leült a zongorához, vőlegénye a zongora mellé állott, lekönyökölt, úgy hallgatta. Átjött feketekávéra mind a két pap. Általános volt a társalgás. Csak Szontagh Pali volt feltűnően szófukar. Imre meg is kérdezte tőle halkan, mikor a többiek sem hallgattak oda:

— Rossz kedved van, Pali?

Szontagh összerezzent. A zongorázó leányt nézte igen hosszasan és elmerülve.

— Rossz kedvem van, sajnálom a kislányt, hogy hozzáadtátok ehhez az aszalt agárhoz.

Félreérthetetlen féltékenység rezgett a hangjában. Imre meglepetve hajolt hozzá még közelebb.

— Pali, neked tetszett Anna, ne is tagadd.

— Nem is tagadom. Megint elkéstem. Én vagyok a szerelmi Fabius Cunctator. Megyek is haza. Fogass be, öregem.

A társaság szétoszlott. Károlyi Miksa ott maradt hálóvendégnek. Imre kísérte a vendégszobába. Mikor jó éjszakát kívánt a száraz, szikár, csontos embernek, önkéntelenül elmosolyodott.

— Mit nevetsz? — kérdezte leendő nagybátyjától a nagybátyánál idősebb vőlegény.

Imre valami kitérő válasszal felelt. Az igazat nem mondhatta. Azon nevetett ugyanis, hogy milyen plasztikus és kitűnő mondás volt Szontagh Palitól ezt az embert aszalt agárnak nevezni. Annyira pontos képe volt ez az embernek, hogy ha találós kérdésnek adták volna fel: kicsoda az ismerősök közt az aszalt agár, mindenkinek ki kellett volna találnia Károlyi Miksát.

Bement aztán a maga szobájába. Lefekvés előtt még egy könyvet akart olvasgatni. Szontagh Pali hozta neki. Osztrák röpirat volt, a „Rückblick" címet hordta. Az idén jelent meg, és a közhit szerint maga báró Bach Sándor irta, a Magyarországot kegyetlenül elnyomó osztrák államférfi. Olvasott belőle három oldalt és olyan dühös lett, hogy szerette volna széttépni a könyvet. Félretette olyan időre, mikor majd nyugodtabb lesz. Elévett egy másikat. „Beszélyek". Irta: Huszár Gyula. A szegény Marie első férjének unokaöccse, Huszár Károlynak tizenkilenc éves tüdőbeteg fia. Tehetséges, gazdag, halálraítélt fiatalember. Elbeszéléseit a Nemzeti Szinház nyugdíjintézete javára adta ki. Úriembernek nem illik irodalommal pénzt keresni.

A Beszélyek kötete lassan lelankadt a paplanra, az olvasó gondolatai az élet, sors és betegség mesgyéin kalandoztak. Irdogál ő is, mint ez a szegény fiú. És tüdőbeteg ő is, mint amaz. Egész életén át folyton beteg volt, göthös, nyavalyás, esendő. Vajjon mennyi van még hátra? És akármennyi van még hátra, érdemes-e lenni egyáltalán? Valaha azt hitte, hogy érdemes. Harcolt, dolgozott a megyei életben és nagyon szép célokat ért el. Azokat az eredményeket mind halomra döntötte a negyvenkilences kataklizma. Aztán hangot akart adni egypár szép és magasztos gondolatnak. Azok ott hevernek a fiókban, sohasem fogja őket ismerni senki; ha majd meghalt, hányódni fognak a családi levéltárban, mint papir-kacat, mígnem egyik kései unoka szemétre nem veti őket. Aztán a szerelemben akarta életét kiteljesíteni, gyermekeiben akarta tagadni a teljes elmulástól való ősi félelmet. De szabad volt-e életet adni olyan maradéknak, mint ez a kis Ara, akinek állandó fekélyeiben az apa hitvány, beteg teste folytatódik?

Jó volna meghalni. De csakugyan szívesen fogadná a halált ebben a pillanatban, most rögtön? Érezte, hogy nem. Ösztöne még élni akart. Vajjon minek? Vajjon milyen feladat tartja még itt?

Elfújta a gyertyát, álomra helyezkedett az ágyban. Kezefejét arcához értette és érezte, hogy megint erős láza van.

VI.

Ezernyolcszázötvennyolc, Karácsony.

A Madách-ház hagyományos szokása szerint Jézuska napján nem a rendes időben terítettek ebédre. Délben csak mákoskalácsot, meg diósat haraptak a családtagok, az ebédhez hat órakor ültek le.

Kora délután már jöttek a vendégek. Elsőnek Szontagh Pali érkezett. Ölelés fogadta, öröm, ünnepi nyájasság. Még ki sem fogták lovait, már jött a Károlyi-házaspár. Anna, a remekül kinéző, boldog fiatal

menyecske, csak úgy repült nagyanyja karjai közé, férje pedig titokzatos skatulyákkal ment a kastély ama szobája felé, amelyet pár nap óta elzártak a gyerekektől. A házasság kitűnően sikerült, Anna imádta csendes, derék urát, a húszévi korkülönbség valami apai színt adott a férj vonzalmának és valami nyugalmas támaszkodó érzést az asszonykának.

Kisvártatva megjött Matolcsy, a tiszttartó. Nem házasodott meg, bajsza már kezdett őszülni, halántéka is. Állandó tréfa volt a háznál, hogy őt Ninával, Ninát pedig ő vele bosszantották. Ők mind a ketten belementek a tréfába és maguk mulattak rajta legjobban.

Aztán megint felcsilingelt az udvar felől az érkező szán hangja, a Forgách-fivérek jöttek a gácsi kastélyból, gróf Forgách József és gróf Forgách Jenő. Velük a császári és királyi főszolgabíróság adjunktusa, Herkovics, új ember Nógrádban, huszonöt esztendős, elegáns férfi, mozdulatai símák és választékosak, modora mágnásházaknál tanult modor.

És együtt jött a két pap, Divald Gusztáv és Henricy Ágost. Köszöngetés, parolázás, boldog ünnepek hangos kívánása. A házigazda szobájában üldögélnek és beszélgetnek, míg jön az ebéd. Madách Imre kutyája, a kövérre hízott Zsókó, majd megőrül a boldogságtól minden régi ismerős érkezésekor, eszeveszetten csóválja a farkát, addig nem nyugszik, míg egy simogatást nem kap, és úgy csavargatja gerincét nagy érzelmi viharában, hogy attól lehet félteni, eltöri sajátmagát.

Végre megjöttek Madách Károlyék is Csesztvéről, ők is frissen a csípős hidegtől, vídáman, karácsonyi hangulatban. Emma, a Károly felesége, sietett nagyanyjához és Annához csatlakozni. Az asszonyoknak mindenféle titokzatos dolgaik vannak ilyenkor egymással. Az Imre szobájában csak a férfiak ülnek együtt, azonkívül kivételesen itt szabad lenni a két

fiúnak, Aladárnak és Károlykának is, nevelőjük, Borsody uram, zord felügyelete alatt. A gyerekek azzal csillapítják karácsonyfa-váró izgatottságukat, hogy rajzolgatnak az asztal sarkánál. Szeretnék erőhatalommal tolni előre a perceket. Nagy ajándékokat várnak, komolyabb dolgokat, ilyen tízéves fiúknak valókat. Rászolgáltak, mert mind a kettőnek jeles bizonyítványa volt a legutóbbi vizsgán a váci papoknál. A kis Ára nincs itt. Beteg most is, mint rendesen, dadája játszogat vele, szegény kis nyaka, csúf sebekkel tele, fel van kötve most is.

A férfiak politizálnak. A főtéma báró Bach Sándor könyve, a Rückblick. Vajjon a császár olvasta? Forgách grófék azt mondják, hogy igen, olvasta. Ők ezt a fivérüktől tudják, aki a bécsi magyar kancelláriát vezeti és az udvarnál annyira benfentes, hogy mindent tud. Az ő értesülésük szerint a Bach napja leáldozóban van. Még keményen tartja kezében a hatalmat, még mindig nem mondott le arról az ábrándról, hogy Ferenc József országaiból egy teljesen összeolvasztott nagy német birodalmat alkosson. De a császár már gondolkozik. A külpolitika gondolkodóba ejtette. Zajlik az egész világ, itt is, ott is lángnyelvek csapnak fel a földből, s a császár nem tud népeire támaszkodni, mert a lelkek keserűek.

Bólint Károlyi Miksa. Neki is vannak jó értesülései. A bécsi magyar kancellária másik vezetője, gróf Forgách Antal helyettese, nem más, mint az ő testvérbátyja, Károlyi László. Az is mindent tud, ami a bécsi udvarnál történik. Pontosan ugyanezt mesélte, mikor a nyáron hazajött egy kis vakációra. Az ő leírása szerint a császártól csak jót lehet várni, mert legjellemzőbb tulajdonsága, hogy lelke mélyég gavallér. Mi itthon folyton az aradi kivégzéseket hányjuk szemére. Istenem, tizennyolc éves volt, azt sem igen tudta, mit ír alá. És a legnagyobb disznóságokat nem is ő írta alá, hanem Haynau, akinek szabad keze

volt. Ő csak később tudta meg, mit csináltak Pesten az ő nevében.

De Madách Imre csak a fejét rázza.

— Ha olyan gavallér, akkor miért nem rótta le tartozását a cárnak? Hiszen ha negyvenkilencben nem kap orosz segítséget, mi Ausztriát egyszerűen megettük volna, és az ő trónja nem volna már sehol. Most pedig a krimi háborúban szó nélkül a legbámulatosabb hálátlansággal fizetett. Addig nekem ne bizonygassatok semmit, amíg fejére nem tette a koronát. Én csak magyar királyt ismerek, aki nincs. Aki van, az nekem éppen olyan osztrák császár és nálunk csak bitorló, mint a kalapos király volt. Koronáztassa meg magát, adjon alkotmányt, akkor térdet hajtok előtte. Addig nem.

— Hát én meg vagyok győződve, — szólt Forgách József gróf, — hogy ez be fog következni. Magam beszéltem pár hete Deák Ferenccel, hiszen ezt akkor meséltem is neked. Ő szilárdul vallja, hogy Bachnak előbb-utóbb menni kell és a kiegyezés uralkodó és nemzet között előbb-utóbb meglesz. Azt is írja nekem Antal Bécsből, hogy akik Széchenyinél jártak Döblingben, mind azt mesélik, hogy Széchenyi most már egész határozottan biztosnak látja a kiegyezést.

— Hogyan fog az menni, méltóságos uram? — kérdezte Divald.

— Az úgy fog menni, hogy a császár összehívja a negyvenkilenc óta, sőt szerinte negyvennyolc ősze óta szünetelő magyar országgyűlést, az országgyűlés majd megvitatja a koronázási hitlevelet, akkor aztán magától megy a többi. Lesz majd megint nádor, rendes parlament, koronás király, minden.

Madách Imre megint ellenvetést akart tenni, de bele sem kezdett, mert kintről, a nagy boltíves kapualj felől csoszogó léptek gyülekező zaját lehetett hallani. Elfojtott gyermekhangok izgatottan tárgyaltak

valamit, s egyszerre felhangzott a karácsonyt köszöntő tót gyerekek éneke:

Radujme szel
Veszelme szel

A fiúk izgatottan rohantak az ablakhoz és kinyitották. Az ablak alatt a fehér havon ott álldogált a kántáló gyerekek csoporja. A szobába beáramlott a külső hideg frissesége. Imre feltette a fejére házisapkáját és összegombolta kabátját. Nadrágzsebéből aprópénzt vett elő. A fiúk a krajcárokat és hatosokat ujságpapírba csavargatták, a papírt meggyujtották, s a lángoló adomány fényvonalat írt a levegőbe. A tót gyerekek a repülő lángról látván, hova repült a pénz, egymást lökdösve, marakodva ugrottak utána és úgy keresgéltek a hóban, mint a baromfiak, ha magot szórnak közéjük. A köszöntő ének abbamaradt. S végül abbamaradtak az égve repülő pénzek is.

— Gyakujem peknye, mladi pan! — kiáltottak fel a tót gyerekek.

Az ablak bezárult, kintről még behallatszott egy darabig az osztozkodók hangos vitája. És ugyanekkor Verzár, a szakács, megkongatta az étkezéshez hívó harangocska átható szavát. A társaság bevonult az ebédlőbe, vagy ahogy Sztregován hívták: a palotába. Ott állt a hófehér damaszttal megterített asztal, abroszon és asztalkendőn az ötágú koronás M. A. monogrammal. Az abrosz fehér mezején az özvegy kelengyéjének vagyont érő Altwien-tányérai, mögöttük a csiszolt csillagokkal díszített üvegnemű. Pompás asztal és pompás vacsora: a Madách-kastélynak híres jó szakácsa van. Verzár Mihálynak hívják, hatalmas behemót ember, a tót cselédek rettegnek tőle, mert ha ez a kuktasapkás óriás szájonkap valakit, abból nagy baj származik. És a főztje kitűnő.

Vacsora alatt ismerősökről, környékről folyik a szó. Sokan vannak, akik tavaly még örültek a kará-

csonynak, de az ideit már nem élték meg. Meghalt a Fráter Pál felesége. Mikor említik, egy kis zavart csend támad, s valaki gyorsan másról kezd beszélni, mert közel van a veszedelem, hogy Aladár előtt az anyját említi valaki vigyázatlanságból. Veres Istvánt említik, a Pál és Gyula fivérét, a volt nádori testőrt, akit aztán Aradon elítéltek. Aztán Bajza Józsefről szól valaki, a boldogtalan költőről, aki már régóta mint önmagával tehetetlen, elmeháborodott vonszolta élete keresztjét. Azt hallani leányáról, Lenkéről, hogy nagyon szép lány és örökölte apja tehetségét. Csak legalább jól férjhezmenne ez a szegény Bajza Lenke. Meghalt Huszár Károly fia, a szegény tüdőbeteg Gyula, aki igen talentumos írónak indult, hazahozták Pestről a keszegi családi kriptába. Itt megint néma nézéssel figyelmeztetik egymást az emberek, hogy valakinek eszébe ne jusson Keszegről a szegény Mariet emlegetni, annak mind a két gyereke itt ül az asztalnál, és, istenem, hogy múlik az idő: Panka már férjes asszony maga is.

Hát a többi ismerősök? Andrássy Gyula gróf kegyelmet kapott és hazatért Párizsból, asszonyt is hozott magával, odakint nőülvette gróf Kendeffy Katinkát. Lónyay Menyhért megy előrefelé erőteljesen. Már az Akadémiának is tagja lett az idén. Nagy Iván is bekerült az akadémikusok közé, egyetemi könyvtárnok Pesten, jól megy dolga, már ő is megházasodott. Lisznyay Kálmán ugyanolyan haszontalan ember, mint volt, de a verseket ontja rendületlenül, az idén három kötetet adott ki egymaga.

— Mi lett a színdaraboddal, Imre, — kérdezi Forgách Józsi, — nem nyertél az Akadémián?

Madách Imre csak legyint derűsen a kezével. Dehogy nyert, dehogy nyert. Nem is nagyon remélte, csak hát megpróbálta. Több az annál, hogy Ferenc József végre megengedte az Akadémiának, hogy működhessék. Talán afelett való örömében, hogy megszü-

letett a trónörökös. Rudolfnak keresztelték, ezzel is tüntetni akarván amellett, hogy az uralkodó a Habsburgi Rudolf alapította hatalmat nem fogja kiadni a kezéből és a dinasztiát a hatalom örökkévaló jegyében akarja folytatni.

— Vajjon lesz valaha magyar király ez a Rudolf? — kérdi Anna.

— Kötve hiszem, — mondja Madách Imre, — osztrák császár lesz majd ez is, mint az apja.

Ezen újra megindul az örök politikai eszmecsere. A Bach-kormányzat tűrhetetlen zsarnokságáról. A Pesti Napló megjelenését három hétre megtiltották. A dohányra ráült az osztrák, és ráült a sóra is. A közigazgatás kétféleképpen méri az igazságot: a gutgesinntek másféle igazságot kapnak, mint a nem gutgesinntek. A zsandárok éppen úgy basáskodnak és botoznak, mint azelőtt. Akinél emlékbe eltett Kossuth-bankót találnak, becsukják. Aki piros és fehér virágokból csinál bokrétát zöld levelekkel, azt becsukják. Aki a Kossuth-nótát énekli, mert becsípett, vagy azt a nótát, hogy „Szennyes az én ingem", azt is becsukják. Tűrhetetlen, elviselhetetlen, gyalázatos világ.

De a józan, okos Madách Károly és Károlyi Miksa külön pártot alakítanak. Szó sincs róla, az elnyomás az arcba kergeti a vért és ökölbe szorítja a kezet. De az élet él, az fejlődik tovább, az élet maga halhatatlan. Tavaly megnyitották a Ferenc-csatornát. A Tisza-szabályozás végre megkezdődött. Éppen ma egy esztendeje bevezették az utcai gázvilágítást Pesten, azóta este úgy néz ki a város, mint egy tündérálom. Esztergomban felavatták az új bazilikát a nyáron, másutt vasutakat építenek, megszületett a külföldi gabonatőzsdék mintájára a pesti Gabonacsarnok, a lótenyésztés sarkallása végett megalakult a Magyar Lovaregylet, mindenütt építkezés, alapítás, mozgás, mindez a lefolyt esztendő alatt. Ez mind a jövőé és pedig a magyar jövőé. A beszélgetők másik pártja ellene

veti: lesz-e azonban alkotmány nélkül valaha is magyar jövő?

— Ez Széchenyi és Kossuth vitája, — mondja elgondolkozva Szontagh Pál, — és nem is az övék, hanem a magyar történelem örök vitája. Ha jól a mélyére nézünk, egy nemzet vitatkozik itt ezer esztendeje önmagával, mert olyan furcsa nemzet, hogy tűzből és vízből alkotta a sors, keletből és nyugatból. Nehéz itt okosnak lenni.

A vacsorának vége. Az özvegy int. András inas eltűnik s egyszerre csak angyali csilingelés hallatszik a szalón bezárt ajtaja mögött. A gyerekek remegnek az izgalomtól. A szalón ajtaja kitárul: mesebeli tündöklés sziporkázik ott, álomszerű pompájával az ezeregyéjszaka varázsát árasztva ott áll a nagy karácsonyfa. A gyerekek berohannak. Imre visszatartja őket: kiki várjon sorára. Elkezdődik az ajándékok szétosztása. Természetesen a türelmetlen kicsik az elsők. Van itt mindenféle mámorító csoda képeskönyvtől vízfestékig, lombfűrésztől új cipőig. Károlyka pontosan azt kapja, amit Aladár. A családban évek óta kimondott elv, hogy az árvának semmivel se jusson kevesebb, vagy másféle, mint az Imre édes fiának. Behozzák a kis Árát is bekötött nyakával. Babát kap, karikát, prémes sapkát, építőkockát, mindenfélét. Csak nézi tágranyílt szemmel a sok szépet, de olyan fáradt, szomorú kisgyerek, még örülni is csak ilyen csendesen tud.

A gyerekek egyszerre akarnak játszani valamennyi játékkal. Mindkét kezük tele van holmival, hónuk alatt is ajándékot szorongatnak, le nem tesznek belőle egyetlenegyet a világért sem. Karácsony este szabad egy kicsit tovább is fennmaradni, mint máskor. Valóságos dühvel játszanak, Borsody uram alig tud rendet tartani köztük. A nagyok feketekávéhoz ülnek, utána puncsot hord körül az inas. Kártyaasztalt terítenek, csoportok alakulnak.

Imre egy kicsit elszökik a hangos és vídám zsivajból. Átmegy egy sötét szobába és kibámul az ablakon a csillagos, gyönyörű karácsonyi éjszakába. Vajjon hol van ma este Erzsi és Jolánka? Minden hír hiányzik róluk. Csak annyit hoz hírül negyedévenként Bende, az ügyvéd, aki személyesen adja át a tartásdíjat Erzsinek, hogy az elvált hitves nem izen semmit Sztregovára, ő jól van, a gyerek egészséges. Jolánka nagy lehet már. Hároméves volt, mikor anyja elvitte, most már nyolcadfél esztendős. Az ablakon kibámuló apának összeszorul a torka. Kedves lehet nagyon a kislány. Három éves korában kimondhatatlanul aranyos kis kofa volt...

— Emikém, nem szeretem, ha ma este gyötröd magad.

Anyja állt mögötte és megérintette a vállát.

— Nincs semmi bajom, édesanyám, már megyek is vissza a társasághoz.

Hangos kacagás, szivarfüst, zongoraszó. Anna leült a zongorához. Valami vidám, franciás, könnyed muzsikát játszott. Hárman is kérdezték egyszerre: mi az, amit játszik.

— Károlyi László sógorom küldte a kottát Bécsből. Francia muzsika, az a címe, hogy „Orfeusz az alvilágban". Ez Párizsban egy színdarab. Ebben táncolják azt a híres kánkánt. Hallgassatok ide.

A szalónt elárasztotta a szilajul kacagó muzsika zabolátlan jókedve. De az özvegy odament a zongorához.

— Drágám, nem szeretem, hogy ilyesmit játszol éppen karácsony este, a szent ünnepen.

Anna azonnal abbahagyta a szentségtelen muzsikát és magyar nótát játszott. Herkovics preferáncot csapkodott Henricy lelkésszel, Forgách Józsi a gyerekek játékában vett részt, kiki talált szórakozást magá-

nak. Éjfélre, mikor a gyerekek már rég lefeküdtek, persze az ágyba vivén magukkal új játékaikat, a felnőttek is megelégelték a szórakozást. A családhoz tartozók itt maradtak aludni, Forgáchék visszamentek a holdvilágos éjjelen Gácsra.

Szontagh Pali is itt maradt éjszakára. De még szó sem volt lefekvésről. Mikor ketten magukra maradtak az Imre szobájában, a vendég érdeklődve szólott:

— Hát lássuk azt a kis színdarabot. Ha ugyan neked nem késő. Mert nekem semmi kedvem sincs még lefeküdni.

Nekiültek a felolvasásnak, szivart, pipadohányt készítettek oda, elhelyezkedtek. Madách Imre elkezdte olvasni legújabb színdarabját. Címe: „A civilizátor. Komédia Aristophanes modorában, írta Madách Imre".

— Előrebocsátom, hogy még nincs meg az egész. A befejezését már megírtam, de közbül egy-egy rész még megíratlan. Egy felvonás az egész, nem hosszú. Azt is hozzáteszem, hogy magánmulatságnak írtam. Kinyomatni nem lehet, mert igen zamatos.

Elkezdte olvasni. István gazdáról szólt az irodalmi karrikatúra, a szimbolikus Magyar István gazdáról. Most fejezte be a gazda a mezei munkát, enni készülődik cselédeivel, akik a következők: Jano, a tót, Uros, a rác, Mitrule, az oláh, Carlo, az olasz, Miska, a magyar cseléd, s végül Mürzl, a német cselédlány. Békésen ülnek a közös étkezéshez. Csak Uros nem kap enni büntetésből, mert rosszul viselte magát. Hát amint ott esznek, jön ám egy roppant furcsa istenteremtése: Stroom a neve, mint a szennyes áradatnak, két kuvasz által vont taligán érkezik és bejelenti, hogy ő az István gazda házát civilizálni fogja a Hegel filozófiája, a magasabbrendű germán világnézet nevében. Mindenekelőtt szóvá teszi, hogy

E sok derék nemzet megtűri-e,
Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak?

István gazda okosan válaszol:

Nem a magyar, de a gazda parancsol.

Azonban a civilizátor bújtogatja a cselédeket. Nem nehéz őket felbújtani. Stroom, a gazdával egyenlő jómód reményét csillogtatja meg előttük. Leül velük megbeszélni a ház új rendjét. Ügyesen bemennek a házba és kizárják a gazdát, az hiába zörget saját ősi lakának ajtaján. Stroom erőszakos és szemtelen, betelepszik és elkezd civilizálni. Megjön népe is, amelylyel a civilizálás nagy munkáját elvégzi majd: felvonul a színre a klasszikus görög kórus, amely csupa svábbogárból áll. A svábbogarak arisztofanészi mintára strófát és antistrófát szavalnak. Ez már kezd a cselédeknek nem tetszeni. Még kevésbé tetszik, hogy Stroom elészedi aktáit. Elkezd ítéleteket hozni. Akármiről ítél, az aktára bélyeg kell, a cselédek fizetnek. Megint fizetnek és megint. Aztán blankettákat vesz elő és elkezd rovatokat kitölteni.

Szerencse, hogy gyanítva a hiányt
Hoztam magammal mindenik egyénre
Vagy ötven ív rubrikázott papirost,
Itt néktek az igazolási jegy,
A marhapasszus, fegyverengedély,
Névösszeírás, birtokív, adókönyv,
Keresztlevél, oltási bizonyítvány,
Katonaságtól felmentő levél,
Pótlék-adó, dohányra engedély,
És bor-boletta. Im itt a cselédkönyv,
Községi bizonyítvány, később jönnek
Tájékozásul a kormánylapok
Hetenként egy szekérrel.

Mindezért taksa jár, mindenre bélyeg kell, minden cseléd összes pénzét odafizeti a nagy civilizátornak. Az végre a cselédek után a gazdát is elővezi. Először is leveszi mentéjét róla, levágja az atilla szárnyait, leszedi a csizma sarkantyúját, sőt magát a csizmát is, és végül: le a gatyával. István gazda ott

szégyenkezik meztelenül cselédei előtt és kétségbe van esve: holnap István napja van, a ház ünnepe, hogyan fog ő így templomba menni? A civilizátor azonnal eltörli az István napot, mint a ház ünnepét.

Ezentúl Zsófia lesz ünnepünk,
Kendervetések védőszentje ő,
S a kender minden rendnek talpköve,
Kormányoz, mert papírt szolgáltat nékünk,
Igazságot tesz kötél képiben,
S pénzként forog, ha bankóvá silányul.

A svábbogarak kara felvonul, a férgek egyenként hivatalt kapnak. A cselédség pedig ott áll kifosztva mindenéből. De egy-egy amuletet mindenik kapott a civilizátortól. Kibontják most s megnézik, mi van benne.

— Várjál csak, nem szeretném, ha ezt meghallaná valaki.

Madách Imre kinézett, nem járnak-e arra. De nem volt ott senki, aludt már az egész ház. Visszaül és elkezdte olvasni. Az amuleteknél tartott. Mindegyik cseléd egy jeligét talált az amuletben, neki szólót. Vaskos disznóságot, ki-ki a maga nyelvén. De olyan disznóságokat, hogy a férfi hallgató is meghökkent tőlük. Szontagh Pál megbotránkozva kacagott.

— Kint ne hagyd az íróasztalodon, még valamelyik gyerek megtalálja.

A vaskos tréfa szerzője tovább olvasott. Jól mulatott maga is a saját tréfáin. De a túlságosan zamatos kifejezések abbamaradtak, István gazda ezt olvasta neki osztott jelmondat gyanánt:

„...Segíts magad tensorodon
Mert el van hagyva, aki másra vár,
Erőm nem bennem, marhaságtokban van."

Magyar István nem okul ezen a bölcsességen. Pedig cselédei már sürgetik, hogy nekik elég volt már

a nagy civilizálásból, ideje volna kiebrudalni innen a betolakodottat. De ő ezt feleli:

Jó éjszakát. Nem hallok semmit is,
Éppen most álmodom, hogy jóra fordul.

Talán el is aludnék örökre, ha a civilizátor el nem kezdene legyeskedni babája, a tűzrőlpattant Mürzl körül. Ezt már nem tűri a magyar. Mindent hagy, de a babáját nem hagyja. Úgy elveri a civilizátort, mint a kétfeneků dobot.

— Mit szólsz hozzá? — kérdezte a szerző, mikor a hézagos mű felolvasását befejezte.

— Igen mulatságosnak és elmésnek találom. Hanem valami különöset látok benne. A te magyarod fát hagy vágni a hátán, még a házát, vagyis Magyarországot is odaadja. De ha szoknyáról van szó, rögtön felhorkan. Te ezt a vonást magyar nemzeti vonásnak látod?

A vidám pamflet-költő elkomolyodott. Gondolkozott kissé, aztán válaszolt csak.

— Egy kis egyéni öngúny is van ebben, nemcsak politikai szatira. Fáj nekem a szívembe nézni, mert az még mindig véres. Inkább elfordítom a fejemet és káromkodom. Hej, ha én megírhatnám, amit a szívem mélyén érzek. Isten bizony, jó írás lenne az. Megírni mindent, érzést, nőt, közpályát, morált, emberi ostobaságot, előítéleteket, illuziók hiábavalóságát, ezt az egész fájdalmas zagyvaságot, amit életnek hívnak... Meg kellene írni az embert. Azt a címet is kellene adni egy tragédiának, hogy: „Az ember."

Nézett maga elé csillogó, eleven szemmel. Nem is Szontagh Palinak beszélt, hanem sajátmagának. Vendége nem is nagyon figyelt rá, elvette volt a kéziratot, abban lapozgatott és jókat nevetett az imént hallott tréfán, mikor írásban ismét megtalálta őket.

Aztán még beszélgettek egy darabig erről-arról. Félkettő volt, mire lefeküdtek.

VII.

Madách Imre másnap, karácsony első napján, leült papírjai elé. Elhatározta, hogy megírja a világegyetemet, olcsóbban nem is adja. Megírja az embert a világegyetemben. A meztelen ősembert, a világ minden emberét, aki volt, van és lesz, magát az örök Ádámot, és átkozott, gyötrelmes, édes összefüggését az örök Évával.

Heteken keresztül kínozta magát jegyzetpapírjai előtt. Vázlatokat, terveket próbált csinálni. Tudta, hogy mit akar, de a keretet mondanivalója számára nem volt képes kitalálni. Amit ma feljegyezgetett, másnap haragosan eldobta. Úgy kínlódott az üres papír előtt, hogy szinte felnyögött belé. Ezzel a meddő önkínzással telt el egész januárja. Január végén lett harminchat esztendős. És ugyanekkor egy ebéd alkalmával hirtelen felugrott az asztaltól, mint egy bolond. Otthagyta az ételt az ebéd közepén. Rohant a szobájába. Megtalálta a tragédia keretének ötletét.

Három hétig tartott, míg a vázlatot kidolgozta. Nem látott, nem hallott semmi egyebet, álomkóros bolyongóként ténfergett a szobákban, ha nem dolgozott. Kérdésekre nem felelt, fontos gazdasági ügyeket elfelejtett, leveleket nem bontott fel. Három hét alatt elkészül a vázlat tervezetével. Ezernyolcszázötvenkilenc február tizennegyedikén hozzáfogott a munkához.

Azt határozta, hogy egy esztendő alatt fogja megírni az egész művét. Nem nagy napi adagokban, de annál gondosabban. Ha egy nap munkája valahogyan kimaradt, másnap úgy intézte a dolgát, hogy több idő jusson az íróasztalnak. Ha nem dolgozott, akkor tettvett, napi dolgát végezte, a gyerekekkel diskurált egy kicsit, tréfálkozott ezzel is, azzal is, de tekintete mindig valami láthatatlan messziségben révedezett. Gyakran nem hallotta, ha szólították, s ha másodszor szóltak hozzá, összerezzent. Természetén is érezhető

volt bizonyos változás: szelidebb volt, mint különben, nyájasabb, megbocsátóbb, hallgatagabb. Csak akkor érzett rajta egy kis türelmetlenség, ha a munkára kitűzött óra közeledett. Ilyenkor minduntalan az órát nézte, a rendesnél szórakozottabb volt, ujjával dobolt a szék támláján, vagy feltűnően hosszú, lelógó bajszát húzogatta kétfelé ideges ujjaival.

Alig vette ezt észre valaki más, mint a két öreg hölgy: az anya és Nina. Ők sem tudták, hogy mi az a munka, amely a ház urát most hatalmában tartja. Ismerték Imrének azt a tulajdonságát, hogy nem szeret íróasztala titkairól beszélni. Egyszerűen annyit tudtak, hogy írogat. De hogy mit írogat, azt nem firtatták. Mindenkinek van valami passziója, egyik ember kertészkedni szeret, másik régi pénzeket gyüjt, harmadik vadászik. Hagyni kell, hadd szórakozzék kedvenc foglalatosságával, az emberek csak úgy élhetnek kellemesen egy fedél alatt, ha tisztelik egymás kedvteléseit, apró szórakozásait és nem szólnak bele terhes faggatással, indiszkrét érdeklődéssel egymás szobájának magányos életébe.

Közben teltek a sztregovai kastély csendes hónapjai. A gyerekek most táncolni tanultak. Anna beszélte meg nagyanyjával, hogy eljött a tánctanulás ideje, ő szerzett tánctanárt is. Losoncról szerezte, ott működött a kitünő Weinberger, aki részt kérvén az általános nemzeti felbuzdulásból, nevét Szőlősire változtatta. Szőlősi egy szép napon beállított a kastélyba, hogy ott egy hónapra szállást vegyen és a gyerekeket egy hónap leforgása alatt megtanítsa a tánc művészetére. Minden délután tánclecke volt az ebédlőben. Résztvettek: Madách Aladár és Balogh Károly tizenegyéves gavallérok, Madách Ára hétéves kisasszony, továbbá a tízéves Milka, az esztergályi luteránus pap leánykája, akit szülei erre a hónapra Sztregovára költöztettek, a Henricyék házához. Onnan járt át Milka táncórára, sáros időben a mindenes ment át

érte, az hozta át a hátán. A gyerekek éltek-haltak a leckéért, Szőlősi rendkívüli módon elbájolta őket, mert igen sokoldalú ember volt: jól hegedülvén, maga szolgáltatta a zenét a leckékhez, táncórán kívül pedig százféle kunctot tudott: a tüzelni való cserfából ügyes figurákat faragott, nagyszerűen utánozta az állathangokat és a fűrészelést, a maga speciális művészetében pedig kábító mutatványokat tudott, például a nagyharangot: magasra ugrott s a levegőben hol jobboldalra, hol baloldalra ütötte össze a bokáját.

Az egyhónapos tanfolyamot próbabál fejezte be. A gyerekek a boldog izgalomtól, még ünneplő ruhát is kaptak erre az alkalomra. A divat hangosan tüntető magyar viselet lett ebben az esztendőben, a férfiak atillát és csizmaszárba szorított feszes nadrágot hordtak, az asszonyok, lányok magyar pruszlikot szabattak a krinolinhoz. A két fiú és Ára is ilyen ruhát kapott. Áráét kiszabták és megvarrták otthon, a fiúkét a mulyadi szabó csinálta, a családfő rendes szabója. Csupa pityke, zsinór és vitézkötés volt az új ruha, hozzá rojtos kordováncsizma nagykarikájú pengő sarkantyúval. Így öltöztette fel a délutáni próbabálra. Nagy eset volt nagyon: ebédre már megjöttek Károlyi Miksáék is.

— Elhoztam az én fekete jószágomat is, — mondta vídáman Anna nagyanyjának. Mindig így nevezte az urát.

Ebéd után átjött Henricy is a Milka szüleivel, a Kubányi-házaspárral. Azok kisfiukat is elhozták, a kétesztendős Lajoskát. Hogy a gyerek ne rendetlenkedjék és ne kiabáljon, anyja elhitette vele, hogy templomban vannak. A kisfiu megszeppenve bámulta a nagy csillár ragyogó gyertyáit és csakugyan hallgatott. A sarokban Fitye, a sztregovai vályogvető cigány bandája muzsikált. A középről eltólták az asztalt. A gyerekek vizsgáztak. Nagyszerűen ment minden. Madách Imre és Károlyi Miksa egymás mellett ülve szemlélték

a francia négyest és a körmagyart. Imre szórakozottnak látszott. Csak akkor mosolyodott el, mikor Aladár a körmagyarban a bokázót csinálta.

— Mit nevetsz? — kérdezte Miksa.

— A régi nógrádi mondás jutott eszembe: „Nem is Madách, ki nem csámpás." Ennek az Aladárnak is hajlandósága van rá, hogy ferdén tapossa ki a két sarkát, mint nekem. Károlynak egész máskép áll a lába, az inkább Balogh.

Mikor a vizsgatáncok lezajlottak, Henricy csárdást rendelt Fityónál és felkérte Annát. Olyan csárdást csaptak ketten, hogy Szőlősi mester nem győzött helyeslően bólongatni. Borsody úr is igen elismerően szemlélte őket. Henricy akkora tűzbe jött, hogy mikor Annát helyére vezette, odakiáltotta a cigánynak:

— Pcabudoki!

Fityó rázendítette a tót táncot. Henricy kiállott az ebédlő közepére és eljárta a pcabudokit. Bámulatos fürgeséget és izomerőt mutatott a köpcös kis ember. A pcabudokit guggolva járják a tótok, guggoló helyzetükből hol jobblábukat rúgják ki, hol a balt, aztán hol szétrúgják lábukat, hol összekapják az aprózó nóta gyorsan rezgő ütemére. A pap úgy rúgta ezt a táncot, mint a labda. Haja, amelyet egyik füle tövétől a kopasz koponyán a másik füle tövéig átsimítva hordott, kivált helyéről és együtt ugrált mozdulataival. De ő nem törődött vele. Diadalmas passzióval rúgta az utolsót, aztán felegyenesedve, lihegve odaszólt a nézőközönségnek:

— Ezt csinálja utánam, aki tudja!

— Hoffentlich meinen sie nicht mich, — jegyezte meg özvegy Madáchné.

Mindenki nevetett, Anna odament nagyanyjához és megcsókolta. Imre udvariasan megdícsérte a táncmestert, megveregette a gyerekek vállát és külön gyöngédséggel csókolta meg Ára arcocskáját. A

leányka álla kendővel volt felkötve még most is, görvélyes daganatai nem akartak elmulni.

Még szólt a muzsika az ebédlőben és folyt a tánc, mikor Madách Imre már ott ült a maga megszokott fészkében, saját magányos birodalmában és a jambikus sorokkal teleírt oldalak közt lapozgatott. Már jól előre haladt, és minden napjának külön öröme volt, ha a munka végeztével ujjai közt méregette a lassan vastagodó kéziratcsomót.

Az első szín a mennyekben kezdődött. Ott ült a trónon maga Isten, akit eddig aligha vitt színpadra darabíró. Ott ült vakító dicsőség fényétől tündökölve, körülötte az angyalok kara zengedezett, s a trón előtt egymásután vonultak fel a csillagok szellemei végtelen sorban, köztük a piciny földnek is szelíd, szerényke szelleme. A három főangyal, Gábor, Mihály és Rafael, egymás után borulnak le üdvözlő szózattal az Úr előtt.

— Hozsánna néked, Eszme! — végzi magasztalását az első.

— Hozsánna néked, Erő! — mond a második.

— Hozsánna néked, Jóság! — így a harmadik.

Eszme, erő és jóság: ez az Isten. Az egész világ elmondhatatlanul gyönyörű fényáradatban hódol neki, közöttük a kis földgolyó is, „majdan csillaga a szerelemnek", ahogy az írogató földesúr elnevezi. De ott áll egy alak, eszesarcú, villogószemű; karbafont kézzel nézi a hódoló díszfelvonulást és hallgat. Az ő feje nem hajlik meg. Ez Lucifer. Az Úr kérdőre vonja. Nem tetszik neki talán a Teremtés munkája? Az merészen felel: ugyan mi tessék rajta? Néhány anyag, össze-vissza golyókba gyúrva, vonzza, űzi és taszítja egymást, néhány féregben öntudatra kap egy ideig, aztán kihűl, a komplikált vonzási játék egymásba lanyhúl és visszatér eredeti formájába, a semleges salakba. Olyan nagy dolog ez? Hiszen az egyik csillag furcsa kis férge, az ember nevezetű, az egészet maga

is ki fogja fundálni egykor és vegykonyháján ügyesen megkotyvasztja a Teremtés műkedvelő mását. Kisded játék az egész, vajjon méltó-e Istenhez?

— Csak hódolat illet meg, nem bírálat, — dörgi a Legfőbb, a Minden, az Ige.

De a másik azonnal kész a vakmerő válasszal:

— Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

Ő maga a bírálat, a kétkedés, a tagadás. Az ősi kettősség színes fonáka. Az a nem, amely az igentől elválaszthatatlan. A jobbnak balja van, a fentnek lentje. A teremtés eszméjének visszhangja: a rombolás eszméje. Ha a teremtés teremteni tudott, a rombolás is teret kér, mert rombolni akar. Az Úr bólint: itt a két fegyver, az öntudat és a halhatatlanság, ezekkel kikezdheti a kozmosz egy pontját: a Földet és lakóját, az Embert.

A tagadás szelleme kevesli a teret és kicsinyli a feladatot.

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy,
S egy talpalatnyi föld elég nekem,
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.

„Dosz pé sztó, kai tén gén kinészó." Így szólott egyszer a görög bölcs: „Helyet adj, ahol megvethetem a lábamat, s én megmozdítom a földet." A görög bölcs agyában megvillant az emelő tengely erőcsodájának eszméje és maga is elhült találmánya nagyságától. De Lucifer egy milliomszorta nagyobb emelőt tud: a tagadást. És nem a földet akarja elmozdítani, hanem az egész világmindenséget és örökkévalóságot.

Elindul a küzdelembe. Két fegyvere van, az öntudat és a halhatatlanság. Ezekkel fogja megkísérteni az Édenkert legkülönösebb állatját, az embert, hogy Istentől eltérítse. Ha sikerül, ő győzött.

Ez az előszó, illetve annak még csak egyik része. A második szín is még a bevezetéshez tartozik. Az

Édenkert és színhelye következik. Ádám és Éva. Öntudat, tépelődés nélkül élő boldog ember-állatok. Élnek és szeretik egymást, ez létük teljes összege. Éva a teljesen odaadó, teljesen függő ősi hitves, öntudat nélkül csak halavány tükörképe férji társának:

Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint fényárjában a fejdelmi nap,
A mindenségben hogy árván ne álljon,
A víz színére festi önmagát
S enyelg vele. Örül, hogy társa van,
Nagylelkűen felejtvén, hogy csupán
Saját tüzének halvány mása az,
Mely véle együtt semmivé borulna.

De Ádám édesen, gyöngéden tiltakozik:

Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts,
Mi a hang, hogyha nincs, ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint visszhang — s virágban
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?

Madách Imre, amint saját írását olvassa, szeretettel fut át mégegyszer ezeken a sorokon. Ezeket különösen szereti. Olyan szerencsés soroknak érzi ezeket, mintha kincset talált volna, mert az íráshoz is szerencse kell. A gondolat raktárában tapogatódzik, hogy a kellő szavak világánál megértesse magát és néha, nagyritkán, rátapint a teljes értékkel kifejező szavakra. Ez a pár sor ilyen szerencsés találás: sikerült megmondania, mit tart a szerelem ősi lényegének. Aki szeret, az a szerelemben sajátmagát szereti, olyan módon, ahogy itt ki tudja fejezni.

De jön Lucifer, aki eddig észrevétlenül szemlélte az idillt, éles pillantással, mint vegyész az illatot. Előlép és tudja, hogyan kell kezdeni. Mint Hanzély Feri kezdte:

...Óh megállj, kecses hölgy,
Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

Éva, a férjébe szerelmes Éva, azonnal megáll. A bók azonnal érdekli. S az idegen is, aki a bókot mondta. Az idegen pedig a bibliai paradicsomból millió évre előre pillantva, Csesztvét látja. Ezt morogja magában:

E mintakép milljószor újuland meg.

Azt a módot is megtalálja, hogy Ádámnál meghallgatást találjon.

— Ádám, te félsz? — kérdi tőle gúnyosan.

— Tőled, hitvány alak? — felel az büszkén és nem veszi észre, hogy már megfogták.

— Ez is jó ős a büszke férfinemnek, — morogja magában a kaján emberismeret bölcse, Lucifer, akinek vonásai e pillanatban, magának a költőnek arcához hasonlítanak.

Már beszélgetnek. Lucifer már kínálja neki a tudást, az eszméletet, a Gondolatot, mely vak boldogságú kis féregből nagykorúvá tenné, hogy önerejéből válasszon jó és rossz között, hogy önmaga intézze sorsát. Ádám kábultan hallgatja, az eléje tárt lehetőség megdöbbenti, hogy beleszédül. De Erzsi nem szédül, ő mohón kap az érdekes beszéden:

— Én lelkesülök! Szép s új dolgokat mondsz.

A csábító idegen beszél tovább. Unja az éretlen, gyermekhangú égi kart, a dícséret egyhangú himnuszát. Küzdést kíván ő, diszharmóniát, mely új erőt szül, új világot ád. Aki bátor, az vele jöhet. Ádám még habozik: az Úr megtiltotta, hogy megkóstolják az öntudatot. Ha megszegik a parancsot, boldogtalanok lesznek. De a kisértés roppant erős: csak érte kell nyúlni és övé az értelem, amely Istenhez hasonló lénnyé avatja. Hát még a másik tiltott gyümölcs, a halhatatlanságé! Vagy mint Éva nevezi, az örök fiatalságé! Lucifer győzelme könnyű. Ez a két lény hiú, naiv és kíváncsi. Igen gyarló férgecskék mind a ket-

ten, olyanok, aminőknek harminchat esztendő tapasztalataiból Madách Imre vidéki földbirtokos, börtönviselt politikus és megcsalt férj, megismerhette őket. Ádám és Éva megkóstolják a tudást. A halhatatlanság után is nyúlnának vágytól reszkető kézzel, de a lángkardú Khérub útjokat állja. S az Isten szava ezt mennydörgi feléjük:

Ádám, Ádám, elhagytál engemet,
Elhagylak én is. Lásd, mit érsz magadban.

Vége a második színnek, még mindig az előszónál tart az író. Nem csoda, annyi a mondanivalója Istenről, jóról-rosszról, emberiségről, gondolatról, mindenségről, hogy azok tömege kicsordul a mű szélein. Mikor ír, azt érzi, hogy most ír először életében. Végre megtalálta az alkalmat, hogy elmondhassa, amit soha nem mondhatott el senkinek, mert ezek a gondolatok beszélgetésre alkalmatlanok: rengeteg időbe telik minden egyes mondatot szavakba önteni. Aki beszél, szavakkal beszél. Aki gondolkodik, eszmékkel gondolkodik. Egymástól teljesen elütő nyelv a kettő. És embertelenül nehéz fordítási munka a gondolatok nyelvét lefordítani a szavak nyelvére. Mégis ment eddig, hálistennek, minden sornál olyan boldogságot hagyva maga után, mint a szülő anya megkönnyebbülése.

A harmadik szín az öntudatos embert ábrázolja, azt az Ádámot, aki Isten tilalma ellenére ellopta magának a gondolatot. Önmaga felelős ura, életének végdelmezője és berendezője. Elfoglalja az élelem-termő földet, ez most már az ő birtoka, amelyet teremni kényszerít. Éva pedig lugast csinál, hogy abban ellakjanak. Lucifer gondolkozva szemléli munkájukat.

...Vajmi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kéj s kín születni fog,

És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek, —
És felfalója önnön gyermekének,

Idenéz Lucifer, éppen Sztregovára, ahol meglátja Madách Imre korában minden emberi korok örök képét. Meglátja a haza eszméjévé fejlett családalkotó gondolatot, a társadalomalkotó ember életformáját, akiben a dolgok rendje szerint kifejlődött a nemzeti érzés és az államiság érzése. Ami nagy és nemes. És mi lesz belőle? A nemzeti érzésből háború, nemzetiségi bujtogatás, kiismerhetetlen zűrzavar, az államiság érzéséből zsarnokság, rabszolgaság, katonai diktatura, tisztességes emberek felakasztása. És meglátja a tulajdon eszméjét, a modern gazdasági életet fejlett formájában, kereskedelmet, ipart, termelést, fogyasztást, javak bölcs és méltányos kicserélését, az élet szép és szent szorgalmát. Ami nagy és nemes. De ebből is mi lesz? Vállalkozók harácsolása, munkások nyomorúsága, felháborító gazdagság és baromi szegénység farkasszem-nézése, a pénz sátáni kegyetlensége, nyomasztó drágaság, megint csak kiismerhetetlen zűrzavar. Mire mentél a Prometheuszként ellopott gondolat isteni szikrájával, te boldogtalan ember?

De csak Lucifer lát ilyen messzire, Ádám még nem. Ő csak annyit érez, hogy az isteni szikra nem tud szabad lenni az ő keblében. Könnyű Istennek, ő anyagtalan. De az ember anyagból való. A képzelet felragadná a végtelenségbe, de az éhség, a test, hunyászkodottan kényszeríti leszállni a tiprott anyaghoz. Sajgó, gyötrelmes polgárháborút érez magában, új összetételének két anyaga, a szellem és a test, marcangolva küszködik egymással. Az anyag, a sár, a föld titokzatos ereje hirtelen megmutatkozik az újonc gondolkozó előtt, félelmes nagyságában. Lucifer segít is neki meglátni: a földgömb felbukkan az emberi tudásvágy előtt, vizeinek szédületes, viharzó tömegében, a

Golf-áramlatok bugyborékoló melegével, két sarka között a mágnesesség két zúgó lángfolyamával. Az Ember megismeri a földet és jelenségeinek törvényeit. Szeretné egy pillanatig ezt választani új Istenének az elhagyott helyett, hiszen az ő anyaga ez, amelyből lett, ő maga, az Anyag. Csakhogy az öntudat ezt az új Istent már kevesli. A tudomány minden kérdésre tudhat felelni, csak egyre nem, a legfontosabbra, legégetőbbre: miért, honnan, hová? És az ember gyors feleletet akar, mert élete kurta.

Lucifer felel rá. Megtanítja az idő elméletére, az anyag halhatatlanságára, az emberi faj kollektiv fogalmára.

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar,
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: mi változunk,
Egy század s egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dőrén összevissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Míg eljön a vég, s az egész eláll.
Portested is széthulland így, igaz,
De száz alakban újólag feléledsz
És nem kell semmit újra kezdened:
Ha vétkezél, fiadban bűnhödöl,
Köszvényedet őbenne folytatod;
Amit tapasztalsz, érzel és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

Ez szép fejtegetés, de Ádám nem erre kíváncsi. Ez az anyag jövője. Ő az öntudat jövőjét akarja tudni. A saját jövőjébe akar vetni egy tekintetet, hogy lássa:

miért küzd, miért szenved. Éva is mohón csatlakozik a vágyhoz: látni akarja, vajjon szép lesz-e és vonzó lesz-e mindig. Legyen: Lucifer a kunyhóba vezeti őket és tündérálmot bocsát reájuk: látni fogják jövőjüket egészen végéig. Győzelme most már bizonyos. Megkóstoltatta velük az öntudatot, amely kiírthatatlan méregként örökre az övék. S most ezzel az öntudattal látni fogják ugyan jövőjük harcait, zavarait, kínjait, tévedéseit, de ő mellettük áll és mindig ösztökélni fogja őket: csak nem csüggedni, csak lázadni tovább az Isten ellen.

Most tehát jön a panoráma. Az emberi öntudat nagy képeskönyve. A vezéreszmék egy-egy apró tragédiája. Az első illuzió, melynek hiúságát az álomban Lucifer megmutatja: a hírnév, a dicsőség, az emberi nagyravágyás. Kezdjük. A lúdtoll elindult a papíron. „Negyedik szín." Leírta a helyszínt, a fáraó trónját, a hátul épülő gúlát. Aztán leírta a szereplőt, aki beszélni kezd: „Lucifer." S ekkor kopogtatást hallott. Úgy rezzent össze, mintha pálcával csaptak volna végig idegein.

— Ki az?

Borsody nyitott be, a nevelő. Kézenfogva vezette a kis Károlyt, aki fuldokolva zokogott. Még mindig az új ruha díszelgett rajta.

— Tekintetes uram, bocsánatot kérek ezért a kivételes háborgatásért, de kénytelen vagyok vele. Ezzel a gyerekkel nagy baj történt.

— Ejnye, — szólt kedvetlenül a családfő, — hát nem tudja elintézni? Mi baja ennek a kölyöknek?

— Ezt bizony nem tudom elintézni. A fiú beszélt Paulik inassal és az nem tudom, miket mondott el neki.

Felpattant. Azonnal megértette az egészet.

— Hagyjon magamra a fiúval.

Borsody kiment. Károlyka szivettépően zokogott. Nevelőapja visszaült a hintaszékbe és magához vonta a gyereket.

— Miket mesélt neked az a szamár? Ne sírj, nyugodj meg. Mondd el szépen.

Sokáig tartott, míg a gyerek fejét símogatva, vállát átölelve, le tudta csitítani. Úgy volt, ahogy sejtette. Paulik, a Marie hajdani inasa, aki még most is itt lábatlankodott, mint fölösleges kenyérpusztító a háznál, elmondta a gyereknek szülei és bátyja meggyilkoltatását. A fiú, inkább a borzasztó elbeszélés okozta rémülettől sírt, semmint a gyásztól, vagy fájdalomtól, hiszen azt eddig is tudta, hogy szülei meghaltak. De most már lecsillapodott, iszonyodó remegése megszűnt. Most már csendesen sírt. Odafészkelte magát a nagyon, nagyon szeretett kedves, jó Emi bácsi mellére és jólesően, gyermekesen sírt. A vígasztalóan és melegen duruzsoló férfihang elríngatta nagy megrázkódtatását.

— Nyugodj meg, kisfiam, ők már régóta odafenn vannak a jó Istennél. Hogy hogyan haltak meg, az most már mindegy. Nos? Akarsz valamit mondani?

— Igen, — szepegte a kisfiú, — tudniillik, Emi bácsi, kérem, én tudom, hogy ők meghaltak, de nekem azt mondták, hogy ők elestek a csatában, és annyit hallani, hogy akik elestek, azok visszajöttek, én mindig arra gondoltam magamban, hogy hátha ők is csak bújdosnak és egyszer mégis csak visszajönnek . . de most már . . . most már tudom . . .

Megint sírvafakadt a fiú. Megint cirógatni kellett, vigasztalni kellett.

— Ne sírj, kisfiam, gondolj arra, hogy az Isten milyen jó. Látod, száz meg száz fiú van, akinek a szülei meghalnak, de ő árva marad és nem viseli gondját s nem szereti senki. Neked azonban új apát is adott a jó Isten, mert én itt vagyok, és új mamát is, mert itt van nagyanyád, sőt még új fivért is, mert itt van Aladár. A szüleid lelkéért néha imádkozzál szépen, viseld jól magad, tanulj szorgalmasan, és meg fogsz nyugodni.

— Igenis.

— Úgy ni. Most még valamit. Amit te megtudtál, azt nagyanyádnak semmi esetre sem szabad megtudni, érted ezt? Ő nem tudja az igazat és ne is tudja meg, mert szegény nagyon beteg lenne ettől, tudod? Már elég nagy fiú vagy és elég eszed van, remélem, megbízhatom benned. Add nekem becsületszavadat, hogy erről nagyanyád előtt egy szót sem fogsz elejteni.

Mint egy hűséges, okos kiskutya, úgy nézett fel a fiú az imádott nagybácsira.

— Megígérem, becsületszavamra.

— Jól van, fiacskám. Most küldd be nekem Borsody urat és Paulik inast.

A fiú kezet csókolt és megnyugodva kiment. Kisvártatva már jött Borsody.

— Kérem, ez a gyerek nagy megrázkódtatáson ment keresztül. Legyen hozzá mostanában igen gyöngéd és igen igazságos. Tudja, hogy miről van szó?

— Körülbelül ki tudtam venni a fiú szavaiból, mikor sírva találtam az udvar sarkában. Tessék csak rámbízni a többit.

— És természetesen, senkinek egy szót se.

— Természetesen.

Ekkor már benyitott Paulik inas, megállt az ajtó mellett és várt. Arcán látszott a bűntudat. Borsody kiment. Madách Imre felkelt és odalépett az inashoz. közvetlen közelébe. Belenézett az arcába, amelyből a közönséges ember ijedt ostobasága meredt rá. Erősen arcul ütötte. Egyetlen pofon volt, de goromba és haragos pofon.

— Tudod, hogy ezt miért kaptad?

Az inas, a pofontól lángvörösen, földre sütötte tekintetét. Hallgatással jelezte, hogy érzi bűnös voltát.

— Aki lelket sebez, az éppen olyan gyilkos, mint azok az oláhok voltak. Eh, én vagyok a szamár, hogy neked ilyeneket magyarázok. Vagy nagyon komisz ember vagy, vagy nagyon ostoba. Megérdemelnéd, hogy azonnal elkergesselek a háztól. Kotródj a szemem elől.

Lehajtott fejjel, némán takarodott el Paulik. Madách Imre visszaült az íróasztalhoz. Azonnal az ötödik színre vonatkozó jegyzetekhez nyúlt. Abban a szabadságról lesz szó. Alig egy-két jegyzet volt még. Most jó darabig tűnődött azon, amit fel akart jegyezni. Jambikus formát akart adni a gondolatnak. S miután megtalálta, feljegyezte.

Csak egyedül én voltam a bolond,
Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.

S miután feljegyezte, maga elé nézett a levegőbe. Hirtelen meglepetve csodálkozott magán, hogy most írni tud. Hiszen ezt a kisfiút nagyon szerette, saját-magáért is, meg a felejthetetlen Marie emlékéért is. De főként a kis Pepit látta benne, akit valaha saját fia gyanánt szeretett, mikor neki még nem volt gyereke. Most ez a gyerek megrendítő dolgon ment keresztül. S ő ahelyett, hogy felindulva érezne együtt a gyerekkel, az egész élményt két jambikus sorhoz használja fel egy színdarabban. Pedig biztosan tudja magáról, hogy jó ember. Hogyan lehet ez?

Madách Imre maga elé néz, mint mindig, mikor magába néz. Mélyen tűnődik, szeme elevenen fénylik. Félretolja a színdarab jegyzeteit s egy másik jegyzetcsomót vesz elő, amire ez van írva: „Vegyes." Egyik papírszelet hátára odaveti ezt a mondatot: „A művészet szükségkép kegyetlen."

VIII.

A nagy mű tehát ott tartott, hogy rátér a tárgyra. Írója elcsodálkozott, hogy mennyi mondanivalója van. Eddig csak bevezetést írt, amelyet rövid előszónak szánt eredetileg, és íme: jóval túljárt már az ötszáz soron. Csak úgy dőltek belőle a jambikus mondatok. Mint aki egy életet mond el a végre megtalált megértő léleknek. Hiszen ez is történt: életét mondta el, azt, ami életének desztillált lényege és tanulsága volt, s annak mondta el, aki előtt nyugodtan kitárhatta lelkét. Önmagának. Még legjobb barátja, Szontagh Pali is idegen volt ennek a gyónásnak korlátlan bizalmához képest.

A tragédia negyedik részénél tartott: ebben az emberi lélek uralomvágyával akart leszámolni. Mindennel, ami uralom, trón, cselédtartás, hatalomban való kiteljesülés és megdicsőülés.

A szín varázslatként megváltozott: az ókori Egyiptom fáraójaként ül palotája csarnokában az Ember. S a fáraó miniszterekénti hajlong előtte az ősgonosz. Mert az udvaroncok, a hivatali alárendeltek, a béresek haszonleső alázatossága az az ősi kísértés, amely zsarnokságra csábítja a hatalmasokat. Lucifer faggatja felséges urát: miért ilyen borongó, mikor minden az övé, amit szeme-szája kíván? A fáraó mindezt únja. Neki, ha szembeszáll Istennel, akkor teljesen győznie kell. Az öntudat isteni szikráját már elrabolta, most magáévá kell tenni a másik isteni tulajdonságot is, amely megtagadtatott tőle: a halhatatlanságot. Örök dicsőség kell neki, a mindörökre ragyogó hírnévben biztosított halhatatlanság. Ezért találta ki a gúlát, amelyet a háttérben a korbács alatt szenvedő, lihegő, nyögő rabszolgák ezrei építenek. Annak művészi szépsége, soha el nem mulható kőtömege őt halhatatlanná fogja tenni.

Ekkor egy halálra korbácsolt rabszolga rohan a

trónhoz és véresen összerogy annak zsámolyánál. Kedvese utána rohan és sikoltozva borul rá. Élesztgeti, dédelgeti, De a haldokló zsellérnek már élni sincsen kedve.

Mért él a pór? A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. Milljók egy miatt.

Ádám megdöbben. Kint az épülő gúla ciklopszi kövei alatt jajgatva nyög fel a rabszolgaság panasza. És ez a rableány ellenállhatatlanul bájos és kedves: Éva az maga. A véres rabszolga kileheli lelkét, a fáraó kézenfogja az elbűvölő leányt és felvezeti maga mellé a trónra. A nő az övé, de csak azért, mert az ő parancsa törvény; amit akar, azért egyszerűen odanyúl és elveszi. És a korlátlan, hatalmas zsarnok meghökkenve eszmél rá, hogy a lelkeken csak a hatalom határáig uralkodik, azontúl nem. Most hallotta meg először, ezen a leányon keresztül, a milliók jajgatását, amelyet eddig eleresztett a füle mellett. Az ősi ember előtt felcsillan a szabadság gyönyörű eszméje, a nép fogalmának felemelő volta. Az ököljog állati rangú világnézetéből feljebb lép egy lépcsőfokkal. Éva szeretne gondolataihoz, tépelődéseihez kapcsolódni, de Ádám mosolyogva hárítja el:

Eszem elég van nékem önmagamnak,
Te csak virág légy, drága csecsebecs,
Haszontalan, de szép. S ez érdeme.

Látjátok Ádámot, amint ott ül Nógrád megye székházán a Sréter szobájában, s míg mások lányok után járkálnak, ő meg akarja váltani a világot? Emlékeztek még, mennyire felháborította a keszegi bíró megcsapatása, milyen hévvel jegyezte el magát a népszabadsággal? Az ő hangja szól a fáraó ajkán: „El a szolgákkal! Légyen mind szabad!“ Az uralkodó felszabadítja a

népet. De az emberismeret eszes és kiábrándult Luciferje enyhe gúnnyal lenézi az olyan nagy szavakat, mint a demokrácia:

Mert minden ember uralomra vágy:
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához űzi
A nagy tömeget, ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemként
Zaklatja minden olyasért, mi új,
S mi tagadása a már meglevőnek.

Ádám nem hisz neki. A nép gondolata sokkal forróbban lelkesíti, semhogy hihetne. És mikor Lucifer elébe varázsolja gúlái jövendőjét, a sívó homok alá temetett dicsőség mulandó voltát, eldobja a régi eszményt és boldogan kap az újabb után. A dicsőség nem halhatatlan, de a népé az örök jövő.

Lucifer bólint. Megnézhetjük ezt is. Kitárul a mű ötödik színe: athéni piac. A démosz uralma. A népuralom legvirágzóbb kora. Ott a piacon maga a nép is, a szabadság rajongójának eszménye. A nép egyik fia panaszkodik, hogy nem tudja eladni szavazatát. A másik únja a közélet nyugalmát, valami kis érdekes politikai zavart szeretne. A szószékeken demagógok dulakodnak, mindegyik a néphez akar szólani. Miltiadészről van szó, a marathoni győzőről. Róla vitatkoznak. A nép figyeli a beszédeket. Nép? Csürhe. Csőcselék. Hitvány, ostoba, magukat áruló páriák. Gyarmati kortesek, választási macskazenék napidíjasai. Ez a szent nép ítéli halálra legnagyobb hősét. Halálra, mert ez a Lucifer nagy fegyvere. Az egész mű azt vonultatja fel Ádám előtt, hogy mire fog menni az Istentől elorzott öntudattal, amely ideálokat formál, célt keres, értelmet a létben. Ez az öntudat, az emberi értelem, kitalálta magának célul a népet, a fajta öncélúságát, a szabad társadalmat. S most ugyanez az eszmény, amelyet a tudás fájáról ellopott végzetes öntudat talált ki, megöli az őt szülő öntudatot. A gondolkodó ember

ideált keres, s ha talál, az megöli őt. Szenvedd végig a meghalás irtózatos pillanatait, Ember, és átkozd meg az irígylendő hatalmas Istent, aki neked halhatatlanságot nem adott. De Lucifer rosszul kártyázik: Ádám nem retteg a halál előtt. A görög művészet és pogány vallás csodálatos szépségimádata Pallas istennő csodálatos megnyugvását varázsolja a háborgó szívbe.

Ezt nem szereti Lucifer, ezt a halhatatlan szépséget, a művészet és szépség rózsakoszorúzott márvány-csodáját. A klasszikus szépnek bűvölete kibékíti az embert a léttel. A klasszikus harmónia helyett ő inkább a kereszténységet várja. Madách Imre, a mély hittel hivő keresztény, vakmerő szavakat ad Lucifer szájába:

Csak e mindig megújuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.
Mért késik oly soká az én világom,
A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriassza a káprázatot,
Mely küzdelmemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra?

És ugyanilyen vakmerőséggel ítél forradalmi szerepléséről a negyvennyolcas eszmék kiábrándult harcosa, aki maga is ítéletet kapott, mint Miltiadész. Az elítélt vezér ezt mondja magáról:

Vérpadra mostan büntetésemül,
Nem mintha aljast bírtam volna tenni,
De mert nagy eszme lelkesitni bírt.

Ádám két illúzióban csalódott már: a nagyravágyás, dicsőség, hírnév lidércében, aztán a népszabadságában. Új cél, új értelmet keres életének. A köz helyett önmagának él inkább, örömet keres az életben, amennyit csak lehet. Lucifer bólint, megmutathatja ezt is. Máris ott találja magát az ember az új

környezetben: a császári Róma féktelenül kéjvágyó tivornyájában. Karjai közt tartja Évát, akit most Juliának hívnak, s aki most gazdag urak mulatsága. Az élvezetnek és gyönyörűségnek nincs határa, az ajak forró, a szív hideg. De ha minden olyan édes, micsoda névtelen vágyódás ez Ádám lelkében, micsoda kielégületlenségnek különös fájdalma? Az egyik leány, Hippia, aki nagy szakértője a csóknak, pezsgős pohárral a kezében mond valamit, ami a célját kereső Ádámot szíven üti:

Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét birod egy-egy nőben találni,
Mig a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng körűled.

A tudás fáját megízlelt ember megdöbben. Irtózatos kincset lopott magának Istentől: fantáziát, amelynek vágyait talán sohasem tudja utólérni. Valaha boldog állat volt ő az öntudatlanság paradicsomában, mint a tudomány ősi protoplazmája, de értelme támadt. A többi állat most boldog. Az állatnak csak kielégíthető vágya van, az eszmélő ember legszebb vágyai kielégíthetetlenek. Még akkor is, ha örömei féktelen és szívtelen kergetésében már elfogta a legkínzóbb csömör világfájdalma. Ebből is kiábrándult tehát, az érzékek mámorából, ez sem teszi boldoggá. Micsoda akkor?

A kéj világát kikezdte az irtózatos pestis, a kéj sikolya halálhörgéssé torzul, az orgia muzsikáját elhallgattatja a temetési zene. A testi öröm halottai mellett ott lépdel Péter apostol. Kiterjeszti karjait és félelmesen prédikál: a bűnök világának össze kell dőlnie. A szívet nem kereső életvágy kiábrándító csődjének helyén a szeretet hite következik. Az ég alján, mialatt a távolban a pogány városok tűzvésze lobog, feltűnik a glóriás kereszt. Lucifer visszatorpan, de aztán megnyugszik. Nem tesz semmit, hiszen az

Emberrel van dolga, ezt az anyagot pedig jól ismeri. Az Ember igen ügyes abban, hogy a kezébe kapott istenit visszaformálja a saját képére.

A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérező kereszt.

Ádám sóváran nyúl az üdítő vigasz után. Szívvel-lélekkel keresztény lett azonnal. Továbblép a többiektől töprengésében. És ime, Éva hozzája húzódik, követi. Miért jön vele ez a nő, oda, ahol a mámornak vége?

És most nagyot gyón a papírnak Madách Imre. Éva szavaival megszólal a multból Erzsi, a csesztvei kastély asszonya:

. . . . Vajmi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak múlékony kéj után kutattál.

Aki ír, az belenéz magába. Mindenki hazudhatik, csak a költő nem, mikor ítélőszéket tart maga fölött. A házassági tragédiában nemcsak Erzsi volt hibás. Már öt éve, hogy elment, de emléke még mindig kínoz. Madách Imre visszaidézte csesztvei hétköznapjaikat. Ő bizony csak gyengéd és lovagias volt az asszonyhoz, de sokat elmulasztott abból, amit tehetett volna: nem kutatta a hitves lelkében a nemest, a jót, a szépet. S ha ő egyre magányosabban érezte magát a házasságban, éppen olyan joggal érezhette magát Erzsi is. Az ilyen életvágyó, örömöket kereső szegény kis nő is ember, annak is megvan a maga saját kis élete és Fráter Erzsi nem tehetett róla, hogy aki őt elvette, az nem feleséget keresett, mint akárki más, hanem fellegekbe vesző ideált. Ó, csak azt a jelenetet lehetne feledni, mikor térdelt előtte az asszony és az életéért rimánkodott és olyan borzasztóan riadt arccal mondta, hogy ha Imre nem nyújtja a kezét, ő el

fog zülleni. A végzetes balsejtelem kezd valóra válni. A pletyka már hozza a híreket Biharból: az elvált Madáchné únta a falusi életet, beköltözött Nagyváradra, fűvel-fával udvaroltat magának, sokat mulat és nagyon szeret becsípni. Férje bocsánata a mindenható szerelem nevében ettől megmenthette volna.

Madách Imre sóhajtva lapozgatott kéziratait. Annyira lírai volt, amit írt, annyira saját életének véres foszlánya volt minden gondolat, amelyet jambusokba foglalva papírra vetett, hogy írás közben újra élte minden hajdani szenvedését. Ádám gyanánt a megnyugvás szomjas vágyával fogott neki a hetedik színnek, a kereszténység színének, de Lucifer gyanánt már tudta, hogy lovagerényekért s a felmagasztalt középkori nő-ideálért rajongani: ez Istennek tetszik, mert az ég felé hajt, de kedves az ördögnek is, mert kétségbeesés a vége.

Az Ember lovagi köntöst öltött. Tankréd a neve, és keresztes vitézei élén bevonul vándorútja egy állomására, Konstantinápolyba. A szeretet vallása véres kardot hord oldalán. S a lovagot megtámadják az utcán, hogy a homouziont hiszi-é, vagy a homoiuzont. A pátriárkát szerzetesek menete kíséri az utcán, akik bilincsbevert eretnekeket hurcolnak, s a szent sírért harcoló lovagok hiába kérnek szállást az apostolok utódjától, az nem pihenőre hívja őket, hanem a hitcikkelyek betűi felett vitázó eretnekek öldöklésére. A szeretet vallása nevében. A barátok is a bibliát idézik, az eretnekek is a biblia más helyét. Ki az a bűnös, aki a csodaszép vallást így tönkretette? Lucifer válasza: „A bűnös önmaga a győzelem, mely szerteszór s száz érdeket nevel." A csodaszép vallásból történelmi kor lett, márpedig Tankréd a korral nem dacolhat, olyan folyam a kor, amelynek az egyén „úszója, nem vezére."

Ki az a barát, aki most feltűnik a konstantinápolyi utcán és pénzért árulja a bűnbocsánatot? Ugyanaz

a barát, aki miatt Luther Márton megtagadta a pápai katolicizmus krisztusi voltát. Ádám képében maga Madách Imre figyeli a harácsoló papot. Azt lehetne hinni, hogy luteránus ősei megszólalnak a költőben: s a következő sorokban Ádám a reformáció hatalmas monológját fogja ezzel a mondattal befejezni: „Itt állok, másként nem tehetek." De nem ez következik. A költő nem foglal állást, ő nem felekezet szerint keresztény vagy keresztyén, ő Krisztus igaz és tiszta hívője. Csak felveti a reformáció gondolatát, de fölötte marad a két sztregovai pap, Divald és Henricy, vitájának. Van más mondanivalója: Ádám előtt felbukkan halovány liliom gyanánt Éva, a gótikusan karcsu, vértelen, átszellemült hölgy. Légies lénye megfoghatatlan, a testét kereső ölelés levegőt karol át: Izóra, ahogy most hívják, maga az életről való lemondás, minden örömnek zárdába vonuló tagadása. A párja után esengő Ádámot a tömjénillatú halál kísértete riasztja vissza kedvesétől. A szeretet ideáljából az eretnekek máglyán üvöltő kínszenvedése lett, a Megváltó isteni szegénységéből és lemondásából beteg aszkétizmus és meddő önkínzás. Az özvegy Madáchnénak tetsző rideg dogmatika ez, a keményen vallásos anyáé, aki mindenekelőtt vallásán keresztül gyűlölte meg fia választottját.

— Ne lelkesítsen többé semmi, — kiált elkeseredve és kétségbeesetten Ádám, — kifáradtam, pihenni akarok.

Pihenni bizony, az volna jó. De az értelem átkozott áldása nem ismeri a pihenést. A tudás fájáról leszakított gondolatot megállítani lehetetlen. A „homo sapiens" szörnyű gyötrelme továbbtart: az értelem továbbkutat.

A nyolcadik szín a prágai császári palota kertje. Itt él Kepler, a csillagász, Madách Imre önarcképe, Ádám minden eddigi alakjánál felismerhetőbb vonásokkal. Csillagász, mert a göröngyre ügyet nem vető

legtitkosabb Madáchot ábrázolja, aki az ég felé emelé tekintetét s a föld helyett a csillagokat kémleli. Ezek miatt hanyagol el mindent, még feleségét is: Borbálát, vagy Erzsit, teljesen mindegy, hogyan hívják. S a csesztvei csillagász, aki most Sztregován kínozza magát a züllésnek indult feleség miatt való lelkiismeretfurdalással, önmaga vádjai ellen védekezik. A római kép bacchanáliájában még vádolta önmagát, most védekezik. Önvédelme ugyanolyan igaz és becsületes, mint önvádjai voltak.

Lelkiismeretét öt éve az önvád fúriái marták. Most ezekhez szól: idenézzetek, mit csinálhattam volna ezzel az asszonnyal, és mit csinálhatna haszontalan Évájával a világ minden magasbatörő Ádámja? Majd elmondom nektek, ki volt ez az asszony.

Erzsi vidáman kacarász udvarlóival. És megmondja nekik, hogy őt Imre nagy eszméi, céljai, tervei sohasem érdekelték, férjének lelki társa sohasem tudott lenni. És azt sem titkolja, hogy vézna fizikumát nagyon lenézi.

Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Ugy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajtát, mely epés, bús felfogással
Megirigyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk, s újat eszmél.
— — — — — — — —
Férjem, szegény? Beteg. Nagyon beteg.

Aztán titokban légyottot súg egy fiatalembernek, majd egyedül marad urával. Első szava hozzá: pénzt! Ebből családi jelenet fejlődik, az asszony sír, hogy nincsen elég toalettje, mindenki elegánsabb nála a megyebálon. Imre mélyen meg van sértve. Elmondja, hogy mindenét az asszonyra áldozza, s csak hálátlanságot kap érte cserébe, ráadásul pedig a lélek idegenségét. Aki társa kellene hogy legyen, nem érti őt.

Most nem Kepler beszél, nem egy színdarab egyik szereplője, most maga Madách Imre panaszolja el legszemélyesebben házasélete keserves magányát.

Ó nő, ha te meg birnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hivém,
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
Kívűl a boldogságot körömön,
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé, — s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek.

A férj, aki feleségét elkergette magától, öt év multán még mindig vádolja panaszosan, keservesen. De nem igazságtalanül. Ami igaz, azt nem tagadja meg tőle. Kepler neje a lugas mélyén édeleg egy udvaroncal és a férjéről beszél vele. Nem szidja, a világért sem. Őszinte melegséggel beszél róla. Csak hát megcsalja, mert sem mint unalmas eszmékkel telt ember, sem mint göthös, betegeskedő, táncolni nem szerető, kebort nem kedvelő férfi nem kell neki. Csodálatos keveréke rossznak és nemesnek a nő. Nemcsak Erzsi, mindenik.

Mégis miért vonz? Mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Erzsi bűne az az elmult világ volt, a losonci és gyarmati bálok világa, a mulatságoké, a négylovas uraskodásé, a hosszúra eresztett kantáré. Ádám, mint Kepler is, mint Madách is, gyűlölte és lenézte ezt a világot, újat akart, szép, szabad, őszinte, emberi világot, reformkort, a poshadt magyar világ felrázását, amelyben szent vakmerőséggel zendülnek meg a szociális igazságok. És csakugyan megzendül a Marseillaise, és Ádám, aki még Keplerként kezdte utolsó mondását, Dantonként fejezi be a párizsi Gréve-téren: „Egyenlőség, testvériség, szabadság!"

Ez a kilencedik szín, Madách Imre lelki önéletrajzának új fejezete. Danton a népszerűség trónján ül, körülötte a vér tengere, amelyet az ő forradalma ontott. Fegyvertársai egymásután hullanak el mellőle, Pali öccsétől kezdve Szontagh Pálig, sőt panaszosan tűnődik magában a negyvenkilences csatahírek borzalmai közepette:

E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,
A sejtelem: mily jó lehet szeretni.

A szerelem vágya fölött töprengő Dantont elsöpri a saját forradalma. A harcost megöli a nép, amelyért harcol. Mint Balogh Károlyt, a tragikus sorsú szegény német sógort. S a nemes, finom arisztokrata leányt legyilkolja a sansculotte, mint Mariet az oláh fuvarosok. Három szót vet oda a halálraszánt leány a bátyjának, ez Marie búcsúja az emlékein megindult Imrétől: „Bátyám, erős légy!..."

Danton a nyaktiló alá hajtja fejét, de felrezzen: Kepler ő, aki elszunnyadt a kertben. Most felébred és visszagondolva véres álmára, visszakívánja a vérrel és sárral szennyes, de mégis hatalmas küzdelem gigászi nagyságát a törpe kor helyett, amelyben megint ébren kell lennie. S mialatt a bukott harc óriási körvonalai felett töpreng, felesége összevész az udvarlóval. Gyáva és kicsiny alak a szerető, csak botrány ne legyen, lovagiatlanul meglép, s az elsompolygó szeladon arcára, ahogy visszatekint, Madách gyorsan odarajzolja Hanzély Feri és Meskó Miklós összekevert vonásait. A térdein könyörgő Erzsi jut eszébe. Keplerné utánanéz az elfutó gavallérnak: „A nyomorult! Most itt vagyok bűnömmel s könnyeimmel."

De a csillagász nem az asszonyra figyel. A csillagok tudományára. Ezt kívánják tőle megtanulni tanítványai. Ádámnak most színt kell vallania: mire vitte hát az emberi értelem a tudománnyal? Ha már

értelmet szakított magának az Ember, behatolt-e vele a titkok titkába, a lét értelmébe, hogy Istent utólérje?

Ádám a fejét rázza. Megint egy illúzióval kevesebb. A tudomány mindenre tud felelni, csak éppen az egyetlen fontos kérdésre nem: az élet értelme előtt tudatlanul megáll. El kell dobni a könyveket, rá kell taposni a homokba rajzolt mértani ábrákra, a fóliánsok nem adnak boldogságot. Ki a szabadba a poros szobafalak közül, talán maga az élet ad választ, ha értelmét kérdezzük tőle. Lássuk a való életet.

Új karácsony felé közeledett ez a való élet, mire a sztregovai földesúr eddig jutott nagy munkájával. Nyolc hónapja dolgozott már rajta, a terv kétharmad részét feldolgozta. Tizenöt színre tervezte az egészet és éppen leesett az első hó, mire odaírta a papirosra: „Tizenegyedik szín." Aznap nem írt többet és a másnapot is pihenőül szánta magának. Már előbb írt Veres Páléknak, Veres Gyuláéknak és Szontagh Palinak, hogy jöjjenek el hozzá.

Jöttek szívesen, szeretettel. Máskor sem hanyagolták el a sztregovai házat, de tudván, hogy Imre igen nagy művön dolgozik, amelyről nem akar beszélni egyelőre, utóbbi időben szerették megvárni a hívást. Annál jobban örültek most neki. Veres Pálék Szilárdkát is elhozták, átjött a két pap is. Imre roppantul élvezte a pihenőnapot. Megindult a társalgás, de a házigazda csakhamar észrevette, hogy ezúttal nem képes úgy vinni a szót, mint azelőtt. Régebben mindig ő volt a társalgás lelke, most inkább ő hallgatta a többieket, mert mindenki többet tudott bármely szőnyegre kerülő tárgyról, mint ő. Ezt nem is csodálhatta, hiszen a gazdaság főbenjáró dolgain kívül nem törődött semmivel. A birtok ügyeit most Matolcsy vezette, aki az öreg Bory helyére lépett, mert az öreg harminckét esztendei Madách-szolgálat után most már pihenni akart hajlott korára. Matolcsy, maga sem mai gyerek már, igyekezett minden gondot

levenni gazdája válláról s csak akkor fordult hozzá, hogyha döntő fontosságú kérdés merült fel. Az ilyen alkalmakkor Imre nem törődött sem a birtokkal, sem a kastély életével, sem a külső világgal, csak ahhoz ragaszkodott, hogy gyerekeivel naponta egy-két órát foglalkozzék. De különben napok elmultak úgy, hogy ujságot nem olvasott. Így aztán csak felületesen tudta követni a világeseményeket. Pedig ebben az évben megrendült Ausztria alatt a föld. Tavasszal kitört a háború Olaszországgal, egy név futott keresztül a világon, a Garibaldi neve. Ausztria szorgosan sorozott magyar földön is, de a parasztlányok, mikor az ujoncokat a katonai hatóságok bevagonirozták, egy most született új nótát énekeltek: „Ha elvisz is a vasút, majd visszahoz a Kossuth." Olaszország küzdelméhez csatlakozott Franciaország, Kossuth kiáltványokat csempészett haza, amelyek Ausztria bukásával és Magyarország feltámadásával biztatták a nemzetet. Már a legbámulatosabb pletykák kaptak lábra az országban arról, hogy Ferenc József összeomlandó trónja helyén ki lesz a magyar király. Kossuthot emlegették, gróf Széchenyi Bélát, Napoleon francia császár valamelyik rokonát, továbbá Konstantin orosz nagyherceget. Az olasz hadsereget magyar önkéntesek is tarkították, több, mint ezer átszökött magyar harcolt olasz oldalon. Ferenc József maga ment le a nagy bajban a harctérre, de még jóformán rá sem ért átvenni a vezényletet, Magenta olasz falu mellett rettenetesen megverték a seregét. Erre ráduplázott a Solferino melletti hasonlóan csúnya vereség. Itthon egetverő öröm támadt ezekre a hírekre. Forgách József gróf Pesten járván, azt a hírt hozta haza, hogy a Nemzeti Kaszinóban a császárhű báró Fiáth Ferenc ezt a kifejezést használta: „A mi háborúnk." Mindenki nekiment és majdhogy ki nem dobták. Károlyi László pedig nagy titokban egy Bécsben keringő karikatúrát küldött Pinczre sógorasszonyának, az Imre húgának: ezen a

Ferenc József közkatonáinak oroszlánfejök volt, a vezéreknek szamárfejök, a miniszterek meg éppen fejetlenek voltak. Az olaszok francia szövetségesei nyáron már megszállották Lussin Piccolo szigetét, itthon ettől hihetetlen boldog izgalom keletkezett. Az emberek úgy feküdtek le, hogy másnap talán Magyarország feltámadására ébrednek. Ekkor, a legtüzesebb magyar remények idején jött a hír, hogy Ferenc József gyorsan és okosan beadta a derekát, Villafrancában békét kötött és lemondván olasz birtokai nagy részéről, megmentette a megcsökkent Ausztriát. Kossuth Lajos minden reménye egy csapásra füstbe ment. Szontagh Pali titkos üzenetet kapott Pulszky Ferenctől, aki mint emigráns diplomata dolgozott odakint, hogy Villafranca hírére majdhogy sírva nem fakadt.

Ausztria megmenekülése azonban nem volt olcsó eredmény a határokon belül sem. A magyar életvágy hangosan jelentkezett. Báró Eötvös József röpiratot adott ki, hogy Ausztriának létérdeke alkotmányt adni. Alig simultak el az Eötvös-röpirat hullámai, mindenütt felbukkant egy vastag, kicsiny sárga könyv. „Ein Blick auf den anonymen Rückblick", ez volt a címe, és Bach báró Rückblickjére mondott feleletet. Mindenki tudta, hogy gróf Széchenyi István írta. Kegyetlen, erőteljes, rapszódikus, szenvedélyes írás volt, ujjongott tőle, aki elolvasta. A sárga könyv csúnyán lerántotta a Bach-rendszer hazug erőszakosságait.

Bach megbukott. Akkortájt, mikor Imre a keresztes lovag mezébe öltöztette az örök Ádámot. Utána gróf Rechberg vette át a monarchia politikai vezetését, és szeptemberben megjelent a pátens. Az a pátens, amelytől Szontagh Pali s a nógrádi protestánsok szeme szikrát kezdett szórni. De nemcsak a nógrádiaké, hanem az egész országban minden protestánsé. Sőt a katolikus urak közül is azoké, és ilyen volt a többség, akik túlnézvén a felekezeti szempon-

ton, meglátták a pátensben a magyar közjog ellen intézett elvi támadást. Megszólalt a fiatal Tisza Kálmán hangja.

Imre ismerte a Tisza-fiút és jól emlékezett rá. Budán találkoztak a szegény német sógor házánál. Tisza Kálmán tizennyolc éves fiú volt akkor, de már segédfogalmazó a negyvennyolcas kultuszminisztériumban. Baloghékkal úgy került ismeretségbe, hogy mivel az ország katonai parancsnoka, Lederer báró, az ő atyjának testvérnénjét, Tisza Amáliát vette nőül, megfordult a Lederer-háznál és megismerkedett Lederer adjutánsával, Balogh Károllyal. Éleseszű, sovány, vékonyarcú fiatalember volt, tartásában máris bizonyos öntudatos méltóság, modora az a bizonyos fertálymágnás-modor, azé a gentryé, amely anyai ágon mágnásneveket tud a családfájában. A Tisza-fiúnak anyja is, nagyanyja is Teleki grófnő volt. Azóta a tizennyolc éves bihari ifjú már a harminchoz közelgett és ezen az őszön kilépett a fórumra. Atyja halálával átvette családja hagyományos egyházi rangját, a nagyszalontai református egyház kurátorságát, és mikor a pátens megjelent, a tiszántúli egyházkerület debreceni közgyűlésén az ország minden részébe elhallatszó beszédet mondott az abszolutizmus ellen. Szontagh Pál luteránus részről fogta meg a dolog végét. Írt, agitált, szónokolt, szervezett. Most is, a katolikus Madách-ház vidáman recsegő kandalló-tüzénél ezt magyarázta Imrének, aki most inkább kérdezgető, semmint fejtegető gyanánt vett részt vendégei társalgásában.

Pass András inas jelentette, hogy tálalva van.

— Gyerünk enni, komámasszony, — szólt Imre Veres Gyulánénak.

Mert komák voltak néhány hét óta. Veres Gyuláék Szarvasgedéről az idén költöztek át Szakalba, ott született már kislányuk, Mária. Az újszülött Veres-kisasszonyt Madách Imre tartotta keresztvíz alá.

A házigazda alig evett vacsoránál. Édesanyja a fejét csóválta.

— Én nem tudom, mi van veled mostanság, Emi. Soha nem eszel semmit. Pedig annyit írsz. Aki dolgozik, annak enni kell.

— Nincs soha étvágyam, — felelte Imre vállatvonva, — mit csináljak.

Nem szeretett erről beszélni. Olyan téma volt ez, amelyet sajátmaga előtt is tagadni igyekezett. Homályosan éreze, hogy valami komoly baj van egészségével. Különös tüneteket észlelt magán. Először is a lába dagadni kezdett. Finom csizmái, a híres pesti Vadász műhelyéből valók, egyre jobban kínozták. Megtörtént például, hogy egy séta alkalmával elviselhetetlenül kínlódott a csizma szorításától és bár kicsiny kora óta megtanulta tűrni a testi fájdalmat, most egyszerűen bicskát vett elő és dühében kivágta a vadonatúj csizma bőrét a lábfej belső élén. De ez csak a fájdalmon segített, a fájdalom okán nem. Lába állandóan püffedt volt, mintha belülről vizet szivattyúztak volna bele. Azonkívül lélegzetvétele kezdett alig észrevehetően nehezedni. Nehezen kapta a levegőt, mélyeket szívott be, mégis kifulladt folyton. Különösen ha feküdt. Most már úgy aludt, hogy két párnával többet rakott nem is a feje, hanem a háta alá. Félig ülve tudott csak aludni. De azért nem szólt orvosnak. Részint nagyon lenézte az orvosokat, részint azzal csalta magát, hogy ha nem veszi tudomásul a bajt, akkor nincs baj.

De most már nem lehetett tagadni a bajt. A pecsenyénél hirtelen köhögni kezdett. Villáját, kését csörömpölve ejtette a tányérra, hátrahanyatlott a székén. Keze a levegőbe kapott, mintha markolni akart volna belőle. Arca elkékült, szeme olyan lett, mint az akasztott emberé. Mindenki megrémült, a vendégek felugráltak. Az édesanya, hetven esztendejének bámulatos fürgeségével, azonnal ott termett mellette. Csak

egy pár pillanatig tartott az egész. Mialatt megdöbbenve és tehetetlenül nézték, máris visszatért szemébe a nyugalom. Nagyot sóhajtott, elmosolyodott és gyenge hangon megszólalt:

— Az ördög vigye el, azt hittem, végem van. Nem kaptam levegőt. De már elmult.

Enni kezdtek megint, de lopva egymásra néztek a többiek és a fejüket csóválták. Csak az özvegy ült a vén szikla szilárdságával az asztalfőn. Ő tudta, mi ez. A Madáchok családi baja. A göthös tüdő. A mellvízi nyavalya, ahogy a doktorok hívták. Ebben halt meg Madách Sándor, az apa. Ebben halt meg Madách Sándorné. Ebben halt meg fiok, a kamarás. A tüdő ölte meg Palit, a kamarás fiát is. Most Emin van a sor.

— Kímélni kellene magadat, — csak ennyit mondott neki, mikor aludni tértek.

— Igen, anyám, — felelte gépiesen Imre.

De másnap alig várta, hogy nekiülhessen munkájának. Kint sűrűn hullott a hó. A kandallóban hatalmasan lángolt a tűz, a tüzelővel nem kellett takarékoskodni, azt a sok erdő ingyen adta. És a kastély ura mindenről megfeledkezve, teljesen a munka gondolatába temetkezve írta: „Tizenegyedik szín. Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámzik, zajong. Ádám, mint élemedett férfiú, Luciferrel a Tower egyik bástyáján áll. Estefelé."

IX.

Ádám kiábrándult abból, hogy nagy legyen, másoknál különb. Az élet értelmét most már a hétköznapokon kereste, a hétköznap tengerként zúgó örök morajában, az ünnep vad kiáltásai helyett. Talán ki fog derülni a mindennapi élet vásári zsivajában,

amelyben mindenféle nesz, örömé, bánaté, vágyé, fájdalomé összeolvad, hogy az emberi öntudat magamagának célja: élni és tudni, hogy élünk, akárhogyan élünk.

A londoni vásár ma folyik le, a mai élet ez, úgy, ahogy van. Nagy eszméket nem hajhászó közömbös kor, a szabadjukra eresztett erők szabad versenye. Hiszen ez csak méltányos, logikus és természetes lehet. Nézzük meg közelebbről.

Ádám és Lucifer eltűnnek a Tower bástyájáról, és kisvártatva kijönnek a kapun munkásoknak öltözve. A ma Embere előtt itt van a ma élete, az ezernyolcszázhatvanas London, bámulhatja kedvére. Bábszínház, zűrzavar, sátrak, mulató diákok, kuruzsló, jövendőmondó vénasszony, polgárok, katonák, kocsmák, minden rendű és rangú népség. És minden torz ebben a zagyvaságban. Az erők szabad versenye galád hajszát jelent, mindenki éhesen vágyik a máséra és koldulással, lopással, vállalkozással, zsarolással, vagy ahogy tudja, megszerzi tőle. A kapitalizmus világa ez, a tőke uralmának kora. Ez a kor komisszá és kíméletlenné teszi a termelőt, aljas nyomorban kínlódóvá a munkást, hatalmaskodóvá az állam zsoldján hencegő katonát, sarlatánná és eszméi árulójává a vegyi tudásával élet-elixirt gyártó tudóst, még a koldusokat is hitvány mesterségük vállalkozóivá teszi. És mi van ebben a világban Évával? Erzsivel ebben a világban az van, hogy él-hal a ruháért és ékszerért. Először mézeskalács-szívet vesz neki a vásárban egy fiatalember, de aztán jön a kapitalista Ádám és ékszereket aggat rá.

— De ezt a szívet, ezt többé ne lássam.

— Eldobhatom, ha ellenére van, — szól a nő és el is dobja.

— Helyes. — mondja Lucifer, — majd én meg rálépek.

Rá is lép. És a nő összerezzen:

— Mi az? Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?

De az író lelkiismerete megszólal. A hosszú évek óta nem szűnő lelkiharcban, melynek folyamán hol vádolja Erzsi emlékét, hol pedig megvédi, mindig azt tette, amit most tesz. A londoni vásár leánya nem olyan hitvány, mint eleinte képzelni lehetne. Gyengédség is van benne, őszinte melegség is. Mikor erről tanuságot tesz, az ékszerek varangyos gyíkokká válva peregnek le róla, és ő sikoltozva menekül a csábítás elől. Később pedig, mikor a modern élet típusai egy frissen ásott sír körül eljárják az emberi elmúlás „danse macabre"-ját, az ijesztő holbeini csoport végén magasztosan megdicsőülve tűnik fel Éva, de ez az Éva már nem Erzsi, hanem Hébé, az örök női eszmény, aki halhatatlanul lebeg az őt le nem győző sír felett: „E földre csak mosolyom hoz gyönyört." S ahogy sugárzóan ott leng a többiek felett, a lúdtollat forgató Madách Imréből kitör az egész életében teljesületlenül maradt vágy a tökéletes nagy szerelem után, repeső sóvárgással tárja ki két karját a ma hétköznapi élete fölött lengő tünemény felé:

— Éva! Éva!

A kapitalizmus sült ki abból, hogy szemügyre vette a mai életet s az erők szabad versenyében az élet öncélúságát akarta megtalálni. Nem, ez nem kell neki, ebből is kiábrándult. Jöjjön az új életforma, a kommunizmus.

Mily verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezitlen másiknak szemében?
Mily függetlenség, hol száz éhezik,
Ha az egynek jármába nem hajol?
Kutyáknak harca ez egy konc felett,
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, — buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem virraszt.
Ez el fog jönni, érzem és tudom.

Az író most hallatlan bátorságba lendül. Sokat tűnődött olvasmányai kapcsán szociális kérdések felett. Megismerkedett a német Marx Károly törekvéseivel is, a kommunizmus ábrándjával. Madách Imre éleseszű ember, az igazságnak fanatikus keresője, amellett emberi szenvedések iránt mélységesen meleg részvéttel viseltetik. Ha ez a tan, amit a kommunisták ábrándos fantáziája hirdet, meggyőzte volna őt az emberiség javáról, már régóta lett volna elegendő bátorság benne ahhoz, hogy nyiltan követőjüknek vallja magát. Sokat tépelődött sétái közben, vagy álmatlan éjszakáin, mikor nehéz lélegzetű lihegései közben nem jött álom a szemére. És állást foglalt magában: ez nem lehet jó.

Hogy miért nem lehet jó, ha az emberiség jövője ebbe az irányba fordul, azt a nagy mű tizenkettedik színében látja meg Ádám. Ez a tizenkettedik szín: nagyszerű falanszter udvara. Két oldalsó épületszárny földszintje nyilt oszlopcsarnokot képez. A jobboldali csarnokban a mozgásban lévő kerekes gőzgépek között munkások foglalkoznak. A baloldaliban a legkülönfélébb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, kémiai műszerek és egyéb különösségek múzeumában egy tudós működik. A szereplők mind egyforma öltözetet hordanak. A kommunizmus világában vagyunk. Lucifer, az útikalauz, vezető magyarázattal szolgál:

A régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a „hon" fogalma?
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblűség, versengés védte meg.
Most már egész föld a széles haza.
Közcél felé társ most már minden ember.

Ez már gondolkozóba ejti Ádámot. Hiszen szó sincs róla, ez gyönyörű, így képzelte az egészet ő is. De a haza fogalmát sajnálja. Az bizonyára megállott volna az új rendszerben is. Az emberi léleknek kell a haza,

mert korlátokat kíván a végtelen parcelláin. Ragaszkodik a multhoz és a jövőhöz. És az egész világ lakóinak egyenlő szolidaritása kivihetetlen. „Ki a családért vérét ontaná, barátjáért legfeljebb könnye van." De hát talán a többi nagyszerű lesz. Szóba ereszkedett a tudóssal. A teljesen specializált ember csak szakmáját ismeri, az új rend posztot jelöl ki számára. Ez már megint nincs Ádámnak ínyére. Hiszen igaz: olyan is kell, aki homokot hord és követ farag, de elvégre az épülethez építész is kell, aki az egészet látja. Ha mindenki teljesen egyforma, akkor hogyan találja meg egymást az építész és a malterhordó egyforma szabadsága? A tudós végigvezeti őket a hajdani világ tárgyainak múzeumán, a régóta kihalt ló, kutya, kőszén, arany ritka maradék-példányait mutogatja. Az elsülyedt kor kultúrájára is szó kerül és Ádám a nagy szellemi alkotásokat kéri számon. A tudós fejét rázza. A lángelmék alkotásait az új világban tilos olvasni. Az irodalom kényes dolog. „A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes." Művészet? Az sincs, mert a művészet nem praktikus. A festménynél pontosabb a fénykép, mindent gép csinál egyáltalában.

Ádám most már fejét rázza. Ez nem az, amit ő az emberi öntudat győzelmének képzelt. Az öntudat az Istentől való, ebben a világban pedig csak gépszerű, egyénietlen, az istenit szigorúan nélkülöző minden intézmény, minden jelenség.

Unalmas gyermekiskolát lelek
A boldogság helyén, mit tőle vártam.

De a tudós nem hagyja magát, a marxizmus tudósa. Éppen most éri utól az Istent: lombikban az organikus élet titkát éppen most fogja kitenyészteni. Utolsó kísérlete hiányzik. Mindjárt neki is fog. Már csak a legutolsó lépés hiányzik, a nagy titok, az a bizonyos szikra. És ime, a lombik felett lebegő füst sűrűsödni kezd és dörög. A föld szelleme harsan meg

belőle. Az a bizonyos szikra mindig hiányozni fog. A teremtés titka, az élet és ezzel a halhatatlanság titka Istené. A lombik szétrobban.

Csengetnek. A falanszter munkaórája megszünt, jön a séta és jön a fegyelmi büntetések kiosztása. Egy aggastyán ítélkezik azok felett, akik ma hibát csináltak. Első a harmincas szám, — csak számok ők, nem nevek, — egy robusztus fűtő. Megint túlfűtötte a kazánt, ma nem kap ebédet. A fűtő konokul vállatvon: holnap megint csak hevesen fog fűteni, mit tudnak ezek a tűz varázsáról, akik csak fazék alatt ismerik?

— Ezt a férfit ismerem, — szól Ádám meghökkenve, — ez Luther Márton.

A kétszázkilences büntetést kap, mert folyton verekedést keres. Cassius ő, a Philippi-csata harcosa, aki nem bír magával és erejével: csak a küzdelmet keresi. A négyszázast borsóra térdepeltetik, mert marha-őrzés közben elgondolkozott.

— Még a borsón is szépet álmodom, — szólt Pláto. Mert ő a négyszázas szám.

A hetvenkettes: Michelangelo, Ő a bútorgyárban dolgozik és mást nem csinál, mint széklábat, azt is mindig egyforma alakúra. Nem birta ki, elrohant a műhelyből.

Most Éva bukkan fel, gyereke betöltötte azt az időt, ameddig az új rend anyjuknál hagyja a sarjakat. Tudományos tehetségvizsgálat határozza meg hivatásukat. Egyik orvos lesz, másik pásztor. És máris el akarják venni őket anyjuktól. Azok sikoltoznak. Ádám azonnal Éva pártjára kél. De a tudós ráförmed: hiszen ha a „család" előítéletét feléledni engedik, a kommunizmus minden vívmánya összedől. A gyerekeket elviszik. Éva szabad, jelentkezzék, aki párjául igényli. Ádám jelentkezik. Mint valaha Csécsén jelentkezett Erzsiért. De most másként megy a nősülés: a jelentkezőkről tudományos vizsgálat dönti el, hogy lelki alkatban egymáshoz valók-e.

Mikor itt tartott művében Madách Imre, akkor írta le életének önmagához legkegyetlenebb sorait:

> Rajongó férfi és idegbeteg nő
> Korcs nemzedéket szül. Ez nem helyes pár.

A skrofulás nyakú boldogtalan kislány, a szegény Ára, neki édes gyermeke volt. Nagyon szerette. És nagyon szerette Aladárt is, és fájdalmas szeretettel gondolt az évek óta nem látott aranyos kis Jolánkára. De apa létére is féktelenül kereste az igazságot és megmondta, bár a legégetőbb fájdalommal, sajátmagának is. S mikor ezt a két sort leírta, hátradőlt a széken. Nagyon szenvedett a saját irgalmatlan őszinteségétől. De átszellemülten szenvedett. Ebben a pillanatban tudatosan és fenkölten tudta, hogy kevés ember akadt valaha is a világon, aki ilyen mélyen nyúlt volna önmagába, hogy fájó szívének véres rostjait kitépve, a nagy vallomás fényénél kiteregesse. Nagyon szenvedett, de különös módon mégis büszke volt és boldog.

Újra írása fölé hajolt aztán és befejezte a falanszter-képet. A szerelem gondolatával, a falanszter-világrend legnagyobb cáfolatával. Ádám és Éva kijelentik, hogy szeretik egymást mégis. Ha rossz a vége, akkor is. Ha özvegy Madách Imréné sír, akkor is. Ha Szontagh Pali lebeszéli őket, mint okos ember — akkor is, A tudós megdöbben:

> Ez őrület. Sajátságos, valóban,
> A múlt kísértetét feltünni látni
> Világos századunkban. Honnan ez?

Ádám ránéz Évára. A paradicsomra gondol. Az első csesztvei napok paradicsomára. És meghatottan felel:

> Az édenkertnek egy késő sugára.

Az új világ az őrültek házába akarja csukatni őket. A szerelem elmebaj. Ádám ellebben Luciferrel.

A szín változik, a két alak mögött elmarad a föld, már csak fényes gömbnek látszik, már csak távoli csillagnak, már el is tűnik millió csillagtársa között. Ádám és Lucifer a világűrben lebegnek, kor nélkül, tér nélkül. A nagy mű tizenharmadik színe.

Repülnek, repülnek a végtelenségben. A földön nem ment az öntudat boldogságát és rendeltetését megtalálni, most már nincs más út, mint egyre föl-jebb, a végtelenbe. Az elhagyott kis csillaghoz vissza-húzza még Ádámot a földi élet vágya, hiszen olyan jó volt mégis küzdeni és szeretni. De így is jó, törjön fel-felé a szellem az absztrakt ürbe, vajjon mi lesz ott vele? A száguldás tovább tart, az Ember fényévnyi sebességgel süvítve rohan a végtelen magasa felé.

A Föld szelleme megszólal és óva inti a vakmerő repülőt. De az most már dacosan száguld még feljebb. Teste lehet a Földé, de lelke nem. Az meg akarja lázadóan közelíteni az Istent. S a Föld szelleme most már hatalmas dolgokat mond neki testről és lélekről. Nem-csak a test a Földé. A lélek is, ha mindjárt százszor lélek, s a Földtől soha el nem szakadhat.

Ó, hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen ürben keringeni,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába idegen világban
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisugárzása e csoport anyagnak,
Mit földednek hívsz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé, véled együtt.

Szörnyű szavak, a kauzálitás világrendjének meg-rendítő szavai: a világmindenség egyenletének csak egy matematikai megoldása van. Az elemek bizonyos vegyületének bizonyos csoportja egy csillag, a rajta élő élet s annak öntudata ebben a formában csak rajta lehetséges. És rajta csak ilyen élet és ilyen öntudat

lehetséges. És ha az értelmet Isten fájáról orozta is el az ember, csak a maga kozmoszában használhatja zsákmányát. Ember, maradj a Földé, Isten nem le-hetsz. Mert azt Isten nem tűri el.

Ádám nem fogad szót. Szelleme leszámolt végze-tével: úgyis meg kell halnia, mivel nem halhatatlan, nem kockáztat semmit. Csak száguld makacsul még följebb. S egyszerre egyetlen sikoltással megmerevedik. Hogy új bolygóként keringjen teteme a csillagok miriádjai között s talán az örvendező Lucifer számára teremjen új élet rajta. De nem, az utolsó pillanatban megmenekült, az élet visszatér beléje. A lecke elég volt, vissza, vissza a Földre. Már látja homályosan, hogy mi az értelme az egésznek:

A cél: megszünte a dicső csatának,
A cél halál. Az élet küzdelem.
S az ember célja e küzdés maga.

Még vitatkozik ezen Luciferrel, aki azt veti ellene, hogy micsoda küzdés az, amely következetlen és os-toba, hisz az egymásra következő korok mindig ellen-kező eszmékért küzdenek. De Ádám most már csak a küzdelemben hisz. Akármiért folyik a küzdelem, előbbre viszi. Vissza a Földre küzdeni.

Lucifer bólint. Ha Ádám a gyermek makacsságá-val akar folyton új és új csalódással elveszteni egy-egy illúziót, ám tegye. Eddig elvesztette hitét a dicső-ségben, a faj testvériségében, az örömben, a vallás-ban, a tudományban, a nép fogalmában, a közgazda-sági haladásban, a kollektív eszmében, mindenben, mit csak kieszelt eszményül magának. Most kieszelte a küzdelem öncélú voltát. Helyes, nézze meg azt is. Tizennegyedik szín: jeges vidék, a Föld végét járja, nemsokára teljesen kihül.

Az emberiség a legnyomorúságosabb eszkimó sanyargó színvonalára süllyedt, aki az idegent isten-ként tiszteli. Siralmas, állati sor, csak az evés az

egyetlen emberi törekvés. És sok az eszkimó, de kevés a fóka. A haldokló emberi faj utolsó példánya az állattal egyenlő. El innen, el. Mit ér már itt a küzdés? Hitvány kínlódás az utolsó falás halzsírért.

Az álom véget ér. Ádám felrezzen és ismét ott találja magát a pálmafás vidéken, ahol a paradicsomból való kiűzetése után első kunyhóját megépítette. Visszatekint arra, amit álmodott. Sivár és keserű panoráma: az élet célját és értelmét nem találta meg. Embertelen módon gyötrődik az Ember. De most felvillan benne a tragikus megoldás. Még mindig módjában van Istennel perbe szállani. Isten hiába jelölte ki léte terjedelmét; ha ő most megöli magát, megöli az öntudatot, az emberi értelmet is, örökre. És dacolt Istennel, mert ha Isten rendelkezik az örök élet felett, őneki hatalmában van most rendelkezni az örök halál felett. Csak tovább kell lépnie egy lépéssel ott, ahol a szirten túl a feneketlen mélység kezdődik. És Ádám megindul a szirt felé azzal a halálvággyal, amely annyiszor elfogta az álmatlan éjszakák titkos perceiben Madách Imrét, az életből kiábrándultat, a testi és lelki gyötrelmek fáradt szenvedőjét. Egyetlen lépés: és megszünt a világ minden bajával, minden értelmetlenségével, az emberi gondolat minden meddő tusakodásával együtt. De az utolsó pillanatban Éva lép eléje. Nagy ujságot súg neki: gyermekük lesz.

A lázadás reménytelen. Most már hiába ölné meg magát, fia tovább folytatná az öntudat töprengő folyását a világban. Ádám térdre hull, megadja magát. Az élet, amely Istentől való, legyőzte a mulandóságot, amely az emberé.

Uram, legyőztél. Im porban vagyok.
Nélküled, ellened hiába vívok.
Emelj, vagy sújts: kitárom keblemet.

Ott térdel a porban, onnan rimánkodik valami szilárd pontért, valami bizonyosért, mert az emberi

fajta sorsának ezt a zűrzavaros bizonytalanságát nem bírja el. De Isten a nagy titkot megtartja tovább titoknak. Úgy jó az, hogy titok maradjon az emberi értelem előtt, s a végtelenség homályos titka az arasznyi lét tudatával keveredve egyensúlyozza a küzdő ember büszkeségét és kétségbeesését. Az ember célja a küzdés, akármi lesz a vége. Ezt a küzdést enyhítő tartalommal tölti meg az istenség eszméje, s ha a férfi megfeledkezik erről az eszméről, a nő álljon mellette az élet poézisével vígasztaló és mosolygó géniusz gyanánt. Lucifer hideg tudása és tagadása pedig élesztő gyanánt csíráztassa az emberi haladást.

Megszólal az angyalok kara. Himnuszt zeng a szabad akaratról, és intelmet zeng az emberiséghez: aki szépet és nagyot tesz, ne a tömegért tegye, hanem önmagáért és ne bizakodjék el saját nagyságában, mert Isten az, aki benne a szépet és nagyot teszi.

— Ah, értem a dalt, hála Istenemnek, — kiált fel Éva.

— Gyanítom én is, — szól óvatosabban Ádám, — és fogom követni. Csak az a vég! Csak azt tudnám feledni!

Az a vég, az egyén és a faj vége, az rág az emberi lelken. Fog is rágni örökkön örökké. Amíg ember van a világon, az mindig töprengeni fog haláláról. Ez már nem a lázadó szemrehányása. Ez már tehetetlen panasza az Embernek, aki meghajtotta fejét és vigasztalásért könyörög.

Madách Imre bemártja a tollat és leírja a vigasztalást, a nagy munka utolsó mondatát, az Úr fenséges szavának harsonahangját:

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Ahogy az utolsó mondatot leírta, még sokáig ülve maradt és maga elé révedezett a levegőbe. Tizenhárom hónapi munka után tett most pontot. Kezdte tavaly február tizennegyedikén s befejezte most: ezer-

nyolcszázhatvan március huszonhatodikán. Már címe is volt a nagy drámának. A hatalmas kéziratcsomó első oldalán ott díszlett a vakmerő cím, amely nem kevesebbet mondott, mint hogy egy falusi földbirtokos megmagyarázza ember és Isten összefüggését: „Az Ember Tragédiája, drámai költemény, írta Madách Imre."

Este vacsoránál ujságolta édesanyjának, hogy egy esztendei nagy munkáját befejezte.

— Jól sikerült? — kérdezte az anyja.

Madách Imrét meglepte a kérdés. Gondolkozott rajta egy darabig, aztán habozva válaszolt:

— Nem tudom.

X.

A mű első ismerői Veres Pálék lettek és természetesen Szontagh Pali. A sztregovai földesúr legtöbbet Szontagh Pali véleményére adott, s röglön utána a Veres Pálné sugárzó eszét becsülte meg. Aztán meg a Veresék vanyarci kastélyában még mindig otthon volt az üde kis virágszál, Szilárdka. A harminchét esztendős Madách Imre légies, maga előtt is majdnem titkolt vonzalommal vonzódott a bájos hajadonhoz. Házasságra nem gondolhatott többé, hiszen papiroson még mindig házas volt. Céltalan, de éppen céltalanságában kedves érzelmi játék volt ez, amelyet a leány maga nem is tudott.

Imre Vanyarcon felolvasta a Tragédiát. Csak a háziak voltak ott és Szontagh Pali. Délután kezdte, a vacsorával félbeszakította és vacsora után felolvasta a még hátralevő színeket. Mikor az utolsó mondatot elolvasta: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál", Szontagh Pali felkelt, odalépett hozzá és megölelte.

— Jó? — kérdezte bátortalanul a szerző.

— Gyönyörű, — felelt Szontagh, — a legnagyobbakhoz méltó. Mi a szándékod vele?

— Még nem gondolkoztam rajta. Én csak megírtam. Szeretném kinyomatni, de az nagyon sok pénzbe kerül. Tele vagyok adóssággal, ekkora kiadásra nem is gondolhatok.

Veres Pálnénak is tetszett a munka. De neki kifogása volt. Mindjárt szóvá is tette.

— Haragszom az egész női nem nevében. Ez az Éva nem az igazi Éva. Mi nők többek vagyunk. Szegény Erzsi, a boldogtalan, nem érdemel többet, mint ezt az arcképet, az igaz. De vagyunk még mások, akikről Ádámnak másféle párját lehetett volna írni.

Látszott Veres Pál feleségén, hogy komolyan neheztel a költőre. Hosszú vita fejlődött, nem a Madách Imre művéről, hanem a nőkérdésről. Veres Pálnéból ömlött a szó. Látszott rajta, hogy olyan dolgokat fejteget, amelyeket magában már régen végiggondolt. Valóságos ékesszólással magyarázta, hogy a nő is képes és alkalmas olyan teljesítményekre, mint a férfi. De a nő eddig el volt nyomva. A házasságban való helyzete a vademberek cselédtartásával egyenlő, elnyomott népfajhoz hasonlít csak, amelyet fel kell szabadítani. S a felszabadítás útjának első állomása a magyar nőnevelés megszervezése kell, hogy legyen.

— Te, asszony, — szólt meglepetve a házigazda, — én ezeket nem is hallottam még tőled. Mikor töröd te ezeken a fejedet?

— Szüntelenül, — felelt hevesen Hermina asszony, — és ha Isten éltet, nem is marad ez csak gondolat és beszéd. Imre költeménye százszor olyan erőssé tette bennem a vágyat, mint eddig volt, hogy csináljak valamit.

— Mit ért valami alatt? — kérdezte Szontagh.

— Meg fogom szervezni a magyar nőnevelést. Ez most afféle nagy szónak hangzik tőlem, afféle hangzatos ábrándnak. De én állom a szavamat, hogy megcsinálom. És ha majd valami eredményt mutatok, emlékezzenek a mai estére. Ma este határoztam el vég-

legesen, hogy ami energia és szívósság van bennem, már pedig van, — azt erre a nagy célra fogom áldozni.

Soká vitatkoztak még, de a vita nem vezetett semmi eredményre. A férfiak inkább udvariasak óhajtottak lenni, semmint vitázó felek. Imre nagyon lehangoltan tért nyugovóra a vendégszobában. Az bántotta, hogy egész vita alatt nem az ő élete nagy művéről volt szó. A költők ilyenkor arra vágynak, hogy senki semmi másról ne beszéljen, csak a műről. Már pedig az ő művéről kevés szó esett, az egész beszélgetést Veres Pálné eszméi foglalták le. Csupa erő, csupa női önérzet, csupa sugárzó okosság volt, amit mondott, ezt nem lehetett tőle elvitatni. A nap hőse ő lett, nem a felolvasó, aki igen leverten feküdt le aludni.

Mégsem aludt el leverten. Szontagh Pali bekopogtatott hozzá.

— Te, valami eszembe jutott. Abban a jelenetedben, ahol a francia forradalmat írod, Guadet is szerepel. Ennek jó volna utánanézni, mert én úgy emlékszem, hogy Guadet a Danton elítéltetése idején Calvadosba menekült. Tegyél helyette mást, például Saint-Justöt, az a te célodnak éppen úgy megfelel.

— Igazad lehet, majd utánanézek. De az egész csakugyan tetszik neked?

— Egész komolyan mondom és nem a barátság beszél belőlem; nagyot alkottál. Ezt már első hallásra nyugodtan állíthatom. Pedig első hallásra a gondolatoknak ezt a tengerszerű áradását nem is lehet követni. Olvasni kell ezt, nem hallani. És nem is egyszer olvasni, hanem többször. Mutasd csak a kéziratot.

Imre odamutatott a vendégszoba asztalára. Kicsomagolt és rendetlenül kirakott útiholmi, kefe és dohányzacskó, között ott volt a vaskos kéziratcsomó.

— Csupa javítás, nagyon nehéz olvasni. Csak én tudom olvasni. Más bizony nem igazodik el benne. Nagyon gondosan írtam, azért olyan sok benne a törlés, javítgatás. Mondd, igazán olyan jónak találtad?

— Igazán, igazán. Megmondanám őszintén, ha valami kifogásom volna. Hohó, nézd csak, mi ez itten?

Szontagh Pali egy szóra mutatott a kézirat egy ívén. A szereplők jegyzéke volt az, amelyet külön papíron írt össze a szerző. És ebben a következő szó tünt fel a jóbarátnak: „Senquulottok." Madách odapillantott:

— Miért?

— Mert ez rémes helyesírás. „Sansculotte"-ok, nadrágtalanok! Ezt rögtön ki kell javítani. És mi az, hogy „Angelo Mihály"? Semmi értelme ennek az erőszakos magyarításnak. Legyen az csak Michelangelo, ahogy mindenki ismeri. Az sem tetszik nekem, hogy „tragödia". Legyen az csak tragédia, mert az már régen magyar szó. „Tragödia", az németes. Márpedig nem gondolnám, hogy németeskedni akarsz.

A szerző türelmetlenül legyintett. Mindig idegessé tette, ha helyesírási hibáit piszkálták.

— Ezek jelentéktelen dolgok. Majd kijavítom őket. A műről beszéljünk, az egészről. Csakugyan jónak találod?

— Mondtam már, hogy nem jónak tartom, hanem hatalmasnak.

— És mi tetszik benne a legjobban?

Szontagh Palinak minden a legjobban tetszett benne. De akárhogy magasztalta a munka egészét és részleteit, a szerzőnek ez mind nem volt elég. Újra és újra megkérdezte: csakugyan őszintén tetszik-e. S a válasszal nem győzött betelni. A két barát beszélgetése a hajnali órákig húzódott. Búcsúzáskor Szontagh így szólt:

— Tulajdonképpen olyan ez a munka, mint valami enciklopédia. Ami emberrel egyáltalán történhetik, az mind benne van. Az egész életet beleírtad. Voltaképpen nem is hagytál magadnak több írnivalót egész életedre.

— Dehogy nem, — mosolygott szégyenkezve Madách, — alig várom, hogy újat írjak. Úgylátszik, vérszemet kaptam. Egy kicsit pihenni fogok most, aztán már belekezdek az újba.

— És ezzel mi a szándékod? Nem küldöd be valami laphoz, vagy könyvkiadóhoz, vagy pályázatra? Kár volna ennek véka alatt maradni.

— Nem tudom. Egyelőre örülök annak, hogy befejeztem. Lesz vele, ami lesz. Ráérek. Ha el akarod olvasni, szívesen odaadom, de csak Sztregován. A kezemből nem adnám ki szívesen. Egyetlen példány, nagyon sajnálnám, ha elveszne.

— Én arra gondolok, — szólt Szontagh, — hogy olvastasd el valami híres íróval. Például alkalmas lenne rá Arany János.

— Lehet azt is, — felelt gondolkozva Madách, — majd meglátom.

Végre mégis csak elbúcsúztak, mert már hajnal felé járt az idő. Imre megnyugodva, boldogan ment az ágyba, amelynek párnái alá még odatömölt mindenféle terítőket és ruhákat, hogy jó magas legyen a háta alja. Félig ülő helyzetben tudott már csak aludni, fekve azonnal fulladozni kezdett.

Miután hazament Sztregovára, csakugyan pihent egy pár hetet. Eljárt ismerős családokhoz látogatóba, elsősorban Veres Gyuláékhoz Szakalba, ahol nagy volt most a szomorúság: meghalt négyhónapos korában Mariska, az ő keresztlánykája. Aztán elment Pankáékhoz, akiknek házasélete zavartalan boldogságban folydogált tovább. Ajnácskőn lakott a Panka sógora, Károlyi Muki, ott is eltelt egy-két kedves délután. Általában a Panka házassága Károlyi Miksával egész sor új sógort és sógorasszonyt kapcsolt a sztregovai családhoz Mocsáry Daniéktól kezdve Török Adolfékig. Károlyi Miksa közvetlen baráti köre is szorosabb összefüggésbe jutott a Madáchokkal. Szalatnyán lakott gróf Czebrián László, aki nemrég hozta házához feleségül Révay Róza bárónőt. Névnap, születésnap minduntalan akadt a környéken, s ha nem volt különösebb alkalom a befogatásra, a sztregovai földesúr gondolt egyet és meglátogatta valamelyik régi pajtását. Sréter Miklóshoz szeretett menni leginkább, hallgatni az öreg fűzfapoéta kínrímeit. Vagy Szent-Iványi Bagomérhoz ment, ehhez a gazdasszonya zsarnoksága alatt élő különc agglegényhez, aki szenvedélyesen gyüjtötte a könyvet és úgy játszotta ki a drága könyvekért lamentáló gazdasszonyt, hogy megvesztegette a postáslegényt: ha könyvküldemény érkezett Pestről, a postás külön megbeszélt jellel hívta a címzettet a kert végébe s ott a kerítésen keresztül suttyomban kézbesítette az olvasnivaló küldeményt.

A környék kastélyaiban új lobbot vetett a politika. Tavaly óta valami szellő-szerű friss, ujhodó nyugtalanságot lehetett érezni a közéletben. Divat lett a magyar ruha. A férfiak is magyar ruhát szabattak, amelyet az elnyomatás eddigi éveiben nem mertek felvenni, az asszonyok is pruszlikos toaletteket csináltattak és kakastollal díszített magyaros női kalapot rendeltek Pórfinál. Mióta Bach báró megbukott Bécsben, az újra éledő nemzeti érzés egyre merészebb külsőségeken keresett tüntető megnyilatkozást.

Április nyolcadikán meghalt Döblingben Széchenyi István gróf. Hivatalos hír szerint megölte magát, de az egész országban egy szempillantás alatt megszületett a legenda, hogy Bécsből ölették meg. A nagy gyászhírt impozáns nemzeti gyász követte. Divat lett Széchenyi miatt gyászban járni. Szerte az ország városaiban csak úgy feketéllettek a utcák a sok fekete ruhától. És amiért egy évvel ezelőtt még letartóztatás járt volna, azért most nem esett senkinek semmi baja. Az önkény, úgylátszik, kiábrándult önmagából tizenegy esztendei szakadatlan erőszak után. Rákóczy János már régóta szabadon járt, rokonsága kijárta neki a teljes amnesztiát, ő elébújt rejtekéből és első dolga volt hosszú,

rajongó hálával telt levelet írni annak a Madách Imrének, aki egyévi fogságot szenvedett miatta. A hosszú éveken át megbénított Kisfaludy-Társaság is ezen a tavaszon végre megkapta az engedelmet, hogy alapszabályokat készíthessen. Három hét mulva már meg is tartották első ülésüket a Kisfaludisták. Az Ember Tragédiájának szerzője mindjárt arra gondolt, hogy művét elküldi a nagytekintélyű társaságnak, de aztán egyik napról a másikra halogatván a dolgot, restségből és nemtörődömségből csak hagyta heverni a kéziratcsomót íróasztala fiókjában.

Nem is nagyon járt az esze rajta, most minden gondolatát új munkája, a Mózes, foglalta el. Széchenyi Istvánról, Kossuth Lajosról és Magyarország sorsáról tünődvén, jutott eszébe a Mózes alakja, azé a nagy emberé, aki megmutatja az ígéret földjét népének, el is érkezik vele Kánahán határáig, de maga már nem juthat el oda.

Egész nyáron ezen a színdarabon dolgozott. Megírta a trón mellett nevelkedett Mózes pálya-indulását, aki a Fáraó bizalmával övezve, egy elnyomott nép teljes eltiprásában akar segédkezni, mikor egyszer csak rádöbben, hogy ő maga is ebből az elnyomott népből származik. Azonnal eldobja a trón mellett való érvényesülés lehetőségeit és népe élére áll. Szenved száműzetést, tűr félreismertséget, viseli a nagyrahivatottak egyedüllétét, de hisz.

A munka elhúzódott, gyakori szüneteket kellett benne tartani. A darabíró földesúr egészsége fokrólfokra romlott. Most már az ülés is terhére esett, álló íróasztalt csináltatott magának. Éjszakáit ülve töltötte el. Lélegzete nagyon elnehezedett. Ha lejtőn kellett felfelé mennie, minduntalan megállott, mert szíve vadul kalapálni kezdett és melle kifulladt.

Őszre járt már, a levelek régen lehullottak, s ő Mózes drámájának még csak közepén tartott, mikor a púpos kis öreg Nina nagy izgalommal kopogtatott

be hozzá. Újonnan érkezett ujságot tartott a kezében. Magából kikelve ujságolta:

— Wir haben die Konstitution!

Imre érdeklődve nyúlt a lapért. Miféle alkotmányról beszél ez a szeles Nina?

Az ujság csakugyan nagy szenzációt hozott. Ferenc József rendeletet adott ki „a birodalom államjogi rendezésére". Az új rendelkezés fenntartotta ugyan Magyarország beolvasztását Ausztriába, de a birodalom egyes országainak belső életére komoly rangú autonómiát ígért és Magyarország belső alkotmányát is visszaállította bizonyos mértékben. Mégpedig becsben tartva a forradalom legszebb alkotásait: a törvény előtti egyenlőséget, a szabad vallásgyakorlatot, az általános hivatalképességet, a jobbágyi rendszer eltörlését. Eddig a császár maga volt az abszolút törvényhozó, ezentúl ezt a jogát meg kívánta osztani az egyes országok gyűléseivel, valamint az összes országok képviselőiből alakult Reichsrattal, vagyis birodalmi tanáccsal. Ez a birodalmi tanács fogja elintézni a katonaság és a pénz közös ügyeit Magyarországra nézve is, a többi ügyekre nézve az összehívandó magyar országgyűlés autonóm módon fog intézkedni. És helyre áll a régi magyar alkotmány ősi záloga, a vármegye.

Nógrád! Van már ismét Nógrád!

Madách Imre lelkendezve sietett át a luteránus paplakba. Mindenáron beszélnie kellett valakivel erről az óriási dologról, amelynek horderejét hirtelenében át sem tudta tekinteni. A kapuban találkozott Henricyvel. Az éppen őt akarta felkeresni. Visszafordultak, bementek a paplakba. Vacsora-időig vitatkoztak az új alkotmányról. Henricy meg volt vele elégedve, Madách Imre nem. Ő vissza akart menni negyvennyolc április tizenegyedikére. Nem kell Reichsrat, magyar országgyűlés kell.

Másnap már korán reggel befogatott, hogy Gyar-

matra hajtasson. A megyeháza előtt beláthatatlan tábora állott a hintóknak, csézáknak, bricskáknak, családi bárkáknak. Más uraknak is az jutott eszükbe, ami a sztregovai úrnak: be az ősi vármegyére, egymás szavát hallani, egymás véleményén véleményt köszörülni. Csak úgy nyüzsgött egész Gyarmat a vármegyei uraktól; Madách Károly is bejött, neki csak egy ugrás volt Csesztvéről bejönni. De bejöttek messzebbről is a birtokosok, például Fráter Pál.

Imre találkozott felesége nagybátyjával. Kezet szorítottak. Mindkettőjük arcán ott volt a ki nem mondott beszédtárgy: Erzsi. De nem említette egyik sem. Rögtön politikáról beszéltek a vármegyeháza folyosóján, ugyanott, ahol valaha Fráter Pál alispáni szobájából olyan dúlt és szerelmes szívvel lépett ki az ifjú Madách Imre. Beszélgetésükhöz kisvártatva régi ismerős csatlakozott: Szontagh Pali. Együtt mentek mindhárman ebédelni később a Bús Magyarba. Alig tudtak ott helyet kapni, a politikai szenzáció úgy felkavarta a megyét, mint sétabot a hangyabolyt. Zsivajlott a politizálás, innen is, onnan is vakmerő szidalmak hallatszottak a Bach-huszárok ellen. Egyik asztalnál hangosan elkiáltotta magát valaki, hogy éljen Kossuth Lajos. Ráfelelt az egész terem rivalgó éljenzéssel. Aztán Klapkát éljenezték, gróf Teleki Lászlót és Pulszky Ferencet. És íme, mit kiált egy hang?

— Éljen Szontagh Pál!

Mindenki éljenez. Az óváció az olmützi rabnak szól, Bem apó bécsi szöktetőjének. Rögtön utána újabb éljenzés:

— Éljen Madách Imre!

Riadó éljenek hangzanak a sápadtarcú, beesett szemű, lógósbajszú ember felé, aki megjárta a pozsonyi Vizikaszárnya és a Neugebäude celláit.

— Te, Imre, — mondta halkan Szontagh Pali,

— ha csakugyan összeül az országgyűlés, fel kell lépned képviselőnek. Egész bizonyos, hogy megválasztanak. Ritka népszerűséged van a vármegyében.

Ez igaz volt, és ott helyben jelei is mutatkoztak. Mindenki megállt Madách Imrét üdvözölni, vele pár szót váltani, véleményét kérdezni. Származása, vagyona, műveltsége, esze, tisztessége és a kiállott börtönbüntetés odahelyezték a legelsők sorába.

Karácsonykor már dátumokat lehetett hallani a választásokról, megyei gyűlésekről. Imre minden idejét Gyarmaton töltötte. A várost éjjel-nappal zenebona verte fel. Mivel az októberi diploma folytán — így nevezték a császár alkotmányrendező ediktumát. — a közigazgatás hivatalos nyelve magyar lett, a megyéből egy csapásra takarodniok kellett a Bach-huszároknak. Valamennyi macskazenét kapott, ablakaikat beverték és házuk előtt azt a nótát énekelve vonult el a tömeg, hogy: „Már siess hazádba vissza, vert seregem." A politikai összejövetelek szünetlenül folytak. A leendő országgyűlés összetétele kezdett előre kialakulni. Deák Ferenc neve állott az egyik zászlón. A józan és nyugodt politikai bölcsesség reálpolitikusáé volt az ország legnagyobb tekintélye. A másik párt az emigrációban élő gróf Teleki László neve alatt csoportosult. De már felemelkedett mellette egy név, a fiatal Tisza Kálmáné. Ő és azok, akik vele egyetértettek, azt a felfogást hangoztatták, hogy az ősi örökséget nem szabad egy tál lencséért eladni. Követelni kell a negyvennyolcas törvények teljes végrehajtását, hiszen azok törvényesen hozattak és koronás király szentesítette őket. Nógrád nem is lett volna Nógrád, ha politikusainak túlnyomó többségében nem a Teleki-párthoz csatlakozott volna. És a vármegye új közgyűlése minden alkalmat megragadott, hogy gerincet mutasson.

Az új főispán gróf Zichy Ferenc lett, miután Prónay József a főispánságot nem vállalta. Szerte az országban sokan nem vállalták, így tett például maga

Tisza Kálmán is. Január hetedik napján, ezernyolcszázhatvanegyben, jött össze nagy ünnepélyességgel az első közgyűlés a gyarmati vármegyeházán tizenegy esztendő némasága után. És ez az első közgyűlés, megalkotván a vármegye törvényhatósági bizottságát, abba a következőket is megválasztotta: Kossuth Lajost, Klapka Györgyöt és Pulszky Ferencet.

Ezen a közgyűlésen a vármegye megválasztotta azokat a megyei urakat falvanként, akik mindenütt vezessék a végleges megyebizottsági tag megválasztását. Vanyarc: Veres Pál. Szakal: Veres Gyula. Alsó-Sztregova: Madách Imre. Csesztve: Madách Károly. Tereske: Huszár Károly. Gács: gróf Forgách Jenő. Keszeg: Huszár István. Még a fűzfapoétának is jutott dicsőség, a jó Sréter Miklósnak: őt jelölték Felső-Sztregovára. S a hosszú névsor felolvasása közben kétszer megrezzent Madách Imrében a még mindig parázsló férfi-fájdalom. Szécsényre Hanzély Ferencet jelölték és Tarcsára Meskó Miklóst. Jókedvű volt ott a közgyűlési teremben mind a kettő, pompáztak kevély díszmagyarjukban, élték világukat. És Imre arra gondolt, hogy az az asszony, akit tönkretettek, vagy akinek legalább is segítettek vesztébe rohanni, most ott kódorog családja-vesztetten a messzi Nagyváradon és igen kétes híreket hallani róla.

De a férfi sajgó emlékeit elnyomták a politikus gondolatai. Amit Szontagh Pali még tavaly októberben ötletszerűen felvetett volt, az most a valósághoz közelgett: a megyei politika hangadói már beszélgettek bizalmas értekezleteken az országgyűlésre küldendő képviselőkről, és már régóta természetesnek tartották, hogy a gyarmati kerületben Madách Imrét jelöli a Tisza-párt. A Deák-párt nem is szándékozott neki ellenjelöltet állítani. A választási hadjárat nem is lett hadjárat, győzelmi bevonulás volt a mandátumba, semmi más. A választási hadjárat előtt néhány nappal nyomtatványok jelentek meg a gyarmati utcán.

A szórócédulák tetején ez állott: „Politikai hitvallomás." Alján az aláírás: Madách Imre.

„A küszöbön álló országgyűlés, — mondotta a politikai hitvallomás, — meggyőződésem szerint azon kevés törvényhozások közé tartozand, melyek egy új korszakot képezve, a nemzet léte és nemléte, dicsősége és gyalázata felett határoznak. Méltányos, sőt szükséges tehát, hogy a választók, akik a hon és saját-magok legszentebb érdekét képviselőjük kezébe teszik, be nem érve azon biztosítékkal, mely jelöltjük múltjában fekszik, s mi tán indítója volt annak, hogy megtisztelő bizalmukkal feléje forduljanak, attól nyilt politikai hitvallást is követelnek, melynek pontos megtartásáért a férfiúi becsérzet kezeskedik. Másrészt azonban épp a tárgy fontossága és komolysága, a jövendő fejlődés rejtélyes volta, az európai alakulásoknak egyes országok sorsára naponta növekedő befolyása lehetetlenné teszik oly részletes politikai program kiadását, melyhez — miután a politika Kossuth Lajos szavai szerint az exigenciák tudománya — minden körülményekben való ragaszkodást igérhetne bárki is, anélkül, hogy vagy az adott szó szentsége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta. De vannak általános elvek, melyeket rendíthetlen alapokul bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet. Ez alapelveket én, ki szerencsés voltam sokak bizalma által a népképviselői nehéz, de éppen ezért dicső pályára kitűzetni, három szóban foglalom össze, s e három szó: „Szabadság, egyenlőség, testvériség!" A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei, s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolc-

százados alkotmányos küzdelmünk virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei municipiummal és sajtószabadsággal, két legerősebb gyámolával egyetemben. Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését. A testvériség alatt a különböző ajkú népfajoknak, nyelvi igényeiknek méltányos tekintetbevétele mellett, mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben. Ez elvek le vannak ugyan téve már az 1848-ik évi törvényekben is, melyek minden további státus-élet egyedül létezhető kiindulási pontjai reánk nézve, s így nincs más hátra, mint azt két nagy férfiú szavával megtoldanom. Különösen mit országunk hercegprímása a Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület küldöttségéhez mondott, hogy „Sohasem hátra, de mindig előre", — s Luther Márton világtörténeti apostrophájával: „Kimondottam, nem tehettem máskép, Isten engem úgy segéljen, Ámen." Kelt Balassagyarmaton, 1861. március 12-én. Madách Imre."

Ugyanezen a napon ismét közgyűlés volt a vármegyeházán. Nógrád igen szigorú leiratot kapott, amiért Kossuthot, Klapkát és Pulszkyt bizottmányi tagokul választotta. Báró Vay Miklós, a kancellár, azzal fenyegette Nógrádot a leiratban, hogy a megyebizottságot karhatalommal fogja feloszlatni, ha ez így megy tovább. Erre a leiratra kellett felelnie a megyének. Mint más megyéknek is, amelyek hasonló módon tüntettek a nemzeti önállóság egyetlen célja mellett. Felállott Repeczky Ferenc, aki már negyvennyolcban is ott állt a küzdők első sorában. Röviden ezt javasolta:

— Jelentse ki a vármegye, hogy mindazokat, akik a magyar országgyűlés hatáskörét általában, és az adó, valamint katonakérdésekben különösen, — megcsorbítani vagy megrendíteni kívánnák és netalán

a birodalmi tanács (Reichsrath) megalkotásában úgy mint választók, vagy választottak résztvennének, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők, satöbbiek, mint önhazájok közjogi törvényeinek megsértőit, hazaárulóknak tekinti és nyilvánítja, mely határozatát, mint végzést, a haza összes törvényhatóságaival közölni ezennel elrendeli.

De még mielőtt e vakmerő kuruc indítvány felett szavazni lehetett volna, felállt szólásra Madách Imre.

— Nehogy valaki azt mondhassa bármikor is, hogy a jelen végzés nem a vármegye összes és közös akaratának kifolyása, hanem csak a többséget megfélemlítő kisebbség erőszakos műve, a megye fénykorában már előfordult példák után most is nyittassanak fel a tanácskozóterem ajtai és szólíttassék fel szabad távozásra mindenki, aki a végzéssel nem ért egyet. A maradók ellenben ne csak maradásukkal, hanem saját kezük aláírásával is erősítsék meg a megye végzésébe való szabad beleegyezésöket.

Zichy gróf főispán nem volt jelen a közgyűlésen, mert jól tudta, hogy ott mi fog történni. Az alispán elnökölt. A két indítványt feltette szavazásra. Az ajtókat szertartásosan kinyitották. Senki sem távozott. A közgyűlés fergeteges lármával megtapsolta és megéljenezte önmagát.

Nyolc nap mulva volt a választás. A választási elnök, gróf Forgách József, azzal kezdte, hogy mivel ő, mint központi választmányi tag, a hivatalos esküt nem tette le, azt most akarja letenni, és pedig azzal a szöveggel, amelyet a negyvennyolcas alkotmány ír elő. Az ájulásig zsúfolt teremben halálos csönd kísérte az eskütételt és percekig tartó éljenzés követte. Aztán formaságok következtek, végül a gróf felszólította a választókat, hogy ajánljanak képviselőt.

Felállott Horváth Elek. Rövid beszédet mondott,

„Mind tudományosságánál, mind becsületességénél fogva“ Madách Imre urat ajánlotta. Éljenzés. Van-e másnak más jelöltje? — kérdezte az elnök. Megint csak Madách Imrét éljenezték. Forgách gróf a balassagyarmati kerület megválasztott képviselőjének Madách Imrét jelentette ki.

A rengeteg halljukozás közepette kilépett az erkélyre az új képviselő. Olyan sápadt volt, hogy ájulástól lehetett félteni. Lent ezren és ezren hallgatták.

— Ha majd látandja ezen hatalom, mely hazánk megsemmisítésére tör, hogy az országgyűlés egy ember gyanánt nyilatkozik a sarkalatos jogok mellett, melyek megőrzése tisztéül tétetett, lehet, sőt valószínű, hogy a hatalom ezt az országgyűlést meg fogja szüntetni. Ez hatalmában áll. Üldözheti egyes tagjait, ez is lehetséges. De nem áll hatalmában az igét, amely kimondatott, elrejteni Európa előtt, mely figyelemmel hallandja azt, mint ahogy a hatalomnak a negyvennyolcadiki év embereit hatalmában volt börtönbe és vérpadra hurcoltatni, de nem megsemmisíteni győzelmesen feltámadó eszméit.

Tótok is állottak lent a tömegben. Ezek aposztrofálásával fejezte be szónoklatát az új képviselő. De magyarul.

— És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanusitott bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanubizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagyfontosságú igazságot, mely ügyüket egyedül vezetheti győzelemre: hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy, hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tót testvére szabadságáért is vív, hogy a protestáns vallásszabadság a maga legbuzgóbb harcosait mindig a katolikusok sorában találta, hogy jó és balszerencse közt együtt örülni, vagy együtt szenvedni vagyunk hivatva.

Éljenzés, fáklyászene, tüntetés, gratulációk végét nem érő sora.

Az új képviselő Sréter Miklóssal ment haza Sztregovára. Mégpedig ezúttal nem a jobb, bár hosszabb szécsényi kerülővel, hanem a rövidebb, de rosszabb kürtösi irányban, mert ki kellett szállania Nógrád-Szentpéteren. A szentpéteri luteránus lelkész, Frenyó Nándor, egész választás alatt olyan odaadó kortesi buzgalmat tanusított, hogy illett őt házánál meglátogatni. Madách egy szép rézmetszetet vitt neki emlékül, amelyre a következő ajánlást írta: „Szent Péter buzgó papjának, Frenyó Nándornak, emlékül, aki engem a kakas kukorékolására sem tudott megtagadni, s akinek én is ezt kiáltom oda: Tu es Petrus! Madách Imre.“

Szentpéter felé egy Szklabonya nevű kis falun kell keresztülmenni. Itt az utasok megállitak itatni és pár percre abbahagyták a szünetlenül irodalomról folyó beszélgetést. Ahogy a hintó ott állt a vederből ivó lovakkal, Sréter Miklós nyájasan üdvözölt egy helybeli kaputos embert. Zömök, pirosorcájú ember volt ez, háza kapujában álldogált, mellette a kisfia, olyan tíz-tizenkét éves forma.

— Hát te, kis Kálmán gyerek, hogy vagy? — barátkozott Sréter Miklós a fiúval.

— Köszönöm, jól vagyok, — mondta a fiú.

Kisvártatva megindult a Madách-hintó. Madách Imre megkérdezte:

— Ki volt ez, akivel beszélgettél?

— Mikszáth János nevezetű. Régóta ismerem, igen derék ember. Szóval, hogy a tót atyafiakra visszatérjünk, hol is hagytuk el?

A hintó zörgött tovább a szklabonyai faluvégen, a bennülők a tót parasztságról beszélgettek.

Csak két kerület küldött Deák-párti képviselőt Nógrádból. A nógrádi kerület Frideczky Lajost küldte,

az ecsegi Fráter Pált. Különben Tisza-párti volt a többi. A losonci kerület az öreg Kubinyit küldte, aki résztvett a negyvenkilences trónfosztásban, Füleken Károlyi Muki jött be, aki honvédezredes volt negyvenkilencben, Szécsény Pulszky Ferencet választotta meg, aki még külföldön élt ekkor számőzetésben, s a gyarmati kerület képviselője Madách Imre lett. Szontagh Pali kiesett, nem kapott kerületet.

Március végén utazott fel Pestre Madách Imre országos képviselő. Poggyászában magával vitte a Tragédiát. Hogy mit fog vele csinálni, arról még nem volt gondolata. Mindenesetre magával vitte. Szontagh Pali tanácsa motoszkált benne, hogy olvastassa el Arany Jánossal.

Az Arany Sasban vett lakást, a harminchármas számú szobát kapta. Esti időn érkezett, de azért kocsit vett, hogy az Újépületet, ha mindjárt sötétben is, megnézze. A hatalmas falak tövében meglassította a kocsit és kíváncsian nézegette a régi ablakokat. Az ablakokról Erzsi jutott eszébe. És a kis Jolánka, aki most már tízéves. Hogy repül az idő. A tavaszi este andalítóan kedves hangulatot ontott, amely panaszos fájdalmat csavart a magányos kocsizó szívéből. Párokat látott suhanni a járókelők között, itt-ott enyhe lámpafénnyel pirosló ablakszemek sejtették, hogy mögöttük a boldogság és szerelem lakik. Neki mi jutott a szerelemből? Erzsi gyötrelmes emléke, falubeli tót menyecskék alázatos vihogása és mostanában az a Korák Mária nevű kis tót cseléd a fabiankai birtokon. Szegény. És Madách Imre elmosolyodott tünődés közben. Ime, még ő is sajnál valakit. Még elhajtatott z előtt a ház előtt, ahol pesti internáltságának heteit töltötte s ahol Erzsi meglátogatta a kis Éva születése után. Majd pedig meglátogatta, hogy együtt menjenek haza Csesztvére. Mindez a mult fátylával szelíden betakarva bukkant fel előtte. Már nem fájt annyira, de azért még fájt. Ami igazán emésztette, az a magányos

lélek sóvárgása volt egy másik lélek után. De az a másik lélek nem volt sehol.

Az új parlament március hatodikán tartotta első ülését, mégpedig parlamenti épület híjával, a Nemzeti Múzeum nagytermében. Ott haladtak fel a képviselők díszmagyarosan, kardosan a szép homlokzat előtt a lépcsőn, ahol a zárófal fokáról tizenhárom esztendeje Petőfi szavalta a Talpramagyart. A sok-sok érkező élénk zsivajt csapott, az épületet nem ismerők egymástól kérdezték a járást, s bent a nagyteremben, hol hangosan örvendezve találtak egymásra régi ismerősök, hol ismeretlenek mutatkoztak be egymásnak, hol más csoportok hevesen politizáltak. Imre igen sok ismerőst talált. A Veres Pál rokonságából itt találta Beniczky Ödönt és Beniczky Lajost. Anyja rokonságából báró Maithényi József lett a mágocsi kerület képviselője. Prónay József a keresztesi kerületet képviselte. Gróf Ráday Gida Monort. Lónyay Menyhért is itt volt, akinek útjától már több mint húsz esztendeje elvált, s a régi nyolcak közül gróf Andrássy Gyula is itt volt, mint a sátoraljaujhelyi kerület képviselője.

— Akármi legyek, ha ez nem Madách Imre! — szólt Andrássy Gyula.

— Életnagyságban. Szervusz, Gyula, rég nem láttalak. Hallom, csepp híja, hogy fel nem akasztottak.

— Te is börtönviselt ember lettél.

Rázták nyájasan egymás kezét, aztán elváltak a honatyák zsibongó sokaságában. Imre ment, ifjú vezérét, Tisza Kálmánt megkeresni. Ott állt már a pártvezér a sarokban, a bihari képviselők csoportjában.

— Gyere ide, Imre, ismerkedj meg az urakkal. Bemutatom nektek Madách Imrét a gyarmati követet.

A bihariak egymásután mondták a nevüket: Lukács György, Csengery Imre, Lovassy Ferenc, Vertán Endre, Csanády Sándor, s a többi. Beszélgettek egy kicsit a hivatalos sürgönyben megjelent vezércikk-

ről. Kubinyi Ferenc ugyanis beszédet mondott Losoncon, amelyben azt követelte, hogy a Ferenc József által adandó alkotmányt Viktória angol királyné, Napoleon francia császár és Viktor Emánuel olasz király garantálják, különben a nemzet Ferenc Józsefet nem koronázhatja meg. Erről írt vezércikket a Hirnök, bécsi elvűt ugyan, de ügyeset és lendületeset. Egy Kecskeméthy Aurél nevű hirlapírót tettek meg hivatalos szerkesztőnek a bécsi körök, s meg kellett adni, hogy jól választottak. Imre is résztvett a beszélgetésben, de csak kényszeredetten. A bihariak szavai és pillantásai mögött lealázó részvétet vélt érezni. Ezek bizonyára mind tudták Biharban az Erzsi mostanában viselt dolgait.

Csengettek, kezdődött az ülés. Az új országgyűlés alsóházának első szavát Nógrád ejtette ki, ezt a nógrádiak régi virtusból nem engedhették el megyéjüknek: Kubinyi Ferenc állt fel és felszólította az öreg Palóczy Lászlót, hogy foglalja el a korelnöki széket. Nagy taps fogadta a miskolci aggastyánt, aki már a negyvennyolcas parlamentnek is korelnöke volt. Ezzel aztán megindult az alkotmány visszaszerzésének vagy elvesztésének izgalmas politikai hadjárata. Mivel erre a forma kényszerítette a dinasztiát, mindenekelőtt tudomására kellett hozni a Háznak V. Ferdinánd lemondását a trónról, Ferenc Károly főherceg lemondását a trónutódlásról és Ferenc József trónraléptét. Ezernyolcszázhatvanegyben. Rögtön ezután a házszabályokra került a sor és az öreg Palóczy fel 'vastatta a negyvennyolcas házszabályokat, de erre felállott Dániel Pál, az egyik torontáli kerület képviselője, és figyelmeztette a Házat, hogy ezeket a házszabályokat annakidején Szemere Bertalan rögtönözte. a negyvennyolcadiki új országgyűlés ezeket átdolgozta, de kinyomatni már nem ért rá. Azzal benyúlt a zsebébe, odament az elnökhöz és letett egy kéziratcsomót. Amelyet, ha a lefolyt tizenkét év alatt valami

házkutatás megtalál nála, aligha ússza meg Újépület nélkül. Ez a kéziratcsomó volt szimboluma az egész országgyűlésnek. Ami tizenkét évig tilos volt, s talán már holtnak lehetett volna hinni, most egyszerre itt állt csorbítatlan erőben, országosan megnyilvánuló akaratban és teljes frisseségben.

De a forma ellensége a lényegnek. A mellekből kitörni vágyó szavakat még jó darabig vissza kellett fojtani. Sok minden volt elintézendő, mielőtt az országgyűlés elkezd vitázni arról, mi legyen hát Magyarország részvételével a Gesammtsmonarchie birodalmi tanácsában, a Reichsratban. Először magáról az országgyűlés épületéről kellett beszélni. Gondoskodni kellett parlamenti épületről. A kérdés megvitatására bizottságot küldtek ki, valószínűnek látszott, hogy Ybl építésszel a füvészkertben fognak egy ideiglenes épületet emeltetni. Aztán ki kellett küldeni a mandátumok igazolásához szükséges bizottságokat, nem kevesebbet, mint kilencet. Aztán sorshúzás útján ki kellett jelölni, hogy melyik mandátumot melyik bizottság tagja fogja megvizsgálni. Madách Imre a második számú bizottsághoz jutott. Aztán következett az elnökválasztás, a Tisza-párt győzelme. Elnökké a Tisza-párti Ghyczy Kálmánt választotta a Ház, első alelnökké Tisza Kálmánt, második alelnökké a szintén Tisza-párti báró Podmaniczky Frigyest. Aztán jöttek a mandátumok vég nélkül való igazolásai. Közben az öreg Palóczy meghalt, kegyeletből három napig nem tartottak ülést. Utána megint folytak a mandátumigazolások. Akkor pedig az a szenzáció történt, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. Eleinte gyilkosságról suttogtak, de aztán ez a pletyka megdőlt. A tragikus halálesetet kétségkívül öngyilkosság okozta. A képviselők körében az a magyarázat terjedt el és vált is elfogadottá, hogy mikor gróf Teleki Lászlót az osztrák hatalom elfogatta, a fogságából tiltakozót báró Vay Miklós kancellár Bécsbe hozatta és ott magához

kérette. A mit sem sejtő Teleki egyszer csak szemtőlszembe állott azzal, akinek látását legkevésbé várta: Ferenc Józseffel magával. Az uralkodó szavát vette, hogy nem fog ellene küzdeni a politikában, és hazaengedte. Itthon azonban Teleki ráeszmélt, hogy ha nem harcol a Reichsratban való részvétel ellen, akkor hazáját árulja el, ha pedig harcol ellene, akkor becsületszavát. Ezért megölte magát. A Ház impozáns módon gyászolta meg, s az ülések megint szüneteltek. Aztán még mindig az igazoltatások következtek.

Ott volt a képviselők között Hiador is, a költő. Igazi nevén Jámbor Pálnak hívták, katolikus pap volt és a bács-kulai kerületet képviselte. Légies, finomkodó versei, amelyeket a Honderű valaha az erőszakosan feltörő Petőfi irodalma ellen állított ki ütőkártyákul, nem nagyon látszottak meg ábrázatán: vastag felső ajka, széles képe, nyirott üstöke nem tett valami ábrándos benyomást. De nyájas és szíves ember volt. Valamelyik unalmas ülésen, mialatt Jókai Mór az első számú igazoló bizottság jelentését olvasta fel és Károlyi Muki füleki mandátumát piszkálta, Madách Imre a folyosón sétálgatott Hiadorral és irodalomról diskurált vele. Többek között Arany Jánosról beszélgettek, aki otthagyta a nagykőrösi tanári katedrát, mert megválasztották a rendkívüli frisseséggel működő Kisfaludy-Társaság igazgatójának és felköltözött Pestre. Most már állandóan Pesten lakik. Folyóiratot is alapított, Figyelő a címe.

— Te jól ismered? — kérdezte Madách elgondolkozva.

— Hogyne, jól ismerem.

— Milyen ember?

— Mint a neve. Színarany. Makulátlan tisztességű, igazmondó, önzetlen. És kivált azt becsülöm benne, ami híres embereknél őszintén szólva ritka adomány, hogy ahol tehetséget lát, annak mindjárt

lármát csap. De erre kevés alkalma akad, mert a mértéke igen szigorú.

Madách habozott, de aztán mégis elszánta magát.

— Nézd, kérlek, megkérnélek én téged egy szívességre. Irtam egy drámai költeményt...

— Te? — kérdezte csodálkozva a pap.

— Igen, én, — mosolygott a gyarmati képviselő mentegetődző arccal, — csak úgy a magam számára. Faluhelyen sok mindenre akad ideje az embernek. Egyszóval nem volnál-e szíves Arany Jánoshoz eljuttatni? Szeretném, ha megbírálná. Ha jót mond róla, azzal igen boldoggá fog tenni, ha rosszat mond róla, abba is belenyugszom.

— Kérlek, nagyon szívesen.

— Sőt szeretném, ha magad is elolvasnád. Igen érdekelne a véleményed.

— Okvetlenül. Küldd el, vagy hozd el a kéziratot. Miről szól?

— Istenről és emberről. Címe: „Az Ember Tragédiája." Tizenöt színből áll, elég vastag.

Jámbor Pál féloldalt ránézett képviselőtársára. Igen intelligens ember, az kétségtelen, de ez a mű, ez valami igen vad fantazmagória lehet. Műkedvelők szokása általában, hogy a világegyetemnél olcsóbban nem is adják. És pláne tizenöt szín. Végig versben. Azt nem lesz kis munka elolvasni. És még Arany Jánost is megnyomorítsa vele, aki majd belefúl rengeteg elfoglaltságába? Most már nem lehet visszaszívni az előbbi szíves készséget. Megállapodtak, hogy Madách maga hozza el a kéziratot a következő ülésre. Másra nem bízza, mert nagyon félti a példányt. Mindez meg is történt. Madách két nap mulva elhozta a kéziratot, mert közben nem volt ülés.

— Mikorra gondolod, hogy mind a ketten elolvassátok?

— Hát... várjál csak. Én mostanában nagyon el vagyok foglalva, de azért úgy egy hét alatt elolva-

som. Akkor odaadom Aranynak. Hogy ő mennyi idő alatt olvassa el, azt már csak ő tudná megmondani. Nagyon elfoglalt ember. Azt szokta tréfásan mondani, hogy csak azért van még életben, mert meghalni sem ér rá.

— Miért? Beteges ember?

— Nem, dehogy. Panaszkodik ugyan gyakori fülzúgásról, de különben olyan egészséges, mint a makk.

Hiador eltette a kéziratot. Sokat bajlódott vele, mert igen vaskos csomó volt. Madách Imre pedig elkezdett várni. A várakozást enyhítette a politika, mert éppen ekkora elérkezett végre az érdemleges vita ideje. Majdnem másfél hónapig tartó formalitások után. A Teleki László temetését követő hétfőn végre szólásra emelkedett Deák Ferenc. Hatalmas beszédet mondott, kifejtette, hogy az ország nem fogadhat el olyan alkotmányt, amelyet ráerőszakolnak. A negyvennyolcas törvények visszaállítását követelte és azt indítványozta, hogy az országgyűlés intézzen feliratot az uralkodóhoz, amelyben jogainak helyreállítását kéri. Nagy beszéd volt, de nem keltett valami különös izgalmat, mert a Pesti Napló, amelyben báró Kemény Zsigmond köztudomás szerint a Deák politikájának csinált propagandát, már hónapok óta ismertette ezt az álláspontot. Inkább az keltett izgalmat, és nem kicsit, hogy azok a Tisza-pártiak, akik a radikális visszautasítást óhajtották s még feliratot sem kívántak a császárhoz intézni, meg tudják-e tartani a vita folyamán azt a többséget, amellyel Deákékat az elnökválaszásnál sikerült legyűrniök.

A Deák nagy beszédére másnap még nem jött felelet. Sok baj volt még mindig a formaságok körül, idegenek kaptak rá arra, hogy a teremben üldögéljenek, a tárgyalás komolyságát veszedelem fenyegette, az ország méltóságteljes és történelmi tiltakozásának országgyűlése kezdett komolytalan színt ölteni, Hajnik Pál háznagy a haját tépte mérgében, hogy nem tud rendet csinálni. De három nap mulva végre sor került a Tisza Kálmán beszédére. Avatatlan hallgató azt hihette volna, hogy itt az urak mindenben teljesen egyetértenek. Tisza kijelentette, hogy ő Deák Ferenccel szavaz. Csak éppen egy kis formai különbség volt köztük: fölöslegesnek vélte az uralkodóhoz küldendő feliratot, megteszi bőven a szolgálatot az országgyűlés egy félreérthetetlen határozata is. Tisza leült, következtek a többi szónokok. Következett a felirati párt és a határozati párt vitája. Következett a hatvan esztendejéhez közelgő öreg bölcs, körültekintő, óvatos józanságának és a harmincon még alig túljutott kemény, lelkes és eszes hazafi elkeseredett ellenállásának vitája.

Mindjárt ezen a napon felszólalt a határozat mellett Várady Gábor, utána pedig a két Kubinyi vitázott egymással. Kubinyi Rudolf a felirat mellé állott, Kubinyi Ferenc viszont annyira ment a határozati hevességben, hogy tagadta Ferenc József uralkodó voltát. Szerinte „V. Ferdinánd, aki Prágában van internálva, nem mondott le, csak Ausztria trónjáról, következésképpen még mindig ő a koronás magyar király."

Most már kezdtek végre élénkülni az ülések. Imre ott ült a figyelő képviselők tömött soraiban, egyik oldalon Beőthy Zsiga, másik oldalon Mocsáry Lajos volt a szomszédja. Lassanként kialakult az országgyűlés képe, a nem ismerősök kezdték egymást ismerni, egyesek feltüntek, mások homályban maradtak. Mindenki ismerte már az öreg Bernáth Zsiga hófehér fürtű, érdekes fejét, vagy a hórihorgas Besze Jánost, a mennydörgő hangú népszónokot, aki itt is a vidéki kortesek hordó-stílusában tombolt. Négy-öt szónokot mindegyik ülés elfogyasztott, de nem többet, s még igen hosszú volt a jegyzőknél a feliratkozottak listája. Felváltva kapta a szót a két párt. Trefort Ágoston Deák mellett állt fel, Jókai Mór Tisza mellett,

gróf Széchenyi Béla Deák mellett, feltűnést keltvén azzal a fejtegetésével, amely az országgyűlésnek a zsidók emancipációját javasolta.

Volt azonban sok beszéd, amely csak azzal keltett feltűnést, hogy túlhosszú volt. A vita szenvedhetetlenül húzódott, vastag unalom kezdte megülni a termet. A két párt vezetőemberei bizalmas pártközi eszmecserére jöttek össze, hogy ezen valahogy segíteni kell. Megállapodtak abban, hogy a feliratkozott szónokokat szépen félre kell hívni és tapintatosan értésükre adni, hogy a szereplésről való lemondással igen kívánatos dolgot cselekednének.

Gróf Keglevich Béla, a ház jegyzője, egy délelőtt karonfogta Madách Imrét.

— Kérlek, a párt érdekében szeretnélek valamire megkérni. Töröltesd magad a feliratkozottak sorából. Az idő nagyon sürget bennünket, s újat most már aligha lehet mondani.

A gyarmati képviselő megdöbbenve nézett gróf Keglevich Bélára. Nyelt egyet. Elpirult. De nem hagyta magát.

— Ezzel a kéréssel jöjjön hozzám először is maga Tisza Kálmán. Másodszor pedig neki azt fogom felelni, hogy igenis, sok új mondanivalóm van.

— Kérlek, — mondta hűvösen a gróf, — erőszakolni nem akarlak.

Vállatvont és ment másokat kapacitálni.

Lassanként mégis csak fogytak az Imre elé beosztott szónokok, s végre május huszonnyolcadikán rákerült a sor. Háromhónapi várakozás után. Reggel Tolnay Károly kezdte a beszédek sorát a felirat mellett, utána Bónis Samu, a Szontagh Pali sógora, beszélt a határozat mellett, aztán a felirati párti gróf Zichy Antal következett. Végre elhangzott a nagy szó:

— Madách Imre képviselő urat illeti a szó.

Imre felállott. Tegnap beszélt orvosával, Kovács professzorral, aki hosszú tanakodás után megengedte neki, hogy beszéljen, de azzal a feltétellel, hogy utána két napig pihenni fog és nem mozdul ki hazulról. Nem titkolta az orvos, hogy a beteg szive igen csúnya állapotban van, és nagyobb izgalmak könnyen életveszedelemmel járhatnak. Kezét most szívére kellett szorítania az izgalomtól, kinyitotta száját, de lélegzetet nem tudott venni. Nyomorultul kínlódott súlyos testi gyengeségével és lámpalázával, egy pár pillanatig, hebegve mondta az első szavakat, mire lélegzethez jutott. A gyér hallgatóság szánakozva pillantott rá.

— Tisztelt Képviselőház! Gibbon, a nagy angol történetíró, azt mondja: „Ha Alarich a ravennai tanácsban lett volna, valószínűleg ugyanazon rendszabályokat javasolja, melyekhez Honorius miniszterei az ő ellenében valóban nyúlnak.“ E jelenet ismétlődik mindenütt a világtörténelemben, hol államok indultak bomlásnak, mert az országokat nem intézményeik jósága, de a közszellem, — nem teóriák ragyogó volta, de a polgárerény tartja fenn, s mint koszorús költőnk mondja: „Minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görnyed.“

— Úgy van! — Kiáltotta valaki élénken, aki azonnal értette a Bécsre vonatkozó célzást.

A szónok most már megnyugodott kissé. Még csetlett-botlott a nyelve, de már tűrhetően beszélt.

— S amiket Gibbon, a romladozó római birodalomról ír, mindazt szemeinkkel látjuk megújúlni a bécsi urak tanácsában, mint megdöbbentő jelét az időnek, mert valamint Cincinnatusokat és Aristideseket, Perényieket és Csányiakat csak nagyjövőjű nemzet szülhet: úgy Heliogabalusok és Cleantesek, Bruckok és Eynattenek csak ott teremhetnek, ahol Hamlet szerint valami rothadás van az államban.

— Úgy van! Úgy van! — Az emberek kezdtek

figyelni. Többen benéztek a folyosóról, majd pár mondat hallatára bejöttek és leültek.

— E rothadást tizenkét éven keresztül keserűen éreztük, ezen tizenkét év alatt, melyről Tacitussal méltán elmondhatjuk: „Magnum profecto dedimus patientiae documentum", de melynek borzadalmait oly remekül ecsetelték már előttem, hogy halavány színnel hozzájárulni nem akarok, s csak annak vizsgálatába bocsátkozom, vajjon az osztrák államférfiakat, kik oly szentségtörő kézzel merészeltek a történeti és emberi jog keretébe belekapni s kiknek politikáját a siker, a kormánytudomány örökös mérőserpenyője, régen elítélte, — bírtak-e legalább eszményképül oly nagy, oly lelkesítő ideát, mely eljárásuk mentségéül szolgálhat.

Most már figyelmesen hallgatták a sápadt, vézna, szőke embert, aki eddig szerényen és tartózkodóan jártkelt körükben lelógó nagy bajszával. Ha valaki megállt a terem ajtajában és únottan benézett, annak tízen is intettek, hogy jöjjön be, ezt érdemes hallgatni.

— Azon eszmék egyike, amelyek az osztrák államférfiakat vezették, a birodalom egysége volt. Az osztrák dinasztia alatt konglomerált heterogén országokból egy homogén államot alkotni, mint az Spanyolországban, Franciaországban, vagy Nagy-Britanniában történt, szép és nagy eszme volna. Csakhogy ezernégyszáz esztendővel késett el.

A szónok végleg ura lett a hallgatóságnak. Mindenki őt figyelte, senki sem diskurált szomszédjával, senki sem bóbiskolt. Figyelték a kellemeshangú, most már nyugodt fejtegetést. A gyarmati képviselő elmésen magyarázta, hogy Don Quijote csak egy fél évszázaddal késett el a lovagkor visszaállításában, mégis komikus, hogyne lenne komikus az ezernégyszáz évet késett Ausztria, amely ezzel az erővel akár a keresztes háborúkat is megkísérthetné felmelegíteni. Az államok természetes fejlődése idején egyes elemek egyesülhettek nagyobb organizmusokká, de aki már kés-

szen fejlődött organizmusokat akar erőszakkal összeolvasztani, az romlást és rothadást előidézhet ugyan, de életet soha.

— Az altáji magyar nem olvadhat össze az indogermán népekkel soha, de kiveszni sem fog, uraim, mert világtörténeti hivatása van, melynek még csak első felvonását játszotta el. Az osztrák államférfiak egységes Ausztriájokkal a legenda hétalvójaként tűnnek fel: nagy későre felébredve oly pénzzel kínálják a világot, amelynek már régen nem volt kelete.

Aztán a kultúrfölény eszméjére tér át a szónok: Ausztria civilizálni akarja Magyarországot, azt állítván, hogy hivatása a civilizációt keletre terjeszteni. Ez az álláspont részint tudatlanságon, részint hazugságon alapszik. A magyar kultúra mindig felért az európai színvonallal. A legbabonásabb évszázadban a mi Kálmánunk hozott törvényt a boszorkányok nem létezéséről, a keresztes hadak idején a mi hazánk viselkedett a legfelvilágosultabban, a fedualizmus nálunk tudott legkevésbé kifejlődni, a protestantizmus első idejének Európaszerte lobogó eretnekmáglyái közepette a mi vallási türelmünk volt a legelőkelőbb. Egyébként a magyarság a kultúrhatásokat olasz és francia forrásokból szerezte, s a német forrásra csak a reformáció idejének korszükségével fanyalodott, de az eszméket elnyomó mai Ausztria akkor is igyekezett gátat vetni a gondolatok szabad hatásának. Ezt tette a lefolyt tizenkét év alatt is. A szónok adatokkal mutatta ki a Bach-korszak kultúra-ellenes irányzatát egy olyan országban, amely a politikai érettség és a szabadságszeretet, e két legigazibb kulturális hőmérő dolgában magasan fölötte áll Ausztriának.

— De bár e tizenkét év alatt cselekvésök korlátot nem ismert, ránk szórt villámaik éppen úgy nem ártottak, mint egykor a pápa egyházi átka, melyet egyszerre mondott ki az Európába törő törökök, az égen feltűnő üstökös és a sáskák ellen.

A teremben eláradt a derültség moraja. A szónok most már azt csinált a hallgatókkal, amit akart. Mondatonként kapott hol derültséget, hol általános helyeslést, hol éljenzést.

— Ott állunk tehát, — mondta Bach és Schmerling jellemzése után, — ahol ezernyolcszázötvenben állottunk, csakhogy a tér még szégyenletesebb: most velünk, általunk, törvényes úton szándékoltatik a nemzetgyilkolás végbevitetni, mi az erőszaknak nem sikerült, s míg az országot dragonnade-ok rémülete járja végig utolsó filléreinket fosztogatva, hogy azokkal a modenai herceg hadseregét fizessék...

Zajos tetszés. A szónok várni kénytelen, míg folytathatja.

— ...míg nem ismert hatalom bérencei visznek ijedelmet a békés lakókba, míg ugyanazon hatalom tisztviselői törvényeink alól felmentve intézkednek fölöttünk...

Újabb helyeslés. Megint várni kell a szóval.

— ...míg e ház lépcsőin lelépve, elhagytuk egyszersmind a tért, melyen ősi törvényeink respektáltatnak, addig mi, Magyarország törvényhozó testülete, mint a tengeri rabló álzászlója vagyunk pellengérre állítva a külföld elámítására.

Már tapsolnak. Már elragadtatott kiáltások hallatszanak.

— Azonban hiszem erősen, hogy az eredmény megint ugyanaz lesz. Mert nemzetem politikai érettsége sokkal nagyobb, hogysem át ne lássa, miként a Bach- és Schmerling-rendszer, hogy egy triviális spanyol közmondással éljek, ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval.

Hatalmas derültség és taps. Ezt a spanyol közmondást senki sem ismerte a Házban. Madách Imre azonban régesrégen ismerte: még a spanyolul tudó Sréter mellett töltött idejéből. Most átadta az országnak, hogy a zamatos mondást harsogó siker fogadja, kivált pompás alkalmazása folytán, s hogy ezentúl ez a spanyol mondat egy pillanat alatt közkincsé váljék. Ebben a pillanatban a magyar országgyűlésen egy közkeletű szólásforma született.

A derültség és taps lecsillapultával a szónok kijelentette, hogy Deák Ferenc indítványára szavaz, de Tisza Kálmán módosításával. Nem óhajtja a felirattal azt a látszatot kelteni, hogy a nemzet alkudozásra hajlandó, mikor választ vár a feliratra.

— Ki nekem ultimátumát beadja, de az előszobában marad, az méltán kelthet fel némi gyanút bennem, hogy ez még nem utolsó szava. Ha a hatalom oly térre kívánna lépni, melyen lehetséges, hogy kezet foghassunk, megteheti felirat nélkül is, ott van törvénykönyvünkben megírva az út, mely e térre vezet. Addig folyamodványt írhattunk a hódítóhoz, mint sanyargatottak, hogy könnyítsen terhünkön, de feliratot, mint nemzet fejedelméhez, nem küldhetünk. Összecsaphatnak mégegyszer felettünk a keserűség hullámai, de a mi győzelmünk csak idő kérdése, a durva erőszak csak efemer győzelmet arathat, és felkél és közvagyonná lesz az eszme, melyért első kimondói elvérzettek!

Ez a beszéd nyert ügy volt. Néhány gyakorlati politikai kérdés fejtegetése után következett az utolsó passzus, amely rajtakaphatatlanul ugyan, de meglengette Bécs felé az olasz és lengyel forradalmak nálunk is még egyszer lehetséges zászlaját.

— Azt mondják szomszédaink, hogy mi forradalmi alapon állunk. Ha forradalmi alapon az áll, ki a történeti jogokat lábbal tiporja, ki minden kegyeletet levetkőzve, erőszakosan ültet új intézményeket elrontott régiek helyébe: úgy forradalmi alapon ők állanak a konzerváló magyar nemzet ellenében, s Európa érdeke minket győzelemre vezetni, nehogy elbírhatatlan zaklatások által szorítva eggyel szaporítsuk azon meggyilkolt nemzetek számát, amelyek

egyike tavaly megifjúlva és fenyegetve kelt fel halottaiból, másikának véres kísértete pedig Banquo szellemeként még folyvást rémíti az európai diplomáciát.

Ekkora tapsot csak az egészen nagyok kaptak eddig. Deáknak és Tiszának járt ez a taps. A szónok köré, aki halálos fáradtsággal, de a szónoki sikertől részegen ült le helyére, azonnal egész tömeg verődött. „Szónokot számosan üdvözlik", — ez parlamenti frázis és száz foka van, akár a hőmérőnek. Ez az elragadtatott és általános gratulálás a hőmérő századik fokáig ugrott. Mindkét keze után tíz-húsz kéz nyúlt, vállát ütögették, próbálták átkarolni, olyan szavakat kiáltottak lelkesen arcába, mint „zseniális, nagyszerű, óriási." Ő csak ült az izgalomtól még ragyogó pillantással, szeme alatt két mély karikával, a kimerültségtől közel az ájuláshoz.

Utána Eötvös Tamás következett, ő azt már nem várta meg. Hazament. A lépcsőn alig tudott levánszorogni. Otthon, az Arany Sasban leült levelet írni. élete nagy eseményéről édesanyjának, de elejtette a bemártott tollat, ehhez sem volt már ereje. Lepihent a karosszékbe, amelybe párnát gyűrt háta mögé. Ott töltött órákat mozdulatlanul. Csak nézett maga elé és boldog volt.

Délután feljött hozzá Beöthy Zsiga.

— Te, Imre, tudod te, hogy egy csapásra híres ember lettél? Eddig húszan fogtak meg, hogy hol voltál eddig, ki vagy. A kocsmában csak rólad volt szó, ahol ebédeltem. Volt, aki azt mondta, hogy ha ez negyvennyolcban történik, egy pár napon belül miniszter vagy.

— Jól beszéltem? — kérdezte a beteg gyerekesen, boldogan.

— Azt elhiszem.

Nyilt az ajtó, jött Bónis Samu. Aztán jött Mocsáry Lajos. Aztán jöttek mások. Tele voltak elragadtatással és az általános, szenzációs siker híreivel.

Már nem volt hely, ahova ülhettek volna. Az egész városban elterjedt a nagy beszéd híre, a kávéházakban a ma feltűnt szónoki lángelmét tárgyalták. Az ujságírók igen meleg méltatásokra készülődnek. Külföldi lapoknak is elküldik a beszédet. Jött a Kemény Zsigmond embere, kérte a beszéd teljes szövegét a Pesti Napló számára és megígérte, hogy különnyomatot is csináltatnak belőle. Jött Lónyay Menyhért, a hajdani iskolatárs, hozta Andrássy Gyula gratuláló üzenetét. És késő este felnézett a vezér is, maga Tisza Kálmán.

— Köszönöm, Imre, eddig így nem beszélt a mi ügyünkért senki.

— Ne köszönd, Kálmánom, nem köszönetért csináltam. Boldog vagyok, ha egy kicsit is használhattam.

Másnap Imre megvétette az ujságokat. Mind tudomást vettek az új politikusról, akinek szónoki tehetségével, ritka műveltségével és eszével ezentúl számolni kell. Ő becsomagolta ezeket a lapokat és levelet írt melléjük.

„Kedves jó Mamám! Tegnap beszéltem az országgyűlésen, tökéletes sikerrel. Rendkívüli tetszés, taps között. A városban, kocsmákban, kávéházakban aznap csak erről beszéltek. Mindez pedig annál nehezebb volt, mert a tárgyat már két hétig csépelték, a publikum megúnta még hallgatni is, s valami újat találni kétszeres mesterség. Az ujságokat, ma reggel, melyek megjelentek, elküldtem. Három külföldi német lapban is meg fog jelenni beszédem, s külön röpiratban magyarul és németül, majd ezekből küldök haza. Egészségemnek, az igaz, kicsit ártott, amennyiben bizony az izgatottságtól a szívverés erősebb lett. de Kovácsnak is oly öröme volt a sikerben, hogy azért megbocsátott, megparancsolta, hogy két nap ne menjek ülésbe s csillapító cseppeket szedjek s minden jó lesz. Kezeidet csókolom a gyermecskékkel

együtt, a többieket tisztelem s kérve továbbra is szeretetedet, vagyok holtig hálás fiad, Madách Imre. — U. i. A küldött lapokat, kérlek, tedd el és Sréter Miklós barátomnak is mutattasd. Beszédem után minden nevezetesebb követ felkelt helyéről, hozzám jött kezet szorítani, gratulálni, s valami fél fertályig a tanácskozás megszakadt. Beszédem közben barátaim féltek, hogy rosszul leszek, oly rendkívül halvány voltam, mint mondják."

Két nap mulva elment megint az ülésre. A zsebében volt a Sürgöny friss száma, amely a beszéd teljes szövegét közölte. A képviselők egészen másként fogadták. Mintha elvarázsolták volna az egész világot. Ha nem kereste is, most már komoly tekintélynek érezhette magát. Ragyogott és fürdött a dicsőségben.

Június ötödikén elérkezett a szavazás napja. Ezt pokoli izgalom előzte meg. A határozati párt, amely az országgyűlés kezdetén az első előpróbát megállta, nyüzsgött, mint a hangyaboly: a képviselők között bizonyos meghatározhatatlan hangulatot lehetett észlelni, amely a bizonytalanság érzetét keltette. Az utca, a társadalom erős rétegeinek közvéleménye behatolt az ülésterembe; az országban érezni lehetett az aggodalmat, hogy a határozat kimondása lerombolja azt a szépen készülő utat, amelyet Deák épít nemzet és uralkodó között. És hiába volt a Madách Imre gyönyörű beszéde, más szép határozati beszédekkel együtt, a felirati párt győzött. Százötvenöten szavaztak a felirat mellett, hárommal kevesebben a határozat mellett. Az országgyűlés tehát kimondotta, hogy az octroy-alkotmányt nem vállalja, s okairól feliratban értesíti az uralkodót.

Imre a vereség napján megfogta Jámbor Pált a folyosón.

— Hát győztetek, pajtás.

— Tudtuk előre, — felelt Hiador, és olyan arcot csinált, mint aki menni szeretne, olyan arcot, mint hetek óta, ha Madách Imrével találkozott.

— Mondd, ha nem vagyok terhedre, — szólt mégis a gyarmati követ, — nem tudsz Aranyról semmit? Vehetted észre, hogy nem molesztállak ezzel a dologgal, de idestova három hónapja, hogy odaadtam neked a kéziratot. Még azt sem kérdeztem, hogy te magad olvastad-e? Ismerd el, hogy elég türelmes voltam.

— A dolog úgy áll, — felelte kényszeredetten Hiador, — hogy én még nem olvastam. Gondoltam: neked fontosabb, ha előbb Arany olvassa. Egyenesen eljuttattam hozzá, de értesítést még nem kaptam tőle. Én megsürgetem szívesen, de talán jó volna, ha magad is felkeresnéd. Azóta bizonyára ő is tudja nagy sikeredet, talán több figyelmet fog szentelni a műnek.

Madách Imre gondolkozott, aztán fejét rázta.

— Nem megyek el hozzá. Majd szól, ha elolvasta. Vártam eddig, várok tovább.

Hiador gyorsan elköszönt tőle. Madách Imre ott maradt tüskével a szívében. Hiába tagadta maga előtt, nagyon haragudott Arany Jánosra. A zsebében Szontagh Pali gratuláló levelét hordta. Egy epigramma volt a levél mindössze:

Hosszú életen át sok küzd kiderítni nevének
Néma homályát, ám csak kevesé a siker.
Honfiú, Bölcs, Művész! Bátran törhetsz te Olympig,
Im három koszorút tűz ma fejedre hazád.

Kivette és elolvasta. S a „művész" szónál boszszankodva, sőt keserűen legyintett. Aztán visszagyűrte zsebébe a levelet.

XI.

A gratulációknak nem volt se vége, se hossza. Jött Rákóczy János, aki megbukván a választáson, szakított a politizálással. Vagyona a hosszú bújdosás alatt prédára került, most megélhetés után kellett néznie. Előkelő rokonsága révén sikerült tisztességes megélhetést kapnia az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnál. Boldogan ölelte meg híres szónokká vált barátját, de különben levert volt és gondolkodó.

— Mi bajod van? — kérdezte tőle Imre.

— Meg fogok vakulni. Az orvosok nem tudnak segíteni, a látásom napról-napra gyengül.

Nagy Iván már vidámabb hangulatban jött szerencsét kívánni. Jól ment sora, derűs, elégedett ember volt. Az egyetemi könyvtárnál jó kis állása volt, nagy passzióval áldozott heraldikai érdeklődésének és adogatta ki füzetes folytatásokban nagy művét, amely a „Magyarország családjai" címet viselte. Családjának és ennek a munkának élt, akadémikus volt már, s minden szabad idejét kéziratos könyvek felkutatásával töltötte, mert ezek gyüjtése és vásárlása volt egyetlen könnyelműsége.

Jött gratulálni a kedves és kitűnő Bérczy Károly is. Az ő világa a lóverseny volt, a vadászat és a Nemzeti Kaszinó, szív szerinti kedvtelése pedig az irodalom. Tavaly bocsátotta közre a Vadászműszótárt, amelyet a vadászati kifejezések teljesen elidegenült nyelvének magyarosítására állított össze, a Vasárnapi Ujság főmunkatársa volt és szerkesztette az ő alapításában született Vadász- és Versenylapot. Munkájának meg is volt a sikere, tavaly óta már akadémikus volt. De még büszkébben hangoztatta egy másik sikerét: a sajtó és már a társalgási nyelv felszívott két sport-szót, mit ő csinált: „lőtávol" volt az egyik, „mezőny" a másik. Most oroszul tanult, mert eredetiben akarta olvasni Puskint, különben boldog családi

életet élt, már tíz esztendeje, hogy feleségül vette Frivaldszky Annát, a hírneves természettudós leányát.

És eljött Lisznyay Kálmán, a palóc költő, a nógrádi fiú, a hajdani cigánymuzsikás, jókedvűen rikkantó cimbora betegesen, elványadva, ezer panasszal anyagi gondokról, patika-kiadásról, felesége és két neveletlen gyereke sanyarú életéről.

Ahány ember, annyiféle sors. De kézszorítása egyformán meleg mindenkinek. Távolabbi ismerősök leveleit is osztotta a mindennapi posta és a lapok is egyszerre felfedezték a nagyrahivatott közéleti tehetséget, Madách Imrét. A Sürgöny című lap rovatot vezetett Országos kitűnőségek címmel. Ebben tíz nappal a beszéd után így írtak a gyarmati követről: „A képviselőház legeredetibb jelenségei egyike, Madách Imre. Szőke haj, szláv jellegű arc, chinai lekonyúló hosszú bajusz, de magyar kebel s európai míveltséggel táplált fő. Szónoklata nem lángol, hanem csendes tűz, mely koronkint egyet pattog, s akkor a legeredetibb ötlet, vagy egészen új zamatú phrasis, drasztikus, de nem rút kép pattan szét a meglepett hallgatóság előtt. Ki beszédét elolvasta, látni fogja a különbséget közte s a tulajdonképeni phrasis-faragók között, s ez az, hogy az ő képei nem keresettek, hanem természetes formái eszméinek, s virágai nem üresek, hanem rendesen egészséges gondolatmagvat tartalmazók. Ő is él inparlamentáris hasonlattal, de elég tapintattal bír mintegy kikérni a Ház bocsánatát ilyesmire: „Egy kutya, csak más a nyakravalója." S ilyen ötletért meg is érdemli azt."

A magasztaló közlemény elolvasása után Imre a tükörhöz lépett. Szláv jellegű arc? Sokáig szemlélte saját arcát, mintha idegent vizsgált volna. Arcot és koponyát mindig nagyon szeretett vizsgálni. Kivál mióta a frenológia új tudománya felbukkant a lapokban. Ami könyvet fel tudott erről kutatni, azt meghozatta. Otthon, Sztregován, egy különös alkotmány

állott most is hosszú időre üresen hagyott szobájában. Minden kastély lényeges butordarabja volt a haubenstock, az a fabábú, amely az otthon készülő női ruhák próbálására, igazítására szolgált. Ő anyja birodalmából átvitette a haubenstockot íróasztala mellé és a bábú fakoponyájára gondosan rárajzolta az érzések, tehetségek eloszlásának térképét, úgy, ahogy olvasmányai magyarázták. A különös új tudomány szerfölött érdekelte. Most saját fejét és arcát szemlélte olyan figyelmes tárgyilagossággal, mintha a haubenstock fakoponyáját nézegette volna. És közben fajtája történetén töprengett.

A Madách név szláv név, eziránt nincs kétség. Azt jelenti szlávul, hogy „mézes". Így nevezték el a család első kimutatható ősének, a IV. Béla tatárjárás-korabeli bújdosó társának, Radon comesnek, egyik fiát. Vagy azért, mert mézes-szavú, szépen beszélő ember volt, vagy mert a királyi méhészethez lehetett valami köze. Tót ember volt apjával együtt, ahhoz alig fér kétség. A Madáchok nemzedékről-nemzedékre szláv nyelven beszélhettek otthon. A hitújítás idején élt Madách János Thurich Zsófiát vette feleségül, a Thurichok pedig a husziták rituális nyelvén beszéltek. Nyilván a Madáchok is. Volt egy Madách János a XVIII. század közepén, aki verseket irogatott. Egyházi verseket is írt, mint buzgó protestáns, és pedig a felsőmagyarországi luteránus tótok különös zengésű egyházi nyelvén. Prágában ma is őrzik egy ily nyelven írott verseinek kötetét a csehek. A cseh-tót officiális zsoltárkönyv, amelyből a sztregovai tót parasztok a templomban énekelnek, három ilyen zsoltárt is tartalmaz. Imre emlékezett rá, hogy egyszer tót temetéssel találkozott Sztregován és hallgatta a gyásznép énekét. Szép dallamú gyászének volt, így kezdődött:

O daremné swetské utessenj,
Jak brzo pomijis u rychl'osti....

„Ó te világi jóság, mily gyorsan kell elmúlnod." Másnap felemlítette Henricy előtt az éneket, hogy mennyire tetszett neki. És Henricy mosolyogva felelte:

— Ezt éppen a tekintetes úr őse írta.

De magyar verseket is írt ugyanez a Madách János. Hol van hát az átmenet pontja, mikor a tót Madáchok magyar Madáchokká lettek? Hol a világosság a történelemben az állampolgárság és a nemzeti érzés titokzatos viszonyát illetőleg? Madách Imrére csak elmebajos ember mondhatná, hogy tót. De parasztjait, noha Szent István koronájának polgárai, ő maga is tótoknak mondja. Vajjon csak azért, mert tótul beszélnek? Hiszen az ő gyermekkorában még sok olyan mágnás és főnemes akadt, főleg asszony, aki nem tudott magyarul, de magától értetődően magyarnak vallotta magát.

Tót volt-e Petőfi? Szerb volt-e Damjanich tábornok? Német-e Szontagh Pali? Francia-e Puszky Ferenc?

Mélyebbről és erősebben, mint valaha, felötlött benne megint a nemzetiségi kérdés. Ugyanakkor, mikor az országgyűlésen is kibukkant a közjogi viták inkább elméleti leple alól a nemzetiségek gyakorlati problémája. A Ház a feliratot általánosságban elfogadván, most szövegén ment végig. És Deák szövegében a „magyar érdekek" kifejezésnél egyszer csak felütötték fejüket az oláh kerületek eddig hallgató képviselői: Vlád, Bogdán, s a többiek egymásután követelték a „magyar érdekek" helyett a „hazai érdekek" kifejezést, valamint a felirat egész szövegén végig a „nemzet" szó kijavítását az „ország" szóra.

— Az én tiszta románajkú választóim, — mondta hevesen Buttyán, az egyik közülök, — el vannak határozva inkább lemondani minden személyes szabadságról, s járomban nyögni, mint azelőtt, mintsemhogy nemzetiségükről s nyelvükről lemondjanak.

A tótokat is mozgatták valahonnan. A Sürgöny meghökkentő cikket hozott „Mit akarnak a tótok" cimmel. Önálló tót vajdaságot akartak, felsőmagyarországi vojvodinát, s erről csak egész sereg feltétel teljesítése esetén óhajtottak lemondani: a megyegyűléseken legyen szabad tótul beszélni s a magyar beszédeket tótul tolmácsolni, a jegyzőkönyv a tót megyékben tótul is vitessék, sőt az országgyűlésen is, a tót megyék egymással s a horvát megyékkel tótul levelezhessenek, főispán és alispán a felvidéken csak tótul tudó ember lehessen, tót gimnázium is kell nekik és a pesti egyetemen tót tanárok, és a többi. Az országgyűlésen egy-kettőre lángban állott a nemzetiségi vita. Imre elhatározta, hogy fel fog szólalni.

A beszédet hosszú töprengés közepette írta meg. Abból indult ki, hogy a nemzet fogalma nem nyelvi és faji, hanem politikai fogalom. Például hozta fel Izrael virágzását, ahol az ó-héber nemzeti nyelv csak a papok hagyományaiban maradt meg, a nemzet közhasználatában azt a szír-káldeus nyelv kiszorította, de a nemzet mégis ekkor vitte véghez legnagyobb tetteit. Viszont a görög vitézség és ékesszólás a legszebb virágokat a teljesen azonos nyelvet beszélő s azonos vérből származó Macedónia ellen termette.

— De nézzük az oláh nemzet harcát Trajánnal. E nemzet származásának két hipotéziséből bármelyik legyen is való, állításom mellett fog bizonyítani. Mert ha az oláhok a rómaiakkal ugyanazon törzs két ágát képezték, akkor Decebal népe faji és nyelvi rokonai ellen vívta az oroszlányi harcot, bizonyára nem másért, mint történetileg kifejlett nemzetiségéért. Ha pedig az oláhok, vagy dákok külön fajú és nyelvű nemzet voltak, akkor, midőn Traján által legyőzetve, hódítójuk katonáitól oly könnyen hagyták magukat romanizálni, csak azt bizonyították, hogy politikai nemzetiségük elvesztése után nem nagy súlyt fektettek többi nyelvi nemzetiségük megtartására.

— Ha pedig a nemzet nem faji és nyelvi, hanem politikai fogalom, akkor Magyarországon nem lehet más történeti vagy politikai nemzet, mint a magyar. Történeti igazság, hogy ezen a földön a legrégibb időktől kezdve maradandó állam soha nem tudott alakulni, a honfoglaló magyarság volt az első, amely ezt meg tudta csinálni.

— Ezt egyszerűen mint tényt hozom fel s korántsem mint érvet a magyar nemzet joga mellett e földre előbbi birtokosaival szemben, mert aki a népvándorlások idején tett hódítások s az ezekre következett történeti fejlemények ellenében az előző birtokosok jogait akarná érvényesíteni, az nemcsak Európában, hanem majdnem az egész világon jelenleg létező nemzeteket betolakodóknak állítaná saját országukban.

Nem a hódítás jogán érvel a beszédét szerkesztő politikus, hanem a politikai érettség jogán. Minden más hódító nemzet tűzzel-vassal elnyomta a hódítottakat, de a magyar nemzet nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt. Nyolcszázados törvénygyüjteményünkben nem található egy is, mely bármi idegen nemzetiség ellen irányul, de igen sok van, mely védi őket. És mindennél még érthetőbben beszél a tény, hogy mind e nemzetiségek, melyeket annakidején könnyű lett volna megsemmisíteni, nemcsak máig virágzásnak örvendenek közöttünk, hanem most már kezdik odavinni a dolgot, hogy kevésbé emelkedett lelkű nemzetet nagylelkűségének megbánására vezethetnének.

— Éppen idegenajkú honfitársaink állításai is, hogy a Hunyadiak oláhok, Kinizsi rác, a Zrinyiek, Frangepánok horvátok, a Garák tótországiak, a Révayak, Beniczkyek szlávok, csak mellettem bizonyítanak, mert kézzelfoghatólag mutatják, hogy politikai nemzet hazánkban mindig csak egy volt, s ez a magyar. És különböző fajú honfitársaink ezt mindig elismerték. S én részemről mindig meg leszek elégedve,

ha idegenfajú honfitársaim versenyezni fognak a magyarral, hogy az előbb felsorolt s magokéinak vallott férfiakat megközelítsék hazafiságban s áldozatkészségben. A magyar történelemben a nemzetiségi kérdés nem is fordul elő az osztrák ház trónraléptéig, s valahányszor azóta előtérbe vonatott, sosem történt az a szabadság, hanem mindig a reakció érdekében.

Az országban más nemzetről, mint magyar nemzetről, szó sem lehet, mindazon igények tehát, melyek ellenkező feltételen alapulnak, önmaguktól elenyésznek. Így jut el a szónok a maga végső tételéhez: Magyarországon a nemzetiségek kielégítésének elve nem lehet más, mint a személyes szabadság, de a magyar nemzeti eszme alapján. Ugyanolyan szabadságnak kell ennek lennie, mint például a vallásszabadságnak.

— Vallásnak és nemzetiségnek kútfeje nem a fő, de a szív. Mindkettőt a jövőnek homályos sejtése és a multnak kegyeletes tisztelete táplálja. Mint a vallás a maga forrongása idején, territóriumot követelt, s követelt sok egyebet, mi őt meg nem illette, úgy követel most, forrongás idején a nyelvi nemzetiség olyanokat, mik őt meg nem illetik. De mint a meghiggadt, megtisztult vallások közé a békés türelem leszállt, le fog a nemzetiségek közé is szállani, s átlátja ez is, mint átlátta az, hogy üdve csak a személyes szabadság gyakorolhatásában rejlik.

Végül még a fűt-fát igérgető Ausztria és a neki oly kedves nemzetiségek viszonyát világítja meg a szónok. Az abszolut hatalom most lelkiismeretlenül licitál a nemzetiségeknek adandó kedvezmények dolgában. Az szokott az adóslevélbe könnyedén beírni háromszoros összeget, aki jól tudja, hogy sohasem fog fizetni. Az ilyen licitálásba a magyarság nem mehet bele. A nemzetiségek megnyerése végett olyan engedményeket adni, amelyek a történelmi magyar nemzetet veszélyeztetnék, hasonló lenne ahhoz, mint ha valakit vízbe fojtanánk, hogy a tűzhaláltól megmentsük, vagy mintha az ellenségtől való féltünkben magunkat lőnők főbe.

Szép, nagy beszéd lett ebből, a gyarmati követ igen meg volt elégedve, mikor elkészült vele és végigolvasta. De hogy a parlamentben elmondja, arra sohasem került a sor. A császár augusztus huszonegyedikén leiratot intézett az országgyűléshez: „Miután az immár csaknem öt hónapig működő magyar országgyűlés hozzá intézett felszólításainkban kifejtett várakozásunknak meg nem felelt, s miután mi szívünk sajnálatára Magyarországunk érdekében hasznos tevékenységet többé nem várhatunk oly országgyűléstől, mely magasztos hivatását jelen válságos időben minden érdekelt felek legnagyobb kárával annyira félreismerte, miszerint a lehetséges kiegyenlítés fonalát egyenesen elszakítottnak azért nyilvánította, mert oly követelések nem teljesíttettek, melyeknek hordereje a megengedhetőség határain messze túlterjed: kényszerítve érezzük magunkat a folyó évi Szent György hó 2-ik napjára egybehívott országgyűlést feloszlatni, amint azt ezennel fel is oszlatjuk, egy új országgyűlésnek a lehetséghez képest hat hónap leforgása alatti összehívását magunknak fenntartván, kikhez egyébiránt császári, királyi kegyelmünk és kegyelmességünkkel állandóan hajlandók maradunk." Ferenc József tehát, mint azt mindenki előre látta, feloszlatta azt az országgyűlést, amely nem volt hajlandó Magyarország teljes függetlenségének alapjáról letérni és ez elvét most már impozáns egységgel hangoztatta: Tisza már feladta határozati álláspontját és csatlakozott Deákhoz, a két párt eltünt s helyette szembenézett Ausztriával a teljes és egységes magyarság. Erre nem is jöhetett más, mint a feloszlatás. Deák Ferenc még bejelentette a nemzet óvását a feloszlatás ellen s aztán a Nemzeti Muzeum díszterme kiürült, a szó-

nokok helyén söprögető szolgák jelentek meg, a képviselő urak utaztak haza.

Madách Imre még egyszer találkozott Hiadorral.

— Már restellek a szemedbe nézni, — mondta Jámbor Pál, — pedig nem vagyok hibás. A minap megint beszéltem Arannyal és kérve kértem, hogy az én kedvemért...

— Hagyd el, — vágott közbe Madách kelletlen mosollyal, — nem fontos.

Szívén fájdalmas sebet vitt haza Sztregovára a politikai dicsőség büszke emlékei között. Nagyon bántotta a Tragédia dolga. Vagy nem olvasta el a híres költő a kéziratot, s akkor bántó volt a nemtörődömség, amellyel ilyen soká heverteti. Vagy pedig már nézegette, s akkor hallgatása még rosszabbat jelent.

Otthon a vármegyei diadal várta; Gyarmat lelkes tüntetéssel helyeselte az országgyűlés álláspontját. A képviselőt, aki helyi nagyságként ment fel Pestre egy féléve és országos hírű politikus gyanánt tért vissza, lépten-nyomon ünnepelték. Díszvacsora, küldöttségek, gratuláló vendégek, levelek özöne. Madách Imre úszott a dicsőségben.

— Nem hoztunk haza szívünk óhajtása szerint üdvös törvényeket, — mondta képviselői beszámoló beszédében, — s önök tudják, kit nyom ezért a felelősség. De mint a spártai harcos, visszahoztuk mi is sértetlenül a pajzsot, melyen ősi alkotmányunk s a negyvennyolcas törvények szent sorai írva valának, s nem adunk fel azokból egy betűt is. A durva erőszak nem volt s nem lesz maradandó alapja soha a politikának: szuronyokra támaszkodni lehet, de ülni nem!

Minden mondat után helyeslés, minden passzus után éljenzés és taps. De a siker csak félig volt édes. Másik felével fájt, mert még jobban éreztette a hiányát egy másik elismerésnek. Otthon, Sztregován, sok mindenféle tennivalója volt, a féléves távollét alatt száz dolog halmozódott össze. A fiúk nevelőjét, Borsodyt, el kellett szép szerével küldeni, mert nagyon rákapott az italra, titkos kurizáló útjai voltak a faluban s a közeli tanyákon, a fiúkat elhanyagolta. Helyette új nevelőt kellett szerződtetni, akit egy Jancsó Sándor nevű kellemes és szelíd fiatalember személyében talált meg. A gazdaság ügyeit végig kellett venni Matolcsyval és Károllyal, látogatásokat kellett tenni a rég nem látott családoknál, legelőször Horpácson, Szontagh Palinál, aztán Vanyarcon Veres Páléknál, Szakalban Veres Gyuláéknál, Pincen Pankáéknál a Károlyi-kastélyban. Mindenütt gratuláció fogadta, a híres embernek járó tisztesség új hangja. De akármit csinált, akármerre jött-ment, lelke fenekén ott sajgott a Tragédia ütötte seb.

— Vajjon jó a Tragédia voltaképpen, — kérdezte sajátmagában, — vagy elhajítani való dilettáns haszontalanság?

Teljesen és tökéletesen tájékozatlan volt műve értékét illetően. Mikor annakidején Szontagh Pali őszinte és meleg elismerését hallgatta, hajlandó volt elhinni, hogy szép és értékes drámai költeményt írt. Most inkább arrafelé hajlott, hogy gyöngécske dolog bizony, amit csinált, ő maga pedig afféle úri műkedvelő, csak valamivel műveltebb és jobb színvonalú, mint a derék Sréter Miklós. Ezen töprengett folyton, s lelkébe egy kínos aggodalom lopta magát. Félt a nevetségességtől. Rettegett attól, hogy akik szemtőlszembe gyöngéd bókokkal kíméletesen kedveskednek neki, háta mögött enyhe részvéttel mosolyogják meg fűzfa-kísérleteit, ahogy ő szokott mosolyogni a Sréter Miklós rigmusain. Ez olyan idegessé tette és olyan vívódást keltett benne, hogy már kezdte meggyűlölni a Tragédiát és igyekezett nem gondolni rá. De ez nem sikerült, mert mindenről a Tragédia jutott eszébe, az újságokban mindig előfordult a Kisfaludy-Társaság, vagy Arany János neve, vagy egyéb irodalmi vonatkozás, s ő úgy érezte magát, mint a kivilágított palota

előtt elhaladó ember, akit nem hívtak meg a vendégségre, mert keveselték. A politikai dicsőség tetejére érkezett ember a maga értéke felől való tájékozatlanság s a megalázottság titkos kínjait hordozta magában. Szótlan volt, szeretett egyedül járkálni, folytonos tépelődés zavartságát hordta az arcán.

Egy szép szeptember eleji napon, bűbájos verőfény délutánján, nem találván helyét a kastélyban, nyughatatlanságában elment sétálni. A parkon keresztül lement a Rakittyára, arra a szép nagy mezőre, amely ott terült el a kastélyos domb tövétől a patakig. Az ősz színaranyból való édes mélasága tündöklött a tájon, ökörnyál úszott a levegőben, amott túl a bikóczi domboldal napsugaras tájképe enyhe színekkel feküdt a sugarasan kék mennybolt kupolája alá. A sétáló földesúr átadta magát az őszi táj tündéri szépségének, mintegy testetlenül érezte magát lebegni a gyönyörű őszben.

Magányos ökör legelészett a réten, sántított egyik lábára az állat. A sétáló gazda körülnézett: hol van az ökröt legeltető valaki? De nem látott senkit sehol. A patakon túl, az országúton csendesen kocogott egy parasztszekér, idillikus zörgése még nagyobbá tette az őszi délután ünnepélyes csendjét.

Imre az ökör felé sétált az őszi pázsiton. És pár lépésre a legelésző állattól egyszer csak meglátott valakit: egy menyecske feküdt a magas fűben. Fiatal parasztasszony volt, hanyattfekve hevert, két karját feje alatt tartotta és arcát behúnyt szemmel adta oda a verőfénynek. A nesztelenül közelgő földesúr lépteit nem hallotta, csak akkor nyitotta fel szemét megrezzenve, mikor az már ott állott mellette. Felnézett a földesúrra és elmosolyodott. Nem köszönt riadt alázattal, mint a parasztasszonyok szokták, nem ült fel gyorsan. Csak feküdt tovább. Nézésében volt valami öntudatos, valami kihívóan tudatos és kedves.

A kastély ura meghökkenve nézte a mosolygó

arcot. Hol volt ez az asszony, hogy nem látta eddig? Hogy kerülhette el a figyelmét egy ilyen igézően szép szempár? A finom arcocskában két valószínűtlenül nagy fekete szem bársonyos melege ragyogott. Mint egy hercegnő álruhában.

— Hát te, menyecske, — mondta neki tótul, — miért hemperegsz itt, miért nem mégy a mezei munkára a többiekkel?

A menyecske feküdt tovább mozdulatlanul a fűben. Vidáman felelt, elfogulatlanul:

— Az ökör sem mehet dolgozni, én sem. Sánták vagyunk mind a ketten.

Nevetett, egészséges fehér fogsor villant elő ajkai közül.

— Sánta vagy?

— Az bizony, már régen. Nem vagyok jó semmire, csak ökröt legeltetni.

— Állj fel, hadd lássalak.

A menyecske felült, aztán feltápászkodott. Középtermetű asszony volt, vékonyderekú, teltvállú. Csizma nem volt rajta, a derűs szeptemberben még mezítláb jártak a falusi asszonyok, lányok. És a meztelen lábak remekbe mintázott bokákat mutattak. Nem látszott a lábakon semmi hiba.

— Füllentesz, te menyecske, nincs a te lábadnak semmi baja.

— Dehogy nincs, — felelte az asszony, — nézzen csak ide, pan velkomozsni.

És tett egypár lépést. Észrevehetően bicegett, bár látszott, hogy tréfás kedvében el is túlozza egy kicsit. Úgy csinálta, mint valami jókedvű komédiát, önmagán mulatva. Nevetett és villanó szemmel visszanézett.

— Hogy hívnak? — kérdezte a földesúr elragadtatva.

— Borka a nevem. Gyuros Borka. Makovnyik Jánónak vagyok a felesége.

— Várjál csak. A te urad a testvére annak a Makovnyik Stefánnak ott a patak mellett?

— Az, igen.

— És hogy sántultál meg?

— Menyasszonykoromban, mikor Janó kikért és vitt a szekéren, én rosszul léptem le a szekérről, azóta sántítok. Már régen.

— És szereted az uradat.

Borka ránézett. Nem a parasztasszony nézett a földesúrra, hanem a nő a férfira.

— Szeretem. Jó ember.

— Hát engem tudnál-e szeretni?

— Nem.

— Ejnye, de büszke vagy. Aztán miért nem tudnál?

— Mit tudom én. Csak éppen nem.

A menyecske elfordult, indult tovább. Jelezte, hogy a maga részéről befejezte a beszélgetést. De a földesúr nem hagyta annyiban.

— Megállj csak, Borka. Hol van most az urad?

— A mezei munkánál, a többiekkel.

— Este mondd meg neki, hogy holnap jöjjön fel a kastélyba, beszélni akarok vele.

Hevesen visszafordult az asszony:

— Mit akar vele beszélni?

— Semmi közöd hozzá, — mondta bajszát sodorgatva az úr, — te csak mondd meg neki, hogy jöjjön fel. Mondjad csak, mit szólnál hozzá, ha orvost hozatnék, hogy meggyógyítsa a lábadat?

Borka rátekintett a földesúrra. Nem felelt. Vállat vont. Ment tovább az ökör felé, bicegve egy kicsit. Madách Imre sokáig nézett utána. Honnan cseppent ide ez a különös, izgató népség? Micsoda előkelő ős vére ütközik ki finom bokájában, gyengédrajzú arcocskájában, bámulatos szemében? És hogyan lehet az, hogy ő eddig nem vette észre ezt az asszonyt? Hosszasan

nézett utána. Sánta asszony. Izgalmasan szép asszony. Furcsa.

Aztán elindult ő is haza. A rét széléről még visszanézett. Az ökör mellett ott üldögélt Borka, valami fűszálat rágott és ő is nézett a távozó úr után. Az árnyékok óriási hosszúra nyúltak a mezőn.

Másnap Makovnyik Janó megjelent a kastélyban. Jelentéktelen tót parasztember volt, amilyen tizenkettő van egy tucatban, hajáról szaglott az avas vaj, széleskarimájú kalapját nyugtalanul forgatta a kezében. Félt, hogy valami baj vár rá. Jó nem szokott abból kisülni, ha a tótot ismeretlen okon a kastélyba hivatják.

— Ti szi Janó Makovnyik? — kérdezte a kastély ura.

— Igenis, én vagyok.

— Hát én téged azért hivattalak, Janó, mert nekem nagyon megtetszett a feleséged. Engedd ide a kastélyba szolgálni, fizetek neked kárpótlásul egyszer s mindenkorra hatszáz forintot. Van gyereked?

— Igenis, három fiú.

— Hát a három fiút eltartom. Borkának jó fizetést adok itt a kastélyban. Te pedig kapsz hatszáz forintot. No?

Makovnyik forgatta a kalapját. Gondolkozott jósokáig. Aztán felnézett. Az ezeresztendős szolgaság alázatos sunyiságával.

— Mennyit tetszett mondani? Hatszáz forintot?

— Annyit.

— Hát, ha az úrnak annyira kedves Borka, legyen az úré, én nem bánom.

— Rendben van. Küldd fel az asszonyt még ma, holnap eljöhetsz a pénzért.

Janó köszönt szépen, alázatosan és elment. A kastély ura leült írásaihoz. De csakhamar eltolta magától a jegyzetek halmazát. A Mózest szerette volna

befejezni, már csak a vége hiányzott, de nem ment az írás sehogysem. A Tragédia sorsa is nehéz lidércként ült rajta, most pedig ez a tót asszony is úgy felgyujtotta fantáziáját, hogy nem tudott másra gondolni. Várta egész délután, az asszony nem jött. Estefelé leküldte András inast a faluba, hogy keresse meg az asszonyt és hozza fel. András egy fél óra múlva visszajött: az asszony azt izeni, hogy még akkor sem jön, ha zsandárt küldenek érte. A földesúr fogta magát és vacsora után személyesen ment le a faluba. Megkereste Makovnyik Janóék házát. Nyomorúságos kis kaliba volt az a völgyben, közel a Sztregovához. Otthon volt férj is, feleség is. Ott ültek a dohos szobában, a tót paraszti sor hitvány kis holmija közepette. A gyerekek már aludtak az ágyban. Szegényes kis mécsláng lobogott az asztalon, attól az asztal környéke kapott csak egy kis derengést, a szoba többi része még feketébb lett tőle.

A parasztember nagy zavarral és ijedelemmel fogadta a földesurat.

— Én mondtam Borkának, hogy menjen fel, de nem akar. Nem bírok vele.

— Miért nem jöttél fel? — fordult Madách Imre az asszonyhoz.

— Nem megyek fel.

— Nem fogadsz szót az uradnak?

— Ő gyáva, ő nem mer szólni. De én merek. Nekünk nem kell a maga pénze, hagyjon minket békében. Én a kastélyba nem megyek.

— No, Janó, hát te mit szólsz ehhez?

Janó nagy kínban volt. Csak a vállát vonogatta. Szeretett volna itt nem lenni. Csak állt az asztal mellett, mert a nagy úr jelenlétében a saját házánál sem mert leülni. Borka pedig kiment a szobából. Kintről behallatszott, hogy járkál és tesz-vesz az udvaron.

— Hát csak gondold meg, Janó.

— Én már meggondoltam, de Borka makacskodik. Azt mondja, hogy neki semmi köze ahhoz, mit végeztünk mi férfiak egymás között.

— Jól van, jól van, majd meggondolja. Beszélj csak vele okosan, én állom, amit mondtam.

Ott hagyta őket, ment haza a kastélyba. Így még jobban tetszett neki a különös, akaratos menyecske. Hogy a dolog hogyan fog alakulni, afelől nem volt kétsége. Állati sorban tengődő nép volt ez, egy ilyen Makovnyik Janó hatszáz forintért a lelke üdvösségét is szívesen odaadta volna. A földesúr most is olyan földesúr volt még, mint negyvennyolc előtt, kiskirály a maga kastélydombján. Ha fejedelmi szeszélyének megtetszett a falu valamelyik asszonya vagy leánya, férj és apa csak megtisztelve érezte magát. Így volt ez nemcsak Sztregován, hanem a többi apró falvakban is mindenütt. A hazafelé baktató magányos ember elgondolkozott az élet torzult valóságain. Íme, ő, a nemzetiségi kérdés gondolkozója, aki nemzete jövőjének biztosságát látja az idegenajkú paraszt személyes szabadságában, rabszolgakereskedést folytat a maga falujában, mert az uralkodó fajtához tartozik. Ő, a negyvennyolcas eszmék harcosa, a jogegyenlőség hirdetője, aki az emberi egyenlőségért folytatott nagy küzdelem hányattatásai közben még a börtönt is megülte, a legzsarnokibb dolgot cselekszi, amit el lehet képzelni. Amit csinál, s amit már megcsinált százszor, meg százszor, az méltatlan és embertelen dolog. De nem lehet másként, mert gyenge ahhoz, hogy a hatalom kísértésének ellentálljon.

— Ember vagyok, önző vagyok, — gondolta magában vállat vonva.

Aztán elintézettnek tekintvén a Borka-kérdést, amelyet majd rendezni fog a hatszáz forintban rejlő örök ördög, áttért gondolataival a Tragédiára. És általában frási passziójára. Csak ezen gyötrődött most is, szüntelenül. Én mennél inkább teltek a napok, men-

nél valószínűtlenebb lett minden nappal az Arany János várvavárt jelentkezése, annál megalázottabbnak érezte magát. Már ott tartott, hogy udvarias levélben visszakéri a kéziratot Aranytól, de ezt a lépést még halogatta, a csökönyös remény utolsó, alig égő szikrájával.

Másnap megint nem jelentkezett a szép tót menyecske. Harmadnap sem. Negyednap véletlenül találkozott vele a templom alatt. Megállította. Azaz csak akarta megállítani. Borka kacagott és tovább ment. Mély, búgó kacagása volt, turbékolásszerű, mint a galamb hangja. A földesúr utána eredt, hogy megfogja és megölelje. De a menyecske ügyesen kisiklott az utána nyúló karok közül és bicegve futni kezdett.

— Hát nem bírok veled, te boszorka, te? — szólt utána a földesúr.

Megállt, kezét szívére szorította. Minden kis erőfeszítés szívdobogást okozott neki, nem volt tanácsos hancúroznia. Ott állott elfulladó lélekzettel, kalapáló szívdobogással, és neki kellett támaszkodnia a kőfalnak, mert hirtelen szédülő gyengeség vett erőt rajta. Most már csak azért is meg kell ölelnie ezt a furcsa, vonzó menyecskét, ha törik, ha szakad.

Este Matolcsyval volt hosszú beszélgetése a gazdaság dolgairól. Mikor már mindent végigvettek, így szólt:

— Kérlek, egy szívességről volna még szó. Fabiankán van az a Korák Mari.

— Tudom, — bólintott derűsen Matolcsy, — a szultán kedvelt odaliszkja.

— Igen. Hát az odaliszk ezennel kegyvesztett lett. Míg én Pesten jártam, kislánya is született neki. Most már megúntam. Férjhez fogjuk adni. Arra akarlak kérni, hogyha Fabiankán jársz, nézz ott valami rendesebb tót legényt, aki elveszi. Csak ne legyen nagyon drága. Elmehetsz ezer forintig, annyi hozományt hajlandó vagyok adni a leánynak.

— Meglesz, — bólintott Matolcsy.

— Aztán itt van Sztregován ez a Makovnyik Jano. Annak a feleségét fel akarom ide hozni a kastélyba. Jano már kezes, de az asszony makacskodik. Mit lehetne itt csinálni?

— Makovnyik Jano, hogyne, jól ismerem őket. Annak volna egy szíve vágya: itt a domboldalon szeretne lakni. A vityillója ott van a Sztregova partján, s az áradás minden tavasszal úgy kiönti, mint az ürgét. Talán adjál neki egy házhelyet itt a kocsma körül valahol.

Madách Imre megköszönte a tanácsot. Másnap felcitálta Janot a kastélyba és közölte vele, hogy házhelyet szándékozik neki adni a domboldalon, ahová nem ér el az áradás. Jano hebegett a boldogságtól. Szinte futva ment haza a feleségéhez. De aztán nem jelentkezett. A földesúr kezdett haragos lenni. Ez még nem történt vele saját falujában. Levert volt és ideges.

Ekkor pesti levelet kapott a postán. A borítékon ismeretlen írás. Únottan bontotta ki. Utóbbi időben, az országgyűlési nagy siker óta, megszaporodott postája. Főként kérő levelekkel. Azt gondolta: ez is az. De mikor megnézte az aláírást, erős szívdobogást kapott. Kissé pihennie kellett, mielőtt nekifogott az olvasásnak. A levelet Arany János írta.

„Pest, szeptember 12. 1861. Tisztelt Hazafi! Miután Kegyed, elutazása előtt, engem föl nem keresett, engedje, hogy én látogassam meg e néhány sorral. Az Ember Tragédiája úgy conceptióban, mint compositióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben, meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De így is, a mint van, egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei között foglalhat az helyet. Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én óhajtanám ezt a Kisfaludy-Társaság útján eszközölni, ami remélem, sikerülne is. Ha óhajtásom a Kegyed akaratjával

találkoznék, akkor sorról-sorra kijelölném a helyeket, hol — semmi esetre sem lényeges — változtatást gondolnék czélszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennék rajta egy-két tollvonást, aztán bemutatnám a társaságnak. Ezt bizton merném tenni, visszautasítás félelme nélkül. Becses válaszát elvárom. Fogadja leghőbb üdvözletemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket derítni hivatva van. Rokon érzelmű pályatársa: Arany János."

Elolvasta mégegyszer, belepirulva a boldogságba. Egy mondatot hosszasan nézett, szerelmesen szemlélve a levélíró gyöngybetűit: „a fényért, melyre költészetünket derítni hivatva van." És a Tragédiát ki fogja adni a Kisfaludy-Társaság!

Gyorsan kapta kalapját. Szinte futva igyekezett át Henricyhez. Muszáj volt irodalom-értő emberrel közölni a nagy hírt, de rögtön. Kissé túlságos iramot vett, a kapunál már kifulladt a lélegzete. Megállott, megcsillapodott, úgy sietett aztán tovább a paplakba. A levelet a kezében lobogtatta.

XII.

Egyszerre megjött a kedve az íráshoz. Elővette a Csák végnapjait és simítgatott rajta. Elővette a félbenhagyott Mózest és folytatta. A Csák végnapjait el is küldte Aranynak azzal a kéréssel, hogy ha jónak találja, nyujtsa be a Nemzeti Színháznál. Ezt a levelet még így kezdte: „Különösen Tisztelt Hazafi!" És így fejezte be: „Alázatos szolgája és tisztelő honfitársa." De Arany következő levele más hangot ütött meg: „Édes Barátom! Hagyjuk a tekelóriát, így bizalmas társalgásban könnyebben megértjük egymást." Aztán a levélben végig tegezte.

Arany számtalan apró változtatást ajánlott. Csupa olyat, amely két szó felcserélésével gördülékenyebbé tette a ritmust, vagy másképpen segitett a jambikus lejtés döcögésein. S a következő ujságokkal is szolgált: „Engedelmed folytán már bejelentettem a Kisfaludy-Társaságnak. Neved még tudva nincs: tőled függ, mikor legyen napfényre hozva. Föltéve, hogy nem ellenzed, e hó 31-én, a csütörtöki ülésben fel akarok belőle olvasni egypár szakaszt. Jegyzeteim, alig némi kivétellel, a legkülső technikára tartozók. Mily kár, hogy ilyenek fordulnak elő. Szerintem az Ember Tragédiája, egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna. Így is az, de felületes olvasó fennakad az apró rögökön."

A Tragédia szerzője egy egész álló délutánt eltöltött a válasszal. Hosszú oldalakon keresztül vette számba a híres költő ajánlotta javításokat és nemcsak hogy lelkesen helyeselte őket, hanem még nagyobb szigorra kérte fel a bírálót. „A mit a technikáról írsz, mind azt értem és tudom. Nem is képzeled, mennyit s mióta fáradok én, hogy jobb technikára szert tegyek, de hiában, miután itt sok esztendőről van szó, kénytelen vagyok a rám nehezedő átokban, mint valódi végzetben, megnyugodni." Aztán a levél végén: „Mióta csak e levelet írom, palócz munkások a kertben folyvást egy nótát énekelnek, meg nem állhatom, hogy ne részesítselek benne:

Felment a kis kecske
A fára,
Zöld ágat szakított
Szájába.
Igy van jó', úgy van jó',
Igy van jó',
Másnak a rózsája
Volna jó."

A palóc munkások éneke nem ok nélkül ragadt meg a levélíró fülében. Nagy dolog történt vele: bele-

szeretett Borkába. Eleinte maga előtt is tagadta a dolgot, de elérkezett az az idő, mikor nem tagadhatta többé. Annak rendje és módja szerint szerelmes volt.

Az első napokban félvállról vette a menyecskét, könnyen megvalósítható szeszélynek tekintette, úgy nyúlt érte, mint aki gyümölcsöt akar tépni saját kertjében. De Borka nem hajtott fejet a földesúri kegy előtt, makacsul vonakodott felmenni a kastélyba. A földesúr következő érzelmi állomása a harag volt és a sértett hatalom tudata. Tovább tárgyalt Makovnyik Janoval, de eredménytelenül. Akkor feltette magában, hogy szép szerével hódítja meg az asszonyt. Elkezdett járni a házhoz. Órákat töltött a nyomorúságos, dohos parasztszobában, amelyet a sánta asszony különös és rejtelmes szépsége tündérfénnyel világított be számára. Jano elüldögélt a sarokban, nem tudván hova lenni a nagy tisztességtől, mely házát érte, ő pedig az asztal mellett beszélgetett Borkával. S mennél többet beszélgetett vele, annál nagyobb bámulattal állott a parasztasszony lelkének peremén, hogy beletekintsen, mint a tengerszembe, és kutató nézése a feneketlen mélybe vesszen. Borka meghökkentően érdekes lélek volt. Végtelen gyöngéd tudott lenni, ha lábatört kis csirkét sajnált, és keményen kegyetlen, ha a földesúr veszkődő sóvárgását nézte. Nevetségesen babonás volt a falubeli parasztasszonyok módján, de helyzeteket, embereket villámló elmeéllel tudott megítélni. Egyik tulajdonságával a legnagyobb elragadtatásba ejtette az előkelő látogatót: furcsa humorával, amely nőknél olyan ritka, s amely valami ötletes bohóc kedélyét adta a különös asszonynak, mikor utánzott valakit, mikor magamagát gúnyolta, mikor orosz írókra emlékeztető éles kis megfigyeléseket mondott el, mikor csúfondáros torzképeket vágott. Másik tulajdonságával pedig kétségbeejtette a vendéget: azzal az odaadó gyöngédséggel, amellyel gyáva és pipogya urához, az émelyítő szagú szamár Janohoz ragaszkodott.

Már hetek óta folytatta a sztregovai kastély ura az ostromot a falubeli sánta parasztasszony ellen és még egyetlen csókját sem mondhatta a magáénak. Kénytelen-kelletlen meg kellett vallania magában, hogy szerelmes. Úgy szerelmes, ahogy egyenrangú urihölgybe szeretett volna bele. Meghatott vágyódással gondolt rá, egész nap alig várta az órát, hogy elmehessen a Makovnyik-házhoz. Ha ott ülhetett az asszony mellett, az egész világot kellemesnek érezte. S ha megfogta a Borka kezét, a boldogság villanyütése szaladt rajta keresztül. És most már egészen más hangon beszélgetett Borkával, mint eleinte. Az első napokban a cselédtartó nagyúr fölényével kezelte, aki hozzászokott a falu minden lakosának alázatához. Most már társalgott vele, mintha ismerős nemesasszonnyal beszélgetett volna, bámulta elragadó arcának huncut elmésségét, az agyondolgozott durva kéz szabásának eredendő finomságát, együtt nevetett tréfáival és a legmélyebb őszinteséggel mondta:

— Te, Borka, ha úrinőnek születtél volna, az egész országban híres asszony lett volna belőled. Színésznő lettél volna, vagy írónő.

Borka figyelmesen hallgatta a magasztalást. De nem értette. A színésznőt sem tudta, hogy micsoda, az írónőt sem. De a magyarázatot olyan szomjasan figyelte, mint gyerek a tündérmesét. Látszott rajta, hogy nem egészen érti, amiről szó van, csak úgy hézagosan. Mint ahogy a marok ujjai közül kipereg a fövény, de a tenyérben mégis marad valami, úgy tartott meg intuicióval mindenből valamit, amit a nagyúr magyarázott neki, vagy legalább is igyekezett neki magyarázni. Madách Imre számára, akit a világon a legjobban az emberi értelem érdekelt, izgalmas játék volt ez: látni egy porban született tehetség munkájának szikrázó villanását a paraszti sors sötétjében. S mivel az emberi értelem után az örök nő érdekelte legjobban, hasonlóan izgalmas volt számára Évát fi-

gyelni ennek az asszonynak színes kedélycsapongásában, ösztönös kacérságában, férjéhez való anyás gyöngédségében. Már ott tartott, hogy önkénytelenül egybevetette a parasztasszonyt Erzsi emlékezetével. És az összehasonlításból azt szűrte le, hogy ez az írni-olvasni nem tudó vadvirág a nagyobbik egyéniség kettőjük közül.

Volt egy tulajdonsága Borkának, amely különösen megragadta: az előkelőségtől való teljes függetlenség. Más asszony a faluban gyertyát vett volna az oltárra, ha a hatalmas földesúr megtiszteli hajlékát. Ez a Borka egyáltalán nem volt megrendülve a nagy megtiszteltetéstől. Imre, hogy imponáljon neki, elmondta, hogyan odamondta ő az igazat az országgyűlésen magának a császárnak. De az asszonyra ez semmi hatással nem volt. Most is minden ámulat nélkül hallgatta, hogy az úr holnap bemegy Gyarmatra a közgyűlésre és ott a többi urakkal együtt ellent fog állani a császár parancsainak. A falu ura egyáltalában nem imponált neki, de ahogy ez meglátszott rajta, abban nem volt semmi lázadás, vagy szemtelenség. Imre figyelte és egyre többször mondogatta magában, hogy ez a tót parasztmenyecske: valaki.

Gyarmaton valóban arra készültek az urak, hogy ujjat húzzanak a császárral. Nógrád megint ott volt az első sorban, nem hagyta magát. A főkancellár, Forgách gróf megtiltotta a megyének, hogy az őszi közgyűlést megtartsák. Csak azért is megtartották. Ott volt a vármegye minden épkézláb embere. A tilos közgyűlésen kimondták, hogy ezt a kormányzatot nem segítik közigazgatással: lemond az egész tisztikar. Alig olvasták fel a terjedelmes jogi indokolással bővelkedő végzést, a Gyarmaton állomásozó katonaság őrnagya, Müller Lajos nevezetű, egy csendőr kíséretében belépett a közgyűlési terembe. Kijelentette harsány hangon, de németül, hogy a közgyűlést ezennel karhatalommal feloszlatja, mindenki távozzék.

— Nem tudjuk, miről van szó, — kiáltotta Madách Imre, — nem értünk németül.

A csendőr tudott magyarul. Elmondta magyarul az őrnagy német mondókáját. A közgyűlés feloszlott. De a végzés már megvolt. Imre azzal ment haza Sztregovára, hogy a vármegye tisztikara megszűnt, a kormány nem fog adót kapni, mert nem lesz, aki behajtsa.

Őt magát Arany János új levele várta otthon. „Felolvastam a Tragédia négy első jelenetét a Kisfaludy-Társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, egy Csengery stb. hogyan kiáltott fel — csupán a localis szépségeknél is: ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is. A mű eredeti, merész, költői; hogy a külsőben de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményeidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörölhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űzsz a nyelvvel, mint azt a nyelv most már tűrhetné. A verstechnika pedig nagyon megkívánja a nyilvános gyakorlatot: én föllépte óta igen-igen sokat tanúltam e részben, noha azelőtt is azt hittem, hogy tudom."

A levél olvasója azt mondotta magában, hogy ez az Arany János igen élesszemű ember. Legalább is a mesterségét nagyon-nagyon érti. Ime: egyetlen ránézéssel valóságos életrajzot olvas ki, és pedig pontosat, az alig ismert ember stílusából. Mert hogy pontról-pontra igaza van, azirán nem lehet kétség. Hogyan mérkőzhetnék az ő Toldi-erejű ősi magyarságával a tót faluban született, latinul tanított, németül és franciául nevelkedett birtokosfi? És hogyan fejlődhetett

volna verselő készsége, mikor soha szakszerű bírálatot nem kapott. Csak az őserdő növekedhetik egy életen át kertész nélkül, az angol park nem. A Tragédia technikája göröngyös, fájdalommal, de igazat kell adni az avatott bírálónak, aki egyébként ugyanabban a levélben a vigasztalásról is bőven gondoskodik. „A jambuszos helyek általában jobbak, és vannak helyek, hol dictióval, pathosszal a vers minden non plus ultráig emelkedik. Ilyen például Szent Péter beszéde, ilyen sok más, hol Shakespeare sem csinálta volna különben. Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánk bán némely zordságaitól."

Imre felkacagott a boldogságtól, mint egy kisfiú. Még körül is nézett hirtelenében, nincs-e véletlen tanuja gyerekes örömének. De hogyisne örvendezett volna: Arany János írja róla, hogy némely helyeit Shakespeare sem csinálhatta volna különben. Róla írja ezt, Madách Imréről, aki nemrégiben még azzal a rémképpel gyötörte magát, hogy tehetségtelen műkedvelő.

Volt még más levél is az aznapi postában. Bérczy Károly írt neki: „Kedves Barátom! Minap este a Casinóban kandalló körül ülvén többen, Csengery Antal nem győzött elég dícséretet halmozni az Ember Tragédiájára, melyet Fausttal és Manfréddal hozott párvonalba. A kandallói körben ülők egyike, gróf Keglevich Béla, kijelenti sajnálatát, hogy e nyáron az országgyűlési nyilatkozás abbanhagyására kért fel, bár ezt általános s éppen nem egyéni nézetéből tette, még jobban sajnálta ezt a beszéded után, — úgymond, — leginkább pedig most. Másnap levélkét vettem tőle két arcképével s ő ezek egyikét néked ajánlván, elküldésével sietek." A levél fényképet is tartalmazott, gróf Keglevich Béla Madách Imrének dedikált arcképét.

És még egy levél, ezt Nagy Iván írta: „Toldy Ferenctől és Greguss Ágosttól hallottam műved magasztalását. Az előbbi roppant elragadtatással s valóban a nemzeti irodalom iránti ügyszeretetével, mellyet tőle megtagadnunk nem lehet, nyilatkozott róla. Elmondta, hogy a Kisfaludy-Társaság azon gyűlése lángoló örömmel és a meglepőt, nagyszerűt követni szokott ámulattal hallgatta azon néhány jelenetet, mellyet belőle Arany felolvasott. Toldy azt is mondta még, hogy műved német vagy egyéb nyelvre lefordítva is, mi okvetlen meg fog történni, biztosan világhírűvé váland és epochát fog csinálni a világirodalomban. Szóval pedig szerinte Vörösmarty az első, most te vagy a magyar irodalom második fényes csillaga. Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a Te műved kerekded egész, és olly remekűl kivíve, hogy ebben Faustot meghaladta. S ő is szintén világhírűségét jósolja."

Olyan volt a magasztalásoknak ez az áradata, mint egy álom. Shakespeare sem csinálhatta volna különbül, jobb a Faustnál, világirodalom, korszakalkotó: ezek a kifejezések omlottak csőstül a levélolvasó fejére. Fel sem tudta fogni hirtelenében az egészet, meg kellett próbálnia, hogy mintegy kitépje magából és idegen szemlélő gyanánt próbálja megbecsülni súlyát annak, ami itt történt. Egy nógrádmegyei tót falu földbirtokosa, aki az irodalomban nem szerepelt és teljesen ismeretlen, minden literáris múlt nélkül ír egy drámai költeményt, s íme, az ország kultúrájának első szellemei versenyt dicsőítik, Byronnal, Shakespeareel, Miltonnal, Goethével vetik össze. Ezt nem is lehetne elhinni, ez olyan, mint a népmese, de el kell hinni, mert a kézben tartott írások bizonyítják.

Gyorsan megmutatta a leveleket mindenkinek, akinek lehetett. Henricynek, Divaldnak, Matolcsynak, Sréter Miklósnak. Legközelebb Szontagh Palinak. Édesanyjának végig felolvasta őket. Az özvegy nem

igen tudta miről van szó, mert a Tragédia kéziratát nem olvasta volt, most pedig nem lehetett felolvasni neki, mert az egyetlen példány ott volt Aranynál. De azt értette, hogy az ő fiát az egekig emelik. Ez egyáltalában nem töltötte el valami boldog csodálkozással. Csak bólingatott.

— Nagyon helyes, — mondotta röviden, mint aki mindezt teljesen természetesnek találja.

De volt valaki, akinek a hallatlan dicsőséget nem tudta megmagyarázni: Borkának. Annak hiába magyarázta volna, hogy őt Shakespeareel hasonlítják össze, hiszen Borka soha ebben az életben azt a szót, hogy Shakespeare, nem hallotta. Pedig csak itt szeretett volna igazán ragyogni a diadal sugarai között, csak ez előtt az asszony előtt akart volna nagynak és tündöklőnek feltűnni. Olyannak érezte magát, mint aki ködbe kerül és nagyszerű kardot kap a kezébe, hogy harcoljon vele a köd ellen. Pompás fegyver volt a kezében, amelyet nem használhatott. Nem maradt más lehetősége, mint hallgatni a kis tót viskó mécsvilágánál az óriás örömről és tovább ostromolni Borkát végnélküli kérleléssel.

Mert már ott tartott. A kérlelésnél. Sőt a könyörgésnél. Sztregova határának mindenható ura diákgyerek gyanánt könyörgött egy sántikáló tót parasztasszony szívéért. És mindeddig nem kapott egyetlen csókot sem tőle. Ezen a napon, mikor ott ült megint a menyecske mellett, Jano pedig illedelmesen az udvaron talált dolgot magának, megfogta Borka kezét és remegő hangon szólt hozzá:

— Nézd, Borka, engem ma akkora öröm ért, mint életemben is alig. Nem magyarázhatom el neked, mi volt ez, nem is fontos. Csak arra kérlek, hogy ne rontsd el nekem ezt a mai napot, ha van szíved. Mondd, hogy szeretsz.

Borka ránézett a parasztszoba félhomályában az ostromlóra. Jóság és részvét ült az arcán.

— Nem tudom. Lehet, hogy szeretem.

Az Ember Tragédiájának szerzője boldogan felhördült. Átkarolta Borkát, hogy megcsókolja. De az elhárította az ölelést.

— Hagyjon el. Ennyi elég egyszerre. Majd beszélünk róla máskor is.

Beletelt egy hét, mikor végre az első csókot megkapta. Különös csók volt ez, ő a felkavart férfi minden forróságával ízlelte, Borka azonban szenvtelenül, az ajándékosztás nyugalmával, sőt valami halvány szomorúság furcsa mellékízével engedte oda ajkait. Ő nem csókolt, csak hagyta magát csókolni.

— Nem kell a csókom? — kérdezte kurtán, lihegve a földesúr.

A titokzatos Borka szelíden ránézett és felelet helyett megsímogatta tenyerével a sóvár férfi arcát. Valami pártfogó jósággal, valamilyen melancholikus fölény némaságával. Imre belemélyedt a babonás, nagy fekete szemekbe. De csak az erdő, vagy az éjszakai búzatábla rejtelmét találta ottan, megfogható választ vívódó kérdéseire nem talált.

— Ki vagy, — mondta gyötrötten — mondd meg, te boszorkány, hogy ki vagy?

A női arc egyszerre megváltozott. Tudatlan parasztasszony lett belőle, aki nem érti a kérdést. Ki volna ő más, mint Makovnyik Jano felesége, a sánta Gyuros Borka? De hiszen ezt az úr tudja, miért kérdezi hát? Az előbbi titokzatos lény testetlen látomássá válva, siklott el a semmibe. Madách Imre fáradtan fordult el és bámult bele a mécsbe. Azon gondolkozott, hogy megint saját fantáziájába szerelmes, mint régen. Akkor az élettárs eszményképét akarta mindenáron szeretni Erzsiben, most a nő, az örök Éva, titokzatos megfejthetetlenségét akarja szeretni ebben a különös, megfoghatatlan parasztasszonyban. De vágya most is ugyanolyan erős, mint akkor volt. Az övé kell hogy legyen ez az asszony mindenáron.

Nappalait az irodalom megújhodott szomjúsága foglalta el. Befejezte a rég pihenő Mózest. Reményeit most már nem lehetett megállítani. A Csák végnapjairól ugyan azt írta Arany, hogy a drámai mag túlcsekély benne, de azért nem ítélte elvetendőnek. Még mindig lehetett remélni, hogy színre kerül a Nemzeti Színházban. A Mózessel pedig meg akarta nyerni az Akadémia Karácsonyi-díját.

Megmentett önbizalma sugárzó optimizmussal öntött el mindent, amin gondolkozott. Akármerre nézett, a győzelem hitét látta. S a nemzet előbb-utóbb eljövendő győzelmének hitét írta oda a Mózes végére.

Mózes meghalt. Le térdre, nemzetem!
Prófétád sírba szállott, és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora.
De ó, ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyászkor. Nem, nem, az szülé az újat,
Melynek csak kínja volt övé. Virága
Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
Bátran s győzelmi hittel lép belé.
Fújjátok a harckürtöket. Előre
Jerikó kapujához! Hogyha Isten
Lesz keblünk vérte, kürtjeink szavára
Erős fala előttünk porba hull.

A kész színdarabot elküldte Nagy Ivánnak azzal a kéréssel, hogy a kellő jeligés levél kíséretében nyújtsa be az Akadémiai pályázatra. Karácsony előtt való napon küldte be a szakali postára a csomagot. Ezt a dolgát elvégezvén, két helyre ment el karácsonyfát díszíteni. Otthon a maga gyermekeinek karácsonyfáját díszítgette és rakosgatta az Aladárnak, a most is folyton beteges kis Árának, valamint a Marie fiának szánt ajándékokat, lent pedig a tót viskóban a Borkáék karácsonyfájával pepecselt. S másnap a Jézuska napját ugyanígy megosztotta kastély és kunyhó között.

Alig fejezte be a Mózest, új munkához fogott.

Arany János már hetekkel ezelőtt cikket kért tőle szépirodalmi folyóiratába. Sokat tűnődött a kellő és alkalmas témán, talált feljegyezve eleget papírdarabkái rengetegében. Úgy döntött végül, hogy elmondja nézeteit az esztétika és a társadalom viszonyáról.

Azzal kezdte az essayt, hogy a szép fogalmát meghatározni voltaképpen meddő kísérlet, mert ki határozhatná meg a világosságot úgy, hogy annak lényegéről a vaknak is fogalma legyen? Elég hinni abban, hogy a szép abszolut valami. A fontos az, hogy mirevaló a szép kultuszát ápolni, vagyis mirevaló az esztétika a társadalom számára. Rengeteg példával megmagyarázta, hogy a szépművészetek kultúrája az egyetlen olyan maradandó dolog, amely egy-egy nemzet halhatatlan emlékét igazán biztosítja. Összehasonlította aztán a görög szépségkultusz társadalmi erejét a mai modern kor kulturális életével és úgy találta, hogy az üzleties világfelfogás nem kedvez a kultúrának. Kifejtette, hogy az írónak nem volna szabad pénzért írnia. „Vajh hányan lehetnek, kik egy kötetet nagy, szép és új gondolatokkal tölthetnének meg, de a könyvárus ívszám fizet s az egy kötet helyett húsz jő létre. A nemes bor, melynek egyes tiszta cseppjei megrészegítenék kedélyünket, elmosódva a tengernyi izetlenségben csak émelygő undort szül." Aztán kifejtette felfogását a klasszikus esztétikával nem mindenben egyező, erősen újítást kereső művészi törekvésekről. „Sok újabbkori író már a szépnek egész birodalmát, mely csak a teremtő génius előtt végtelen, kimerítettnek hitte, s hogy mégis némi újat mutasson, a színeket, alakokat kezdte túlozni. A túlzott szín és alak még túlzottabbakat vont maga után, író és közönség egymásra hatottak, s végre valamint a túlságos inyenc nem gyönyörködik többé az étkek fínom zamatában s csak a fűszerek s csípősségek ingerlik még ajkát; mint a kiélt kéjenc végre csak hátának korbácsolásában lel némi gyönyörérzetet, mint ahogy

az aesthetikai képzettséget nélkülöző töröknek az opera-házban a hangszerek össze-vissza hangolása tetszett legjobban; a sülyedt erkölcsiségű embernek minden nemesb élveit a szerencsejáték halálos izgalma pótolja; vagy a nagyközönség mulatságot lel egy ember kivégeztetésében: épen úgy s ugyanazon lelkiállapotok s motivumok által jutott árvánhagyott helyére a szépnek, melynek illékony illatszerű hatása nem elégített ki többé senkit, az érdekes, az ingerlő, mint az újabb műalkotás principiuma. S bár a kitűnőbb, a költőibb lelkek, érezve, hogy ez új istenség nem bír méltóságával a réginek, magasítani óhajtják azt s legalább nemesebb elvek hordozójává avatva megalakították az irányköltészetet, egy bálvány helyett csak kettőt hoztak létre s nem pótolták az elveszett istenséget. Így született különösen a mai regény, korunk csodálatos műfogalmainak monstruosus gyermeke." Fejtegetett még sok mindent, annyi volt a mondanivalója, hogy egyre teltek az oldalak, s belőle még mindig dőlt az új és megint új részlet-szempont.

Javában írta az esztétikai értekezést, mikor nagy csomagot kapott Pestről. El nem tudta képzelni, mi lehet benne. Felbontotta. Az Ember tragédiája könyvkiadásának húsz példányát találta a csomagolásban.

Megjelent az Ember tragédiája. Hasonlíthatatlan érzés az: nyomtatva látni, amit kézzel írt az ember. Csinos kis kötet, kellemes kézbe fogni. Nemcsak alakjánál fogva; a könyv olyan, mint a gyermek. Az író testileg is érzi benne lelke szülöttét, s ahogy az apának jól esik gyereke fejét símogatva érezni, ugyanúgy fizikai kellemesség kézben tartani a könyvet.

Az elsőt édesanyjának adta. A másodikat Szontagh Palinak küldte. Egy példányt rögtön maga vitt el Sréter Miklósnak, védencének. Egyet Szent-Iványi Bogomérnak, a szakali könyvmolynak. Veres Pálnénak is szánt egyet, amelyet személyesen szándékozott átadni. Hasonlóképpen Veres Gyuláéknak egyet. —

Ahogy számba vette a megajándékozandókat, kisült, hogy nem elég a húsz tiszteletpéldány. Minden író rájön, hogy a tiszteletpéldány sohasem elég. Az író a maga pénzén vásárolja saját könyvét, hogy ajándékba adhassa olyanoknak, akik számot tartanak rá. De ha nem futotta is mindenkinek a húsz darabból, egyet mégis külön tett a többitől. Gondolkozott, visszatette a többihez. Majd megint külön tette. És mikor este elindult Borkáékhoz, zsebrevágta.

Borka nem tudott sem írni, sem olvasni. Még tótul sem, nemhogy magyarul. Janó sem tudott. A Makovnyik-viskóban nem fordult elő semmiféle nyomtatott betű, még a kalendáriumnak sem vehették hasznát. Ez volt az első könyv, amely a házba került. Borka idegen mozdulattal vette a kezébe, tapogatni sem merte, lapozgatni nem tudta. Tárgyat tartott a kezében, értelmetlent és céltalant. Nézte, nézte, aztán az ajándékozóra pillantott.

— Gyakujem peknye, — mondta és a könyvet arcához szorította, mintha dédelgetné. Aztán felkelt, kinyitotta a ládát és eltette az ajándékot ünneplő ruhája közé.

— Neked is hoztam valamit, Jano. Házhelyet kapsz tőlem, s a házhelyre házat. Folyton nyafogsz nekem, hogy Stefan bátyáddal együtt szeretnél lakni, hát most majd ellakhatol vele. Lesz ott hely két családnak is. Már ki is nézettem a helyet pan Matolcsyval, holnap elmehetsz hozzá, hogy az építést megbeszéljétek. Ezt a tavaszt még átkínlódjátok itt, de nyár elejére már készen lehet a házad.

Jano csak hallgatta ezt a hírt dermedten. Magában már rég lemondott azokról a lutrinyereményszerű ábrándokról, amelyeket valaha a földesúr kegyes érdeklődése keltett benne. Hatszáz forintról is, házhelyről is. Vakon alárendelte magát felesége döntéseinek, s miután Borka nemet mondott, ő ebbe szomorú sóhajjal belenyugodott. És most egyszerre meg-

nyílik a mennyország és csőstül hull alá a váratlan áldás. Háza lesz, szép száraz háza a dombon. Telkes gazda lesz, egyetlen ugrással ott terem a módos gazdák között s még külön parádézhatik a nagyúri kegy ráomló fényével. Csak bámulta Jano réveteg boldogsággal szerencséjét, s egyszerre kiömlött benne nagy, szláv ellágyullása. Sírva fakadt az örömtől Makovnyik Jano.

— Mi lelt? — kérdezte Borka rosszallóan, de kicsit meghatva férje örömétől.

Jano nem szólt, csak pityergett boldogan a sarokban, ahol meghúzta magát, míg ezek az asztalnál beszélgettek. S ekkor Borka ránézett a földesúrra. Olyan hálás melegséggel, hogy a férfi szíve táncolni kezdett. Pedig volt valami lesújtó is ebben a hálában. Borka nem a háznak örült, hanem férje örömének. Különös volt elképzelni, hogy ez a furcsa, kivételes lény ezt a semmitmondó, pipogya, mamlasz tótot szereti, de így volt: Borka szerette a férjét. És most hálás volt férje boldogságáért.

— Holnap felmegyek a kastélyba, — mondta nyugodtan és csendesen, — talán lesz valami segítenivaló a ház körül.

Másnap délután csakugyan beállított. Megállt az ajtónál és betlehemes tót gyereknek mímelte magát. Szemében csillogott a huncutság, mialatt a tót karácsonyi köszöntőt énekelte, nem hagyva abba a szöveget akkor sem, mikor lélegzetet véve befelé szívta a levegőt. Imre elbűvölt gyönyörűséggel nézte. Lelke majdnem kicsordult. Minden napját megaranyozta valami nagy öröm, s ennek az asszonynak ittléte nem volt kisebb, mint a Tragédia póstán érkezett könyvcsomagja. Átkarolta Borkát és behunyott szemű, teljes odaadással csókolta meg.

S még mindig maradt számára ajándék az öröm pogány istennőjének bőségszarujában. Pár nap mulva értesítést kapott, hogy a Kisfaludy-Társaság tagjává

választották, készüljön a székfoglalóval. Azonnal értesítette Arany Jánost, hogy azt az esztétikai tanulmányt szánja székfoglalóul, amelyet eredetileg a Figyelő számára kezdett dolgozni. Azt is közölte Aranynyal, hogy a Tragédia írói honoráriumát, az ötven aranyat nem veszi fel. „E tiszteletdíjból dupla alapítványt akarnék csinálni a Kisfaludy-Társaságnál. Gondolom, hogy az egyszerű alapítvány 60 frt, így 120 frtot kívánnék alapítani. A többit 200 frtra kiegészítve az Akadémia tőkéjéhez szántam. Itt falun nem tudjuk úgy az arany-cursusokat, mik mai időben mindig változnak, azért kérlek légy kegyes e dolgot helyettem elintézni s nekem megírni, mi hiányoznék még hozzá, körülbelől nem sok lesz."

A székfoglalót március végére tűzte ki a Kisfaludy-Társaság. Addig mindenféle gazdasági vesződség volt itthon, az adóval is baj volt: az új rend szerint minden birtokoshoz, aki nemzeti ellenállásból nem fizetett adót, katonaságot szállásoltak be, míg meg nem unta. Sztregován is megjelent egy kapitány, egy főhadnagy, meg öt közlegény. De Imrének ez a baj is örömet jelentett. Csendesen mosolygott bajusza alatt. A hatalmat mosolyogta, amely sehogysem tud elbánni az országgal. Hetekig tartott, míg a főispán a lemondott tisztikar helyébe embereket tudott toborozni. Kapott is egy olyan tisztikart, amely rendes időben a lábát is alig tehette volna be a vármegyeházára. Ezt meggondolni külön örömet jelentett a vármegyei politikusnak.

Az esztétikai értekezés nem volt poggyászában, mikor felutazott Pestre megtartani a székfoglalót. Azt már jóelőre felküldte volt Aranynak elolvasni. Előző napon érkezett és mindenekelőtt Aranyt kereste fel. Az Üllői-úton lakott a híres költő, szerény kis bérlakásban. Madách Imre most látta először szemtőlszembe Arany Jánost. Az is őt. A férfi-szemérem leplezte kíváncsisággal csak úgy szeme sarkából figyelte

egymást a két író. Két annyira különböző író és két annyira különböző ember.

Az egyik vékony, tüdőbajos, átszellemült arcú, szőke ember, csuklója vékony, keze nőiesen fínom; modora, mozdulata, tartása a gazdag kastély uráé, előkelő szalonok otthonos látogatójáé. A másik zömök, egészségesen épített, keménymarkú, barna férfi, a polgári kisember darabosságával, megingathatatlan nehézkességével. Az egyik is, a másik is származása szerint köznemesi rendű, de az egyik, akit családjának története a társadalom tetejére vetett, felülről jött az irodalomba, és alulról jött a másik, akivel nemzetségének viszontagságai népi bölcsőben pillanttatták meg a napvilágot. Vármegyei földbirtokos az egyik karosszékben, kisvárosi tanárember a másikban.

Nehezen indult a beszélgetés, egymás hangját keresték és nem találták. Tulajdonképpen makacs büszkeség lakott mindakettőben, a mély érzelmi életet élő kedélyek ama büszkesége, amely hol szerénység, hol tartózkodás mögé bújva őrzi a maga ki nem adható kincseit.

— Szép és gazdag az értekezésed, — mondta Arany, — örvendek, hogy ezzel jelentkezel a Társaságban. De meg kell mondanom, hogy nem mindenben értek vele egyet.

— Például miben nem?

— Például idegen nekem az a felfogásod, amely az író keresetét nem helyesli. Az írás ideális foglalkozás, jól tudom. Eszmét és érzést férfiatlan dolog pénzért árulni, mondhatná valaki. De ez csak a te esetedre áll, aki, mint hallom, gazdag ember vagy. Mit csináljon az olyan író, akinek nincs vagyona? Ha más kereset után néz, esetleg nem marad ideje, hogy tehetségét kifejlessze. Maecenasok és hercegi udvarok nincsenek többé, hogy a tehetséget ápolnák saját gyönyörűségükre, mint díszkertjükben a virágot. A költő

pedig ember, aki családjáról óhajt gondoskodni. Ennélfogva pénzért árulja portékáját, kereskedő lett ő is.

— Ez a baj éppen.

— De miért baj ez? A baj akkor kezdődik, mikor a kereskedő megszűnik tisztességes kereskedő lenni.

— Még előbb kezdődik. A költészet méltóságával nem függ össze a kalmárság. S a méltatlanságért nem a költő felelős, hanem az általa gyönyörködtetett, nemzeti és emberi érzéseiben erősített közösség, amely neki nem biztosít gondtalanságot.

— Ezzel nem érthetek egyet. Az emberi közösség igenis gondoskodik a művészről, mikor vásárolja műveit. Ez ugyanaz a módszer, mint amelyet a régi udvarok követtek. Akkor ők jelentették a kulturáért felelős erőt, ők vállalták tehát a felelősséget áldozatban is. De ma nincs hűbériség, ma a társadalom vette át ezt a szerepet. És vállalja a felelősséget. A jó költőt eltartja, mert vásárolja, a rosszat nem tartja el, mert nem vásárolja.

— Itt hibás a logika. Nem biztos, hogy a jót tartja el s a rosszat hagyja veszni. Nem biztos, hogy ami a közönségnek tetszik, az jó.

— Ez igaz. De biztos volt-é hajdanán, hogy ami a mecénásnak tetszett, az jó volt? Régebben az tévedhetett, ma a közönség tévedhet. A tehetség nem mindig kap méltó ítéletet. Sok művészt túlbecsülnek életében, s az jól él. Másról, aki nyomorultan vész el, halála után derült ki, hogy lángelme volt. Hidd el, úgy van az jól, ahogy van. Az író írjon és alapítsa megélhetését a biblia azon mondatára, hogy „méltó a munkás az ő bérére." S ha méltóságról beszélsz, abban sincs hiba. Magyar író a vértanuk méltóságát hordja. Mert ha országos dicsőségben sokra viszi is, legmagasabb csúcsán pályájának, mi az övé? Századrésze annak, amit egy hasonló sikerü fiskális megkeres. Az

író felesége már eleve mártir feleségeül rendeltetett, gyermeke mártir gyermekéül.

Imre hallgatott. Részint nem akart tovább vitatkozni, mert érezte, hogy nem érti a másikat, vagy ha érti is gondolatmenetét, de érezni nem tudja. Másrészt pedig tapintatból hallgatott, mert tudta Aranyról, hogy igen szemérmes és tartózkodó ember, most pedig nagyon személyes élre fordulhatott volna az eszmecsere. Madách tudta, hogy Aranynak férjhezadó lánya van és fiúgyermeke. Végül pedig nem akarta sok idejét elvinni a házigazdának. Kefelevonatokat látott előtte, munkaközben zavarta meg. Még egy darabig beszélgettek, de nem elvi kérdésekről. A másnapi székfoglaló formaságairól. Aztán elbúcsúztak. Egymásnak nem kisebb becsülésével, mint azelőtt. De mindegyik idegenebbnek érezte a másikat, mint leveleiben.

A székfoglalót a Nemzeti Muzeumban tartották meg másnap, rendesen ott folytak le az irodalmi ülések, sem az Akadémiának, sem a Kisfaludy-Társaságnak nem volt saját helyisége. Imre testileg nagyon rosszul érezte magát, mikor bérkocsin érkezvén a Muzeum elé, leszállott a lépcsőnél. Lámpalázas természetű ember volt, s ez a székfoglaló már eleve nagyon felizgatta. Az izgalmak pedig mostanában már igen súlyosan elővették a szívét. Kínos rosszullét és fuldoklás fogta el ilyenkor. Megállt a Muzeum lépcsőjének tövében, kifizette a kocsist és még bámészkodott egy kicsit. A Muzeum előtti bekeritetlen, kopasz térséget nézte, amelyen mint gyarmati képviselő most egy esztendeje haladt keresztül először. Mennyi minden történt azóta. A parlamenti siker, a Tragédia sikere, a Kisfaludy-Társaság és a Borka szerelme.... Mintha a sors egyetlen esztendőbe akarta volna belezsúfolni majdnem negyven más esztendő annyi szenvedésének elégtételét.

Nehéz lélegzettel, erős és kihagyó szívdobogással

mászott fel a sok lépcsőn. Semmit sem gyűlölt annyira, mint a lépcsőmászást. Mikor felérkezett, megállott, hogy kifújja magát.

— Szép a dicsőség, — gondolta magában, — de nyomorúságos osztály tüdőbajjal és szívbajjal részesedni benne.

Azonban sötét gondolatait azonnal elfelejtette, mikor a terembe lépett. A felolvasó-ülés közönsége szórványosan gyülekezett már, s az egyik sarokban kis csoporttá verődve már ott volt néhány Kisfaludysta. Imre odalépett hozzájuk. Volt, akit már ismert, volt, akivel most kellett megismerkednie. A magyar irodalmi élet színe-virága. Akik évtizedek óta szerepelnek hirlapban, folyóiratban, könyvben, temérdeket összedolgoztak és küzdöttek a hírért, amíg idejutottak végre. Ő pedig a teljes irodalmi névtelenségből egyszerre idekerül, mintha csak a tábornoki rangon kezdené az, aki katonának áll.

Már itt volt az elnök, báró Eötvös József, egyszerű fekete, zsinóros ruhájában, szelíd, szakállas arcával. Greguss Ágost buzgólkodott körülötte, a titkár. Az alelnök, Toldy Ferenc, Arannyal tanácskozott a hosszú elnöki asztal sarkánál, iratok fölé hajolva. S ott állt mellettük egy jóképű, érdekes férfi.

— Szervusz, rokon, — mondta ez az általános, áradozó öröm közepette, amely az érkezőt fogadta.

— Szervusz, — mosolygott Madách Imre.

Tóth Kálmán volt ez, a Hölgyfutár szerkesztője, Maithényi Flóra férje. Annakidején mesélték a családban, hogy a kurtahajú, hóbortosan öltözködő Flóra hogyan tette próbára a Tóth Kálmán szerelmét. Fehér port öntött előtte két pohár vízbe, aztán így szólt: „Anyám nem engedi, hogy egymáséi legyünk. Akar-e velem együtt jönni a halálba?“ A szerelmes ifjú költő azonnal ráállott a kettős öngyilkosságra. Kiitták a méregpoharat. Akkor mondta meg Flóra, hogy csak porcukrot tett a vízbe, de biztos kívánt lenni imádója

érzelmei felől. Most már ötéves házasok voltak, Béla fiuk már négyesztendős.

Jött Jókai Mór, frissen, szőkén, jókedvűen. Tavaly már összebarátkoztak a határozati pártban.

— Hát nekem így kell megtudni, hogy nagy író vagy? Nekem egy szót sem szóltál róla.

Jöttek egymásután a híresek, báró Kemény Zsigmond, Kuthy Lajos, Salamon Ferenc, Hunfalvy Pál, Henszlmann Imre, Szigligeti Ede, Szalay László, Dobsa Lajos. Mindegyik egyenesen az új taghoz fordult, mindenki kedves volt hozzá. Kezét szorongatták, magasztalták. Csengery Antal úgy megölelte, hogy ropogott belé. Megjött az öreg pap, Czuczor Gergely is. Betegesen tipegett az öreg, a fiatalok nagy tisztelettel járultak hozzá köszönni. Vitték hozzá bemutatni Madách Imrét.

— Csak miattad jöttem, — mondta az öreg pap jóságosan, — mert tudom, hogy börtönben ültél te is. Már csak kezet akarok veled szorítani, gondoltam magamban. De különben nem járok én már sehova, csak sétálni megyek az Orczy-kertbe. És dolgozom. Folyton csak dolgozom. A nagy szótárat csinálom, bizonyosan tudod.

Még beszélgettek, mikor még tiszteletreméltóbb tag érkezett, az öreg Fáy András. Hetvenöt esztendejét még bírta lába is, válla is. Mint egy fejedelem, úgy lépett be az előkelő agg, aki megszokta, hogy neki mindenütt külön tisztesség jár.

— Szégyent ne hozz a fajtánkra, öcsém, — mondotta erős parola közben.

Mert az úgynevezett jó fáji Fáyakból származott az öreg, anyja Szemere-lány volt, ő maga igen rátarti mindkét ágon való származására. Ha nem kellett volna kezdeni az ülést, mindjárt ki is sütötték volna a rokonságot, mert azt két vidéki nemes ember az első találkozásnál el nem engedi. Bérczy Károly érkezett még sietve, a régi jóbarát, a nógrádi földi. Ettől nagyon szeretett volna gyorsan súgva megkérdezni valamit Imre, de nem tette, mert nem illett volna: három nap mulva következett az Akadémia ülése, amelyen dönteni kellett a Karácsonyi-pályadíjról. A pályabírák előadója Bérczy Károly volt, s a pályaművek között ott szerepelt Mózes. Bérczy már tudja a döntést.

Eötvös elfoglalta az elnöki széket. Megkezdődött az ülés. Imre elfoglalt egy széket a többi tagok között. És amire eddig nem ért rá az ismerkedések közepette: nézegetni kezdte a közönséget. Nagy publikum gyült egybe az ülésre, kivált asszonyok és leányok voltak sokan, valamennyien magyaros pruszlikban. A színes pruszlikok virágerdő képét mutatták, olyanét, amelynek virágai egymáshoz hajlanak, összesúgnak és tekintetökkel az új tagot keresik, Madách Imrét, a hirtelen hírnevűt, az érdekeset. Sokan ezek közül már olvasták a Tragédiát, vajjon mit szólnak hozzá.

Egyszerre nagyot dobbant az Imre úgyis rendetlenül dobbanó szíve. A hölgyek között meglátott egy fejet. Azonnal megismerte, pedig évek óta nem látta: az a fej a Nincsi feje volt. Huszár Sándorné Madách Anna, az ünnepelt író édes testvérnénje ott ült a közönség között. A testvérek pillantása találkozott, Imre meglepetve intett üdvözlést, és a Nincsi szemét azonnal elfutotta a könny. Kis híja volt, hogy a székfoglaló költővel is ugyanez nem történt. Mialatt Eötvös József beszélt az elnöki székből, ők jeleket váltottak egymással. Nincsi maga mellé mutatott: vele egysorban négy csinos fiatal leány üldögélt egymásmellett. Pillantása azt jelentette, hogy ezek az ő leányai. Az ám, a Nincsi négy lánya sorban, de mennyire megnőtt mind a négy: Etelka, Anna, Ida, Gizella. A négy lányon végigfutott egy súgó megjegyzés, amelyet anyjuk indított útnak, most már ők is integettek mosolyogva a híres nagybácsinak.

De most figyelni kellett: Arany János kezdett beszélni.

— Tisztelt társaság! Nekem jutott a szerencse, hogy Madách Imrét e szépirodalmi társaságban bemutassam.

Azonnal erős taps támadt és éljenzés. Arany János megállt és várt. Imre meghajtotta fejét a tapsoló közönség felé. Nincsi és négy leánya úgy tapsoltak, mint a motolla.

— Ezen bemutatás, — folytatta Arany, mikor megint csend lett, — nem most történik először. Ó, emlékszem én s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, midőn ama nevezetes műnek, az Ember tragédiájának, habár csupán töredékeit olvasva önök előtt, majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csudálkozás, itt javalló elégültség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain. Jól esett nekem ily fogadtatása a költeménynek a tisztelt társaság részéről, mert úgyszólván felelősséget, erkölcsi szolidaritást vállaltam vala a sikerre nézve azáltal, hogy e művet önök elé hoztam.

Folyékonyan, kellemesen beszélt Arany János. Nem volt szónok, s mint erős formaérzékű ember, irtózott a rögtönzéstől. Ezt a szónoklatot is megírta otthon és megtanulta. Magasztalta a tragédiát, kitért arra, hogy a mű csak látszólag pesszimista alaphangulatú, aztán megint visszatért magára a költőre.

— De szinte megfeledkezém mostani feladatomról, mely nem egyéb, mint hogy ama jeles mű alkotóját e szépirodalmi társaságba, mint tagot, bevezessem. Ime, itt áll közöttünk, elég rámutatnom: ez ő. Szellemét is ismerjük mindnyájan. Ki a gondolatnak az általános emberinek oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékosságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben, annak díszes helye van közöttünk. És így, tisztelt barátom...

Madách Imre a közvetlenül hozzá intézett szavakra felállott. Őt nézte az egész terem.

— ... nincs egyéb hátra, mint alkalmi előadással elfoglalnod azon széket, melyre mindnyájunk egyhangú szavazata oly örömest, oly méltán hívta meg az Ember tragédiájának koszorús szerzőjét.

Arany széles kézmozdulattal odamutatott az emelvényen álló üres székre. A sztregovai földesúr odalépett, kiteregette maga előtt a kéziratot és meghajlással válaszolva a hosszú tapsra, leült. Elkezdett olvasni. Jó hosszú volt a felolvasás. Közben, bár az elején, szokás szerint, elfogódva kezdte, jól belejött; olykor már fel is mert nézni a kéziratból és pillantásával megkereste Nincsit. A két szempár szeretetben, gyöngédségben találkozott. A felolvasást hosszú és zúgó tetszés fogadta, Madách Imre nem győzött hajlongani hol a közönség, hol a tapsoló tagtársak felé. Az öreg Fáy András buzgón bólogatott, Czuczor Gergely erősen tapsolt.

Az ünnepelt most már alig várta, hogy az ülésnek vége legyen. Mikor a tárgysorozat befejeződött és Eötvös József báró felkelt az elnöki székből, Imre gyors léptekkel, boldogan sietett a közönség közé. Ölelésre tárt karokkal várta már Nincsi. A két testvér összeölelkezett. Nincsi sírt boldogságában, mint a záporeső.

— Emikém, drága Emikém, — csak ezt tudta mondani folyton és nem akart kibontakozni az ölelésből.

— Hát ti, pockok, — mondta aztán Imre a négy süldő Huszár-kisasszonynak.

Azok a nyakába csimpaszkodtak és lógtak rajta mind a négyen, mint a fürt. Közben kacér hiúsággal pillantottak oldalt: látja-e a közönség, hogy ez a híres, nagy ember nekik családtagjuk.

— Várjatok meg a kijáratnál, — mondta a híres nagybácsi, — én elbúcsúzom az uraktól, aztán csatlakozom hozzátok. Sándor Pesten van?

— Pesten, igen, — felelte Nincsi, — szeretett volna eljönni ő is, de félt, hogy te esetleg...

Nincsi zavartan megakadt. A hosszú évek óta tartó családi haragra célzott.

— Ugyan, kérlek, nincs ennek a haragszomrádnak semmi értelme. Rendbe kell ezt hozni. Megyek most rögtön hozzátok. Várjatok meg a lépcsőnél.

Csak úgy átabotában búcsúzkodott a Kisfaludystáktól, szárnyon szeretett volna Nincsihez repülni. Ott várták a lépcsőnél. Lent pedig nagy fekete landauer-hintó várta az öt hölgyet; darutollas magyar kocsis a bakon, sallangos szerszámú négy remek ló a rúd mellett. Huszár Sándor gazdag ember volt. Nagyokat kacagva zsúfolódtak be hatan a hintóba, amely aztán csattogva repült velük a Lánchíd felé, neki az Albrecht-útnak, hogy fent megálljon a Dísz-téren. Itt töltötték az év egyik felét Huszár Sándorék, másik felét Barátiban, az ősi Huszár-fészekben.

— Nézz ide, Sándor, kit hozok, — kiáltott boldogan kacagva Nincsi.

Eléjött a házigazda, pocakos, kopasz, idősödő ember. A két sógor összeölelkezett, a négy üde lány, mint megannyi kiskutya, körülugrándozta őket.

— Miska ne fogjon ki, — rendelkezett azonnal Huszár Sándor, — el fog menni az Emi holmijáért. Mert azt csak nem képzeled, öregem, hogy fogadóban hagyunk lakni? Hol szálltál meg? Meddig maradhatsz?

— Az Arany Sasban, mindig oda szoktam szállani. Pár napig még maradni akarok. Orvossal szeretném megnézetni magam, a szívemmel igen csehül állok. Balassa professzorhoz fogok menni.

Huszár Sándor feltűnő mohósággal kapott a szóba.

— Csak Péczely! Csak Péczely! Másról szó sem lehet.

— Ki az a Péczely?

— Jaj, barátom, az nem olyan rövid dolog, előbb szépen kényelembe helyezzük magunkat, aztán majd elmondom neked ezt a Péczelyt. Csodaember. Egyszerűen csoda.

Imre elhelyezkedett nővére házánál. Nincsi és a lányok a házi dolog után néztek, a két sógor letelepedett két karosszékbe, Huszár Sándor elővette a szűzdohányos szitát és óriás tajtékpipáját. Rápipázott Imre is. Akkor aztán elkezdődött az előadás.

— Hát kezdjük ottan, hogy tudod-e, mi az a homoeopathia?

— Hogyne tudnám. A hasonszenvi gyógymód. Olvastam az Argenti könyvét. De ő maga is kezelt engem valaha váci doktor korában.

— Ne azt mondd, hogy hasonszenvi gyógymód. Mondd meg nekem a homoeopathia lényegét. Azaz ne is mondd, mert úgyis rosszul mondod. Nálam ezt jobban maguk a doktorok sem tudják. Majd én elmagyarázom neked pontosan, hogy tudjad. A dolog ott kezdődik, hogy az emberben az életet egy bizonyos életerő tartja fenn. A betegség nem a testnek a baja, hanem ennek az életerőnek, érted? No már most. A beteg életerőt csak úgy lehet meggyógyítani, ha a betegséget önmagával megöljük. Ugyanazt a betegséget kell a szervezetben előidézni, de még erősebben. Akkor ő megeszi önmagát, érted? Minden betegség gyógyítására csak egy bizonyos orvosszer szükséges. Minél kisebb az adag, annál jobban, annál erősebben hat. A gyógyszer, ezt jól jegyezd meg magadnak, nem az anyaga által hat, hanem a benne lévő immateriális erő által. Ezt az úgynevezett potencírozással érjük el. Két csepp friss növénynedvet összekeverünk kilencvennyolc csepp borszesszel s azt bizonyos számú erős karlökéssel potencírozzuk. Ez az első dilució. Ebből elveszünk egyetlen cseppet és azt megint elkeverjük kilencvenkilenc csepp borszesszel. Megint potencírozzuk. Ez már a második dilució. Így megy ez a harmin-

cadik dilucióig. Ugyanígy potencírozzuk a fémsókat is, még pedig tejcukorral. Apró golyócskákat készítünk belőlük, ugyancsak harminc dilucióval. Eddig érted?

— Nem, — bökte ki nevetve Madách, — egy huncut szót nem értek belőle.

— Ne csinálj ebből tréfát, a homoeopathia egyike a legnagyobb dolgoknak, amiket az emberiség valaha kitalált. Óriási áldás az emberiségre egy ilyen kis golyó, látod? Mindig hordok magammal. Hülés ellen tökéletes.

Huszár Sándor bizonytalan színű galacsint vett elő a zsebéből. Mutatta. Sógora megnézte és nem szólt rá semmit. A műkedvelő orvostudós magyarázott.

— Úgy látom, a dolog elmélete nem érdekel. Hát jó, nem magyarázom tovább. Csak azt fogadd el tőlem alaptételnek, hogy a homoeopathia az emberiség legcsodásabb jóltevője. No már most. Megismerkedtem egy fiatal tudóssal, egy zseniális homoeopathával, akinek van egy hihetetlen fontosságú orvosi felfedezése. Ő az a Péczely Ignác, akit említettem. Ez a Péczely gyerekkorában meglőtt egyszer egy baglyot. Szárnyát találta. Odafutott, hogy a leesett madarat felvegye. Megfogta, de az is őt. A bagoly keresztülnyomta a körmét a gyerek mutató- és hüvelykujja közt a puha húson. A gyerek dühében és fájdalmában eltörte a bagoly lábát. Ebben a pillanatban a bagoly megfelelő félszemében hirtelen vércseppek jelentek meg. Ebből az élményből származott az ő hallatlan felfedezése: az iriszen minden betegségnek megvan a megfelelő jele. Ő csak megnézi alaposan a szemed szivárványhártyáját és onnan pontosan megmondja a betegség helyét, természetét, a használandó homoeopathikus gyógyszert, mindent. Hozzám ajánlás útján került. Tudniillik olyan bámulatos orvosi eredményei vannak, hogy a többi doktor féltékenységből elkezdett áskálódni ellene. Feljelentették, hogy nincs diplomája. Ez igaz is, még csak három évet végzett el a medikus tudományból. Egészen fiatal ember. Én tehát most a hóna alá nyulok és segítem anyagilag, hogy a diplomát megszerezhesse. Vakon hiszek benne. Téged is ez fog meggyógyítani. A gondviselés maga vezette hozzám az utadat. Péczely éppen holnap jön hozzám. Már maga ez a csodálatos véletlen is gondolkozóba ejthet. Holnap megvizsgál Péczely, rendel valamit, és olyan egészséges leszel, mint a makk.

— Jól van, vizsgáljon meg, — szólt közömbösen Imre.

Látta, hogy sógora, aki mindig hajlamos volt ilyen tudákos dolgokra, feje búbjáig beleesett az ismeretlen csodadoktor bűvöletébe. Nem akarta a rajongó sógor kedvét rontani, ráhagyta. De magában valami olyat érzett, hogy ez a szemtől szembe való gyógyítás nagy szamárság lehet.

— Beszéljünk most másról. Ki akarlak benneteket békíteni anyámmal. Igazán semmi értelme, hogy így éljünk, mint az idegenek.

— Rajtam nem múlik. Nekem is nagyon kínos, hogy Nincsi folyton az anyja után sóhajtozik és sírva fakad, ha valaki említi. Akkor is rögtön pityereg, ha rólad van szó, vagy Károlyról, vagy a Marie gyerekeiről. Jól van Panka?

— Kitűnően. A Károly gyerek nálam nevelődik Aladár fiammal, nagyon kedves, okos fiú. Igen szeretem.

— És mi van a...

Huszár Sándor elpirult és elharapta a hebehurgyán kezdett kérdést. Imre legyintett.

— Erzsit akarod kérdezni. Beszélhetünk róla nyugodtan. Biharban hányódik, vele van Jolánka lányom is, mert a válási szerződés szerint neki kellett adnom. Ritkán hallok róla, akkor is rosszat. Azt mondják, hogy iszik.

— Tyű kutyateremtette, az már kínos dolog. Nagyon iszik?

— Nagyon. Azt hallottam, hogy be is csíp a boldogtalan. Persze ezek pletykák, amiket ellenőrizni nem lehet. Mióta elváltunk, nem láttam. A tartásdíját ügyvéd útján küldöm neki, levélbeli érintkezés sincsen közöttünk. Hagyjuk, nem nagyon kellemes téma. Én szívemből sajnálom szegény, szerencsétlen asszonyt. Mi van a te dolgaiddal? Hogy megy a gazdaságod?

Huszár Sándor elkezdte mesélni gazdaságát. Erzsit többet nem említették.

Másnap csakugyan eljött a házigazda pártfogoltja, a Péczely Ignác nevű csodadoktor. Hatalmas termetű fiatalember volt, fekete szakállat hordott, szemének volt valami szúró, átható ereje. Színészi módon lépett fel, láthatóan pózolt és mindenáron titokzatos légkört akart teremteni maga körül. Mikor Huszár Sándor a felfedező büszkeségével szólította fel, hogy vizsgálja meg a ház vendégét, Péczely hátralépett és hipnotikus tekintettel meredt Madách Imre szemébe. Lassan közeledett hozzá, mintha rá akarna ugrani. A beteg szívből únta ezt. De azért sógora kedvéért tűrte. A vizsgálat jó sokáig tartott, bár nem állt másból, mint a teátrális szembe meredésből.

— Tudok mindent, — mondta végül gőgösen a csodadoktor, — úgy-e vannak rosszullétei?

— Vannak.

A csodaorvos diadalmasan Huszár Sándorra nézett, mintha ezt mondta volna: íme, ilyen lángelme vagyok. Aztán visszafordult a beteghez és tüneteiről kezdte faggatni. Az kedvetlenül, de pontosan felelt. Hosszú kérdezgetés után Péczely Ignác bólintott, jeléül annak, hogy a csoda első fele, a diagnózis, be van fejezve.

— Az élettető nagyon leromlott, — mondta ráncolt homlokkal, — de majd helyrehozzuk. Labdacsokat fogok írni. Azokat egy szigorúan meghatározott rendszer szerint kell majd szedni. Mindig háromszor naponta: reggel, délben és este. És pedig az első héten minden alkalommal kettőt, a második héten minden alkalommal hármat, a következő héten mindig négyet, akkor aztán visszafelé: hetenként eggyel kevesebbet. Ha kettőig eljutott táblabíró úr, akkor megint hetenként szaporítani négyig. Emellett diétát kell tartani, bortól, pálinkától, erősen fűszeres ételektől tartózkodni. Ha megtartja, a gyógyulást garantálom.

— Meg fogsz gyógyulni, — mondta Huszár Sándor sziklaszilárd hittel, — egész biztosan meggyógyulsz.

Péczely aztán visszavonult mecenásával beszélgetni. Órákig szoktak diskurálni orvosi dolgokról. Nincsi félénken megkérdezte testvéröccsét:

— Hogy tetszik neked ez az ember, Emikém?

— Sehogy. Vagy bolond, vagy csirkefogó. Azt hiszem, Sándort erősen koppasztja. Sok pénzetekbe kerül?

— Nem tudom, Emikém, én nem szólok bele pénzdolgokba. Tudod, hogy Sándor milyen zsarnok. Még megjegyzést sem merek tenni. A mamával is úgy romlott el a dolog, hogy Sándor mindenáron erőszakoskodott a komputus dolgában. De hiszen mit magyarázzam, tudod jól. El nem tudom mondani, hány éjszakát sírtam keresztül a mama miatt. De most úgy-e rendbehozod ezt a dolgot? Én akár térden állva is bocsánatot kérek a mamától, pedig Isten látja a lelkemet, nem voltam hibás.

— Tudom én azt jól. Bízd csak rám, ki foglak benneteket békíteni. De nagyon óvatosan kell hozzáfogni, hiszen ismered a mamát, milyen makacs. Majd megbeszélem Károllyal az egész haditervet. Na ne sírj, ne sírj, te is olyan vagy, mint szegény, drága jó Marienk volt, az is mindjárt elsírta magát.

Imre még megtudta Pesten a Karácsonyi-pályázat eredményét. A Mózes nem nyert. „Sem alapjában, sem

kivitelében nem tragédia, — mondotta Bérczy Károly jelentése, — de dráma sem. Mózes tisztán époszi tárgy, s amint elő van állítva, is époszi, nem tragikai alak. A költemény, ha szerzője a nem mindenütt költői, s némelykor a hírlapi prózához leszálló nyelvet, sok helyt nehézkés verselést átdolgozza s az érzelmek kifejezésére és a másodszereplők egyénítésére nagyobb gondot fordít is, a költemény még akkor is dramatizált éposz marad mind tárgya, mind szerkezete miatt, mely inkább históriai egymásután, mint tragikai bonyodalom és fejlődés." A díjat egy társadalmi dráma kapta.

Nincsen öröm üröm nélkül. A székfoglaló nagy dicsőségének fenekén ott keserlett ez a csepp: a Mózes szigorú kritikája. A csodadoktor hókuszpókusza is kedvtelenné tette: a kúrához semmit sem bízott. Még meglátogatta Rákóczy Jánost, Nagy Ivánt, még elbúcsúzott Arany Jánostól, aztán sietett haza, ahová az enyhülés és édes vigasz vágya vonzotta: Borkához.

XIII.

A békítés sikerült. Maga Huszár Sándor igen ügyesen és ravaszul segített megváltoztatni az öreg hölgy érzéseit: sűrűn írta a leveleket Sztregovára, az Imre állapota iránt érdeklődve. Hosszú oldalakat teleírt orvosi fejtegetésekkel és rokoni aggodalmakkal. Az özvegy látta ezeket a leveleket és nem szólt semmit, de látszott rajta, hogy aki ilyen nagy érdeklődéssel viseltetik beteg fia iránt, arra már nem tud olyan nagyon haragudni. Imre kezdte pedzeni a békét, Károly ügyesen kontrázott hozzá. Végre az özvegy kimondta a döntő szót: jól van hát, jöjjenek azok a haszontalanok Sztregovára bocsánatot kérni.

Ekkor már nyárára Barátiba költöztek Nincsiék. Onnan jöttek át ketten, a két kisebbik lánnyal. A nagyobb két lány Pesten volt intézetben. Igen érzékeny volt a hatesztendős hanag utáni viszontlátás. Mindenki elkészítette magában a kellő mondatokat, de mindenki el is felejtette őket. Csak ölelgették egymást fenntartás nélkül, egy család voltak megint. Nincsi boldogan sírdogálva járta végig gyermekkora szobáit, leányai pedig egy szempillantás alatt összebarátkoztak a két serdülő fiúval, Madách Aladárral és Balogh Károllyal. Hangos kacagásuk, kergetődzésük felverte a kastély parkját. A kis Ára csak nézte őket az ablakból, beteg, vézna kisgyermek volt most is, a szellőtől is óvni kellett.

Aztán elment a házaspár a két vídám leánnyal, vissza Barátiba. A kastély megcsendesedett. De a sajtó hangos lett a Tragédia bírálataival. A földesúr otthon, a sztregovai csendben olvasgatta, miként vélekednek a műbíráló fők élete nagy munkájáról. A Figyelőben, Arany lapjában, Szász Károly írt róla ismertetést, igen szépen és melegen. De már egy Zilahy Károly nevű fiatal írónak más volt a véleménye. A Kritikai Szemle című folyóiratban gorombán kikelt Szász Károly magasztalásai ellen és azt írta, hogy a Tragédia, mint költemény nem ér semmit, mint drámai költemény még kevesebbet. Erdélyi János, a sárospataki professzor, nem ilyen piaci gorombasággal, hanem a tudós filozófus nagykészültségű fejtegetéseivel sok mindent megrótt a Tragédiában, sőt egyes szempontjai szerint alapjában elhibázottnak állította a művet. Ezek a kritikák, és mások, ott feküdtek összegyűjtve az íróasztal egyik papírcsomójában. A szerző olykor elővette őket, megnézte egyikét-másikát, aztán vállat vont. A szidalom sem bántotta most már, a jóhiszemű bírálat meg éppenséggel nem fájt neki. Tudta, hogy amit írt, az nagy és szép munka. Elővette a kötetet és lapozgatta. Javítgatta is itt-ott, simította, tatarozta, mert a könyv kapós lett és elő kellett készíteni a második kiadást. Mint az első kiadás előtt Arany, most Szász

Károly ajánlotta fel tanácsadó segítségét és hosszú árkusokon ajánlgatott prozódiai, vagy egyéb változtatásokat. Mikor ezeket számbavette és ceruzával javítgatott a nyomtatott szövegben, szinte olyan érdeklődéssel olvasta munkáját, mintha más ember könyvét olvasta volna. És a költői önérzet pompás pillanatait élte át egy-egy hely olvastán, mikor szinte szeretett volna felkiáltani: nagyon szép!

Most már feltétlenül hitt magában. De valami egészen különös gondolat mindig felbukkant benne, mikor önmagáról tünődött. Valamilyen okból, amelyet nem tudott megtalálni, idegennek érezte magát a hivatásos irodalomban. Ha a maga nevét ujságban az Aranyé, Eötvösé, Jókaié mellett olvasta, sohasem tudott attól az érzéstől szabadulni, hogy ő ezek között vendég.

Augusztusban Arany János jött el hozzá. Szliácsra ment fürdőzni a költő és útközben néhány napot adott nógrádi barátjának. Imre kocsival ment elébe Vácig s onnan elvitte Csesztvére, egy napra Károlyékhoz, majd a másnapot Sztregován töltötték, onnan pedig elkísérte a vendéget Szliácsig. Arany igen kedves és nyájas volt mindvégig. Szívesen beszélt és érdekes dolgokat. Gyermekkoráról mesélgetett, a negyvennyolcas időkről, szalontai jegyzőségéről, két színdarabjáról, amelyek elkallódtak, Kossuthról, Petőfiről. Kossuthról idegenkedve beszélt, bizonyos tartózkodó hidegséggel, Széchenyit hasonlíthatatlanul nagyobb embernek tartotta. Petőfiről pedig csak az ellágyult baráti emlékezés hangján tudott szólani.

— Milyen ember volt Petőfi, — kérdezte Imre, — soktól kérdeztem már, aki ismerte, de mind másfélét mondott.

Arany gondolkozott egykicsit, aztán így felelt:

— Petőfi a más számára tűrhetetlen, izgága, kellemetlen modorú fickó volt. Az én számomra az élet egyetlen igazi barátja. Teljes szívvel szerettem őt, ő is szeretett engem. Gyászolni fogom mindig és amíg élek, mindig hiányát érzem. Tűz volt ő, eleven égő láng, aki másnak megégette az ujját, de nekem meleggé tette az életemet.

Madách Imre figyelmesen nézte a maga elé révedő vendéget, aki barátjára emlékezett.

— Te, János, én most valami igen furcsát fogok tőled kérdezni. Ahogy most Petőfiről beszéltél, az jutott eszembe, hogy annakidején találkozhattam volna veletek. Valamilyen véletlen folytán. S ahogy ez átfutott a fejemen és gondolatban oda képzeltem magamat kettőtökhöz harmadiknak, megint erőt vett rajtam az az érzés, amelytől sohasem tudok szabadulni, ha írókról gondolkozom: valami gátat érzek. Te okos ember vagy, magyarázd ezt meg nekem.

Arany sokáig nézett maga elé. Erősen gondolkodott. Aztán nyiltan ránézett a házigazdára.

— Megmagyarázom. Neked nem kenyered az írás. Nekem az. Petőfié is az volt. Aki tolla után él, abból a mestersége egészen külön embert formál. A te sorsod neked vagyont adott és melléje igen nagy költői tehetséget. Nekem csak tehetséget. Az irodalom neked üdülés, felmagasztosulás, kiteljesedés. Nekem az irodalom pihenő is, munka is, gondom, sorsom, végzetem, szenvedélyem és igavonásom egyszerre. Te megfürdesz a költészetben, mint a fecske. Én benne élek, mint a hal.

Most Madách gondolkozott sokáig. Aztán elmosolyodott valami titkos mosollyal.

— Néha azt a különös dolgot gondolom magamról, hogy egyszerre vagyok dilettáns és lángelme.

Arany felvetette a fejét. Ránézett.

— Különös, — mondta eltünődve.

Soká hallgattak a semmibe bámulva, aztán egész másról kezdtek beszélni. Viszonyuk szíves volt, igen meleg és őszintén baráti. Arany nagyon jól érezte magát Csesztvén is, Sztregován is. Aladárt és a kis Károlyt szeretettel egzaminálta és Laci fiáról beszélt nekik,

özvegy Madáchnénak a maga édesanyjáról olyan megindító melegséggel, hogy az öreg hölgyet egyszeriben meghódította. Bensőséges hangulatban telt el a költő látogatása, jóbaráté a jóbarát házánál. De mikor Imre visszajött egyedül, Szliácson hagyva Aranyt, s aznap este nem tudott elaludni, arra döbbent rá, hogy egész életében véghetetlenül magányosnak érezte magát. Pedig véghetetlenül vágyott arra, hogy ne legyen egyedül. Édesanyját, testvéreit szerette, Szontagh Palihoz igen mély barátsággal vonzódott, Erzsivel voltak annakidején tökéletes boldog órái is, Borka csodálatos nőisége jobban érdekelte most, mint akárki a világon, és mégis, mégis: egyedül volt örökkön örökké, mint Ádám az űrben. S ahogy most ott várta a jönni vonakodó álmot félig ülő, félig fekvő helyzetben, háta mögött a feltornyozott vánkosokkal, szeretett volna a sötétben felsikoltani és kitárni két karját, hogy valaki segítsen véghetetlen társtalanságán.

Másnap megint úgy ment Borkához, ahogy szokta. Makovnyikék már az új házban laktak. A kastély tövénél, a domboldali kocsma mellett díszlett Jano szép, vadonatúj háza. Ide nem tudott kiönteni a tavasszal oly mérges kis Sztregova. Jano a tágas ház egyik felét eladta fivérének százötven forintért, most már ottlakott mind a két Makovnyik-család. A földesúrnak ez lett második otthona. Borka mindennap feljött hozzá a kastélyba beszélgetni, ő is lement minden este a parasztházba. Minden szombaton ott is vacsorázott. Ilyenkor Verzár, a hórihorgas szakács, titkon nagyokat káromkodott a kastély konyháján, mert háromszorannyi dolga volt, mint máskor: a ház ura minden szombaton négy-ötféle süteményt rendelt. Borka nagyon szerette a süteményt. Pass András inas szombatesténként kosárban vitte a nagy rakás inyencséget Makovnyikékhoz, s a kastély ura ott evett a sánta parasztasszonnyal és annak férjével az asztalnál.

Csillapíthatatlan vággyal szerette ezt az asszonyt,

akinek különös, primitív ösztönökből és bámulatos tehetségekből összerakott lelkéhez szeretett volna férkőzni mindenáron. De az asszony lelke titok maradt előtte, mint az anyaföld maga. Néha ijedten látta, hogy Don Quijote gyanánt kerget egy esztelen álmot: Borka úgy állott előtte, mint egy szépszemű, fínoman alkotott parasztasszony, semmi több. De aztán az asszony tett egy villanó megjegyzést, vagy mélyen a szemébe nézett, s ilyenkor megrendült a kastély urában valami. Nem, ez nem tévedés, ez az asszony csakugyan az a megfejthetetlen, vonzó és furcsa valaki, akit látott benne.

Már verset is írt hozzá. Egy forró szerelmi ölelés pillanatában ezt kérdezte Borkától:

— Szeretsz?

Borka a szemébe nézett és nyugodtan, nem kihívóan, szinte szelíden ezt felelte:

— Nem.

— Nem szeretsz?

— Nem, — ismételte az asszony fejét rázva.

— Hát kit szeretsz? Janot szereted?

— Szeretem, de nem úgy. „Úgy" nem szeretek senkit. Nem is tudok szeretni.

A földesúr faggatni kezdte a parasztasszonyt. Hosszan gyötörte kérdésekkel, kínozta az asszonyt is, saját magát is. Aztán vadul megharagudott önmagára: micsoda őrület ez, hova fog ez vezetni? De mikor egyedül maradt, leült az íróasztalhoz és verset írt, „Borkához".

Ha tudtad, hogy nem szerethetsz,
Mért jöttél közel szivemhez?
Csillag lettél volna nékem,
Mely hideg fénypont az éjben
S szivünk megnyugodva nézi,
Jól tudván, hogy el nem éri.
De te engem hitegettél,
S éltem bolygó lángja lettél:

Vészben elhagyál kacagva.
Roskadozok elhagyatva,
Elveszítő útra tértem,
Vész utánam, vész előttem.

A vész bizony nagy volt most már: a sánta menyecske imádója rohamosan betegebb és betegebb lett. A Péczely labdacsai nem használtak semmit. Fulladásos rohamai gyakrabban vették elő, mellében halálos szorongásokat érzett, járás közben olykor meg kellett állania. Minden izgalom órákra feldúlta, olyan rosszul lett ilyenkor, hogy megijedt, aki látta: halálsápadtan, hörgő mellel szedte a lihegő lélekzetet, szeme kínzottan kidagadva, mereven rettegett valamitől, remegő kezét a mellére szorította.

És izgalomra akadt ok nem egy. Késő ősszel Divald, a plébános, komor arccal kopogtatott be hozzá egy délben. Látszott rajta, hogy nem hoz kellemes hírt. Levél volt a kezében.

— Szeretném tekintetes uramat megkímélni egy felindulástól, de számot vetettem magammal: kötelességem közölni, amit tudok. Nagyváradon van egy katolikus pap jóbarátom, valaha együtt jártunk szemináriumba. Attól kaptam ezt a levelet.

Átnyujtotta. A váradi pap arról értesítette a sztregovait, hogy Madách Imrének Nagyváradon, az elvált hitvesnél élő kisleánya igen aggasztó állapotban van. Anyja nem törődik vele, a gyermek egész nap az utcán ténfereg, nem gondozza senki, haja tetves, ruházata piszkos és rongyos. Jó volna, ha az atyja erről tudomást szerezne és tenne valamit a gyermek érdekében, akit már csak azért is jó volna méltó környezetbe vinni, mert anyja fokozatosan züllik, iszákos szenvedélye közismert, amellett pedig különféle férfiakkal való ismeretségei olyan feltünőek, hogy azok a leányka fejlődő lelkületére végzetes hatással lehetnek.

Imre azonnal intézkedett. Délután már bent volt

Losoncon ügyvédjénél. Azzal megtárgyalta a teendőket: mindenekelőtt Fráter Pálhoz, az Erzsi nagybátyjához kell fordulni és vele megbeszélni, hogy a botrányt elkerüljék. A gyermeket rögtön el kell hozni Sztregovára, Fráter Pál lásson utána, hogy az anya ne okoskodjék és szépszerével ideadja. A dolgot elég gyorsan sikerült lebonyolítani, az ügyvéd leutazott Nagyváradra és elhozta a kislányt. Anyja könnyűszerrel megvált tőle, a gyerek csak terhére volt. Az eddigi tartasdíjat változatlanul kapta tovább, gyermekének átköltöztetése még valamelyes anyagi könnyebbséget is jelentett neki. Az pedig nem volt neki közömbös. Az ügyvéd azt hozta hírül, hogy a boldogtalan asszony fékevesztetten iszik, minden pénzét elissza és most már uzsorások kezében van: tartásdíját előre elzálogosítja. A városban fájdalmas botrányokat mesélnek róla.

Egy novemberi napon került haza Sztregovára Jolánka. Tizenegyéves volt, jól fejlett, napbarnította, egészséges gyermek, de siralmasan elhanyagolt állapotban. Haja csakugyan tele volt férgekkel, ruhája szennyes és szakadozott, vele adott fehérneműje ijesztően szegényes és kevés. Apja hozta haza Losoncról. Riadt, makacs gyerek volt, bizalmatlan és alattomos tekintetű. A kérdésekre habozva felelt, mindenkiben ellenséget látott, testvéreitől idegenül elhúzódott. Nagyanyja már első nap megverte, mert nem bírt vele, a gyerek semmiféle parancsot nem volt hajlandó teljesíteni. Megrendítő volt vadsága és idegensége, bihari tájszólása eltért az egész ház nógrádi hangjától, a családtagokról nem tudta, hogy melyik kicsoda. Kis vadmacska volt, amely nem értette, hogy mi történik vele s a feléje nyúló kezeket azonnal harapni vagy karmolni akarta, mert senkinek szeretetében nem hitt. Hetekig tartott, míg kimosdatták, kifésülték, a házirendhez szoktatták, testvéreivel és Balogh Károlykával összebarátkoztatták. Karácsonykor már örömmel

tapsolt a karácsonyfa alatt az ajándékoknak és vígan hancúrozott a fiúkkal.

Apja a következő hónapban lett negyvenesztendős. S ugyanekkor megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjának. Most már részese lett minden irodalmi kitüntetésnek, amely magyar írónak juthatott. A Tragédia második kiadása most jelent meg, az első elfogyott. S a hírnév ormán haladó költő fuldokló rohamok közepette utazott Pestre, hogy orvossal beszéljen. Ha már Péczelyvel kezdte, maradt Péczelynél. A csodadoktor megvizsgálta, fejét csóválta, labdacsokat írt. A nagybeteg ember vigasztalanul üldögélt szállóbeli szobájában, — Huszár Sándorék nem voltak Pesten, — és tett-vett holmija között. Elmenni senkihez nem volt kedve, nagyon rosszul is érezte magát és utóbbi időben azt észlelte magán, hogy az emberek társasága idegessé teszi. Nem kívánkozott beszélni senkivel, inkább elüldögélt magának csendes tünődésben, ha nem írt, vagy nem olvasott, akkor is egyedül kívánt lenni csendes tétlenségével.

Így ült most is az Arany Sas-beli szobában, mikor levéllel kopogtattak az ajtón. Egy Beniczky-lány írta a levelet, akinek nevére homályosan emlékezett. „Tisztelt honfi! Lisznyay Kálmán utolsó perceit most küzdi; óhajtása még egyszer találkozni önnel. A haldokló kérését tudatva önnel, maradok ismeretlen tisztelője, Beniczky Erzsi.“ A levelet egy szolgaformájú ember hozta.

— Honnan hoztad ezt a levelet?

— A Császárfürdőből, kérem alássan, ottan fekszik a Lisznyay tekintetes úr.

Azonnal kocsit hozatott és megparancsolta a kocsisnak, hogy csapja meg a lovakat. A Császárfürdő jól ismert régi épületében megkérdezte, hol a beteg. Bekopogtatott a szobába.

Ott feküdt az ágyon a haldokló Lisznyay Kálmán.

Mellette ült a felesége vörös szemmel, de már nem sírt. Senki más nem volt a szobában.

— Hogy van Kálmán? — kérdezte Imre az asszonyt.

Lisznyayné csak legyintett reménytelenül. A haldokló kinyitotta szemét. Ijesztően lefogyott, borotválatlan arca verejtéktől nedvesen feküdt a vánkoson.

— Imre... szervusz...

Csak suttogta a szavakat, kezét akarta mozdítani, de az visszahullott a takaróra. Rémület ült a tekintetében és könyörgés.

— A fiaimat... Imre...

Amit még motyogott félig hűdött ajkaival, már nem lehetett megérteni. Szeme lecsukódott. Imre széket fogott és leült az ágy mellé másodiknak. Nem szólt az asszonyhoz semmit, az sem őhozzá. Ültek ketten és várták az utolsó pillanatot. Az éjjeli szekrényen egy zsebóra ketyegett. A betegnek a takarón fekvő keze szabályos ütemben vonaglani kezdett. Megrándult a zsebóra minden ötödik kettyenésére. Aztán már csak minden hatodikra. Aztán még ritkábban. Voltaképpen nem élt már Lisznyay Kálmán, csak úgy mozgott, mint ahogy a megállított gép kerekei még forognak egy darabig saját lendületüktől.

Halk ajtónyitással belépett egy orvos. Fejbólintással köszönt és a szakma természetességével nyúlt a haldokló keze után. Mozdulatlan csendben teltek a percek. Az orvos állott, ezek ketten ültek. Akkor egyszerre az orvos eleresztette kezéből a kezet.

— Meghalt.

Az asszony nem sikoltott, nem kiabált. Fásult fáradtsággal kelt fel, de nem tudta, miért.

— Miben lehetek segítségére, — kérdezte Imre, — van valami pénzük?

— Semmi. A két fiú otthon van, nem tudom, mit adok nekik holnap enni.

Imre karonfogta az asszonyt, kivitte a folyosóra

Pénzt adott neki és vigasztalta. Ígérte, hogy utánanéz, hogyan lehetne a két árvát megsegíteni. Nógrád nem fog elfeledkezni a halottról.

Aztán mégegyszer visszanézett az elmúlt emberre, aki ott feküdt az ágyon. Kíváncsian nézte, bizonyos érdeklődésével a szövetségesnek, vagy kartársnak. Mert tudta, hogy az ő vége sem lehet már messze. És mintha sajátmagát nézte volna, amint ott fekszik mozdulatlanul az ágyon.

XIV.

Jegyzetei között új terv írásai feküdtek. Olyat akart írni még egyet, mint a Tragédia. De derűset, játékosat, meseszerűt. Tündér Ilona lesz a darab főalakja, aki tündérei között unatkozik, a földre akar szállani. Parasztlánnyá változik és megjelenik a költő otthonában. Ketten kézenfogva mennek át életen, túlvilágon, poklokon. A költő átél mindent, ami az ember életét kiteheti, s mindenben a boldogságot keresi. Nem találja sehol. Végül megtalálja a parasztlányban, de az Tündér Ilona, földi szerelmet nem adhat. Egy marad a költő számára: a költészet maga.

Az ő története lesz ez Borkával. Szép és fájdalmas vallomás egy tárgyát soha el nem érő szerelemről. Mert amit ő szeret Borkában, az tündéri valami, megfoghatatlan, ölelhetetlen. Egy marad a boldogság sztregovai kincskeresőjének: ez a szép drámai költemény, amely a poézis tündéri szépségét fogja csilingelő versszorok himével kihímezni.

Az első szín Tündérország, ott ül bűvös trónján Szép Ilona. A tündérek két csoportba oszolva verset zengenek. Az egyik csoport ezt mondja:

Lágy rezgése nyári légnek,
Gyors felhőnek tünde árnya,
Mely hajnalban zsong: az ének,
Szín, melytől ég pille szárnya,

Szűz mosolya hő ajaknak,
A szemérem piruïása,
Semmik ti, mik elragadnak,
Ember lelkesítő álma:
Jőjjetek mind, jőjjetek mind,
Hogyha a tündérparancs int.
Aminek kész földön árnya,
Testet öltsön itt magára.

És felelt rá a másik csoport tündér:

Minden édes bűvölet,
Mely a föld rideg porára
Fuvall érzést, életet
S elreppen, mint égi pára,
Melyet sejt csak s kincse bár
A vágyó emberkebelnek,
Durva kart ha rája tár,
Csak rideg valót ölel meg:
Jőjjetek mind, jőjjetek,
Szép nyáréji képletek,
Fergetegnek orgonája,
Harmatcsepp, csillag sugára..

S ha ezt félreteszi a beteg költő, akkor más munkához nyúl. Már nem a régi íróasztalnál dolgozik, mert az ülést nem bírja rossz szívével. Álló íróasztala van a fal mellett. Ott is nehezére esik a munka, mert dagadt lábai sajognak az álldogálásban. De szívesen tűri a testi fájdalmat a lelki gyönyörűségért. Kedvenc gondolatát fejtegeti: a nőről ír esztétikai szempontból. Ez lesz az akadémiai székfoglaló.

Az íróasztalon ott áll egy furcsa háziállat. Nyesett szárnyú holló. Madách Imre kutyája elpusztult, s ő úgy sajnálta a kedves állatot, hogy nagyot gondolt: olyan társat keres dolgozószobája magányának, amely egész biztosan túléli őt. A gyerekek hollót fogtak, a ház ura besorozta háziállatnak. Vágott szárnyával nem tud elrepülni, de meg is szokott már új otthonában a bohó madár. Székről ágyra ugrik, csőrével megkopog-

tat láthatatlan szemecskéket, bölcsen tollászkodik a kandalló párkányán, amíg gazdája állva irogat a csöndben.

A ház nyugodt és kellemesen eseménytelen. A fiúk szorgalmasan tanulnak, Jancsó nevelő igen hasznos embernek bizonyult. Károly szenvedélyesen fejleszti bogárgyüjteményét, olykor izgatottan jön mutatni egy eddig nem ismert hímes pillangót. Aladár fúr-farag és találmányokon töri a fejét, most mindenáron föl akarja találni a perpetuum mobilét. Kerekeket, csapokat, madzagokat illeszt össze egy csodálatos gépezetbe, amely egészen egyszerűnek kezdődött, de mindennap komplikáltabb. Jolánka kicsinosodott, eleven lett, kedves és ragaszkodó, anyját nem emlegeti soha. A kis Ára szelíden viseli folytonos betegségeinek végzetét. Ité Nina a kis púpos öreg, reggeltől estig talpal, övében csörög az odatűzött kulcscsomó. Az öreg hölgy egészséges, olykor nagyokat pöröl inassal, szakáccsal, ha nem úgy megy minden, mint a karikacsapás. Borka odalent a Makovnyik-házban éldegél Jano mellett és várja a kastély urának rendes látogatásait. Divald és Henricy, a két pap, mindennaposak a háznál. Matolcsy is mindig itt van.

Jönnek barátok és ismerősök olykor. Károlyék átjönnek a gyerekekkel Csesztvéről, Nincsiék gondosan ápolják a helyreállított családi békét, Pankáék gyakori vendégek szintén. Szontagh Pali is sokat van itt, Veres Pálék, Veres Gyuláék nemkülönben. Szilárdka férjhezment, elvette egy Rudnay-fiú, már kisgyereke is van. Az idő malomkereke nyugalmasan forog a mindennapi élet folyton ömlő vizén és Madách Imre mindennap betegebb és betegebb. Már kocsira ülni is terhére esik, de azért átnéz Szakalba néha. Nagyon szeret Veres Gyuláékhoz járni. Ott eltréfál a fiúkkal, Ernővel, Palival és a kis Imrével. Az udvaron gesztenyefát ültetett, azt is szereti nézni, hogyan nő a fácska. Eltünődik rajta, vajjon mekkorának láthatja még életében. Általában hallgatag és emberkerülő. Legjobban szeret egyedül lenni, otthon, az Oroszlánbarlangban, ahogy szobáját nevezi. A kastélyban sok mindennek ilyen neve van. Tintatartóját a Fekete Tengernek nevezi, a kastély udvarán álló virágágyat Szebasztopolnak, mert azon magyarázgatta a fiúknak a krimi háborút, a gyerekek szobáját Noé bárkájának hívja, és így tovább. De úgy nézi ezt a környezetet, mint amelyet el fog hagyni, a gyereklárma, a folyton itt lábatlankodó parasztok miatt. Van egy titkos terve: vadászlakot építtet. Egészen kicsinyt, csak ő fog ott lakni maga a Makovnyik-házaspárral, senki más. Ott fogja leélni, ami még hátra van. Különös lesz: paradicsomi hármas, amelyben Ádám a csábító és Lucifer a jámbor hitves. A vadászlak már javában épül, mihelyt kész lesz, ő beköltözik oda remetének. Csak Borka és a költészet fogja kitenni az életet a fák tündéri csendjében.

Erzsi megszólalt: pénzkérő leveleket irkál. Az uzsorások nagyon szorítják, váltókkal manipulál a boldogtalan. Leveleit ezzel a megszólítással kezdi: „Tisztelt Imre!" És így fejezi be: „Ezek után gyermekeinket csókolva egész tisztelettel maradtam Fráter Erzsébet." A levelek már nem nyugtalanítják Imrét, távoli fájdalom enyhe sajgása neki Erzsi emléke. Régen volt, talán igaz se volt.

A nőről szóló esztétikai tanulmány elkészült. De írója nem olvashatja fel székfoglalónak az Akadémián. Nagyon beteg, a pesti utat már nem bírná. Bérczy Károly helyettesíti a legújabb akadémikust. A tanulmánynak nagy sikere van. Csak egyvalaki berzenkedik miatta: Veres Pálné. Imre lekezeli a nő szellemi színvonalát, mondja Hermin asszony. Csak azért is megmutatja, mit tudnak a nők: máris kezd agitálni a magyar leánynevelés modern kiépítése érdekében. Amilyen eszes és szívós asszony, még meg is csinálja, amit akar. És közvetve Madách Imre lesz az, aki ezt a reformot okozta.

Ahogy múlnak az ezernyolcszázhatvannégyes esztendő hónapjai, a sztregovai földesúr egyre zárkózottabb, egyre töprengőbb. Kezdi valami öntudatlan ösztönnel dolgait rendezgetni. Biztosítóintézet feltételeit kutatja: ha valami történik vele, kapjon valamit Borka és kapjon valamit a fabiankai tót cseléd leánygyermeke

Nyáron kanyaró üt be a sztregovai kastélyba. Megkapja a kastély ura is. Anyja Pestről hozat hozzá orvost, a híres Kovács Sebestyént. A tanár megvizsgálja a fuldoklással küzködő, aszkétává soványodott embert. És kint közli az anyával, hogy a kanyaróból fel fog épülni a beteg, de szívbaja el fogja vinni. Hónapok kérdése.

A beteg maga is tudja ezt. Most már alig jár ki a szobából. Minden lépés nehezére esik. Borkáékhoz sem megy, az asszonyt hivatja fel, hogy beszélgessen vele, vagy ne is szóljon vele semmit, csak üljön mellette és fogja a kezét.

Júniusban még elment Csesztvére. Látni akarta a régi házat, talán utoljára. Károlyt nem találta otthon, csak Kálnay urat, a Károly gyerekeinek nevelőjét. Jött-ment dagadtlábú, nehézkes járásával a kúrián, megállt és tünődve nézegetett egy szobasarkot, az udvaron egy fát. Mint aki emlékei közt is rendet csinál. Másnap visszaindult Sztregovára. Erzsi hajdani csókjainak és bűneinek emléke ottmaradt Csesztvén.

Augusztusban már nagyon izgatottan kérdezgette, hogyan halad a vadászlak építkezése. Matolcsy azt mondta, hogy annak még kell egy hónap.

— Az talán sok is lesz most már, — suttogta maga elé a beteg.

Most már nem kelt ki az ágyból. Borkát kívánta látni, de Borka nem jöhetett. Borka is beteg volt. Ugyanabban a betegségben, mint ő. Veres Gyulát is kívánta látni. Az rögtön megjött az üzenetre Szakalból.

— Gyulám, egy kéréssel foglak terhelni. Eljött az ideje, hogy végrendeletet csináljak...

— Ugyan ne okoskodj, meggyógyulsz te hamarosan.

— Ne szakíts félbe, úgyis nehezemre esik a beszéd. Arra akarlak megkérni, vállald a gyermekeim gyámságát.

— Nagyon természetes, hogy vállalom, de csak elszámolásra és absolutoriális okmánnyal. Különben pedig ismétlem...

Egy fáradt kézmozdulat elhallgattatta a tiltakozót.

— Köszönöm. Most hagyjál egyedül, rosszul érzem magam.

— Küldjek be valakit?

— Senkit. Egyedül akarok lenni. András inas menjen le ahhoz a Makovnyikné nevű aszonyhoz, ő már tudja. Az asszony jőjjön fel, okvetlen akarok vele beszélni.

— Jól van, elintézem. Majd még beszólok köszönni.

Pár perc mulva jött András inas és jelentette, hogy Borka nem jön. Azt mondta, hogy nem jön, mert ő éppen olyan beteg, mint a tekintetes úr.

— Rendben van. Mondd meg a méltóságos asszonynak, írjon levelet Horpácsra, hogy Szontagh tekintetes úr jőjjön el hozzám. És ne engedjetek be hozzám senkit. Egyedül akarok lenni. Add ide azt a legfelső kéziratcsomót, aztán mehetsz.

András inas odaadta a Tündérálom eddigi kéziratát. Csak legalább még ezt be tudná fejezni. Ha jobban lenne egy-két hétre, hogy megcsinálhatná...

Szontagh Pál azonnal engedelmeskedett a hívó szónak. Imre megkérte, hogy diktálás után írjon neki valamit. Szívesen. A jóbarát leült az íróasztalhoz és várta a diktálást.

— Az Atyának, Fiúnak és a Szentlélek Istennek nevében, Ámen.

Pali csodálkozva leírta. Nem tudta, mi fog ebből kisülni.

— Megvan?

— Eddig megvan.

— Akkor folytassuk. Miután halálom órája...

Szontagh Pál felugrott.

— Imre!

Lecsapta a tollat és odajött az ágyhoz. Megfogta a beteg kezét.

— Csak írjad, Palikám, ülj vissza. Férfiak vagyunk.

A jóbarát nem szólt semmit. Engedelmesen visszaült és írta diktálás után.

— Miután halálom órája, mint minden emberé, bizonytalan, de bekövetkezése bizonyos, ezennel következőkben nyilvánítom végakaratomat, illetőleg végrendeletemet. 1. Lelkemet a Mindenható kegyelmébe, testemet az anyaföldnek ölébe ajánlom. 2. Minden vagyonomat, úgy ingatlan javaimat, mint ingóságaimat, készpénzemet, követelő adósságaimat, fundus instructusomat, szóval öszves substantiámat a legszélesebb értelemben véve hagyom fiamnak, Madách Aladárnak, kit is ekképpen általános örökösömnek nevezek. 3. Ezen öszves vagyonom pontosan összeiratván és leltároztatván, illetőleg megbecsültetvén, ebből két leányomnak, Madách Jolánnak és Madách Borbálának az úgynevezett kötelezettségbeli részök (Pflichtteil) készpénzben adassék ki, világosan megjegyezvén azt, hogy ezen kötelezettségbeli rész birtokállapotom mostani mivolta szerint, — úgy mint az halálomkor találtatni fog — minden, akár betáblázott, akár függő s betáblázatlan adósságaim és terheim betudása, illetőleg a vagyon becsértékéből leendő levonása után vétethetik fel, illetőleg számíttatik ki. 4. Ezen kötelezettségbeli rész leányaimnak csak bekövetkező nagykorúságuk esetében fizettessék ki; férjhezmenetelük esetében pedig az, ami kiházasításukra fordíttatik, ezen összegbe betudandó, a többiről pedig 6% fizettessék addig, míg a tőkét megkapják. 5. Gyermekeim gyámjának (tutor) és gondnokának (curator) akarom, rendelem és kinevezem kedves rokonom és barátomat, Veres Gyula urat, Szakalban...

— Kitünő választás, — szólalt meg Szontagh — ha az ő kezében tudod a gyerekeid vagyonát, nyugodtan...

Itt Szontagh Pali ijedten harapta el a vigyázatlan mondat végét. De Madách Imre halvány mosolylyal kiegészítette:

— Nyugodtan halhatok meg, mondd csak ki. Tehát: Szakalban, még pedig úgy, hogy ebbeli megbízatásában és hivatalában korlátlanul és teljes hatalommal járjon és járhasson el, számadással és felelettel semmiféle hatóságnak, avagy törvényszéknek, vagy bármi hivatalnak ne tartozzék s e részben soha ne háborgattathassék. Az ő nemes lelke kívánságára és megnyugtatására azonban megjegyzem, hogy Aladár fiam nagykorúsága esetében s bekövetkeztében annak gyámgondnoki számadásait mutassa be egyszer s mindenkorra, mire ha Aladár fiamnak észrevételei lennének, s ezek kettejök között barátságosan el nem intéztethetnék, s fiam a kívánt absolutorális okmányt kiadni vonakodnék, ezen egyedüli esetben nevezzen fiam két, Veres Gyula gyámgondnok szintén két, s ezen négy választott egyén egy elnököt, kik a fennforgó differenciákat a lehető legrövidebb idő alatt compromissionális bíróság képpen végleg és úgy intézzék el, illetőleg ítéljék meg, hogy ezen ítélettől egyik félnek se legyen szabad többé feljebbvitelt eszközölnie, avagy bárhová bármi szín alatt felfolyamodnia. 6. Kedves édesanyám, özv. Madách Imréné asszony, sz. Maithényi Anna, ha úgy kívánja és ameddig óhajtja, a mostani szokott háztartása mellett alsó-sztregovai eddigi lakásán ma-

radjon és kedves leányaim további neveltetésére nézve is a gyámgondnok úr az ő tanácsát kikérni és lehetőleg figyelembevenni tartozik. 7. A házam s családomhoz szolgálati viszonyban álló egyéneket, valamint cselédeimet is gyámgondnok úr méltányló figyelmébe ajánlom. Megvan?

— Ajánlom. Megvan.

— Köszönöm, Pálom, írjad a mai dátumot. Ezzel készen akartam lenni, majd tanukat hivatok és akkor aláírom. Tedd be oda a középső fiókba és most beszélgessünk, hozz ide egy széket.

Szontagh Pál széket húzott oda.

— Mit tudsz a politikáról?

— Csak jót. Bécsben puhulnak. A vármegyénél mindenki meg van győződve, hogy a kiegyezés csak idő kérdése. Egészen bizonyos, hogy Deáknak sikerül. Ha aztán rendes alkotmányt kap az ország, és Ferenc József megkoronáztatja magát, akkor minden jól van.

— Akkor én is bízom a jövőben. Sohasem felejtem el, hogy én láttam egyszer a császárt. Akkor jól megnéztem. Ez ember a talpán. Királynak született...

Madách Imre fuldokolni kezdett. Arca szederjes lett, szemében borzasztó rettegés jelent meg. Barátja gyorsan vizet kínált neki, de a beteg meg sem tudta fogni a poharat. Nagynehezen levegőhöz jutott végre. Kimerülten dőlt a vánkosokra.

— Nagy könnyelműség tőled ennyit beszélni. Én is szamár vagyok, hogy hagylak. Majd én szóval tartalak, te csak hallgass. Elmondom neked Dessewffy Ottót, éppen most járt nálam.

Szontagh Pali elkezdett mesélni. Mesélt, mesélt, míg a beteg egyszer csak elbóbiskolt. Akkor lábujjhegyen kiment és Madáchnét kereste.

— Hogy van Emi? — kérdezte az öreg hölgy.

— Rosszul. Attól félek, hogy komoly baj van.

— Meg fog halni, — mondta megrendítő nyugalommal az özvegy — itt fog hagyni engem. A mult

hónapban olyan rossz sejtelmek fogtak el engem magam miatt, kezdtem végrendeletet csinálni. És most a jó Isten megtart engem vénasszony létemre, őt meg elveszi. Még nincs negyvenkétéves. Én hetvenöt vagyok.

Az öregasszony tompán beszélt, egyhangúan, nyugodtan. Nézett maga elé egy darabig, akkor sarkonfordult és elment a szobájába.

Péczelyt elhivatták Pestről mégegyszer. Huszár Sándor, aki Sztregován járt, makacsul követelte, hogy hívják el. A csodadoktor megérkezett, megnézte a beteget és csak ennyit mondott:

— Tovább szedni a labdacsokat.

De kint a folyosón ridegen ezt mondta a nyugtalanul várakozó anyának:

— Napok kérdése. Nem lehet segíteni.

Elutazott. A beteg lassan kezdett elmúlni. Ezekben a napokban valami bölcs derű szállta meg. Szinte kedélyes volt azokkal, akik odaültek ágya mellé. Szontagh Pali minden harmadnap eljött, Veres Gyula is két-három naponként látogatta. Matolcsy mindennap ott ült egy-két órát, a két pap is váltogatta egymást.

— Úgy látom, — mondta Henricy az utolsó napok egyikén, — hogy tekintetes uram jobban van.

— Nem, — felelte a beteg — én meg fogok halni. Egy orvosi könyvben azt olvastam, hogy a haj megmutatja a halál közeledtét. A halni induló ember haja megfakul. Nézze a hajamat, semmi fénye. Megnéztem tükörben. Már csak napokig tarthat.

Nyugodtan mondta ezt, mintha közömbös dologról beszélne. Ilyen nyugodt volt állandóan. Csak akkor lett ideges, ha párnáit igazgatták. Senki sem tudta, hogy miért. Anyja tudta. A beteg a párnák alatt eldugva tartott hatszáz forintot. Azt is tuda az anya, hogy ezt a pénzt a beteg Borkának szánta. Az anya gyűlölte Borkát. Életében minden nőt gyűlölt, aki közel jutott a fiához.

Október első napjaiban a beteg már olyan rosszul volt, hogy idejét látta a végrendelet aláírásának. Negyedikén Pankáék látogatták meg. Ott volt Henricy is. Gyenge hangon kérte, hogy hívják el a falu jegyzőjét, Bory Sándort. A jegyző megérkezett. Imre aláírta a végrendeletet. Károlyi Miksa, a Panka férje, ütötte rá a pecsétet. Tanu gyanánt is ő írta oda a nevét először, utána Henricy, majd Matolcsy, Bory, s végül András inas is odaírta a nevét esetlen betűkkel, gazdája felszólítására.

Az inas hangosan elsírta magát, mikor letette a tollat.

— Ne bőgj az urak előtt, — szólt a beteg — micsoda neveletlenség az!

Ugyanezen a napon utaztak el a fiúk Pestre. A beteg úgy rendelkezett, hogy a két fiú, aki az idén ment Pestre tanulni, ne várjon tovább.

— Miért ragaszkodol ehhez? — kérdezte anyja.

— Nem akarom, hogy Aladár lásson meghalni. Rémes emléke maradna egész életére. Károlynak sem kell az. A fiúk utazzanak.

A két gyerek, már tizenötéves mind a kettő, bejött búcsúzni. A beteg először Károlyt vonta magához, a Marie fiát. Megcsókolta, a fiú kezet csókolt. Sírt. Aztán helyet adott Aladárnak. Imre rátette ijesztően dagadt kezét a fiú fejére.

— Isten veled, fiacskám. Becsüld meg magad és sohase felejtsd el, hogy Madáchnak hívnak. Az kötelez. Most menj.

Utána nézett távozó fiának. Az ő teste és vére volt ez a fiú, az ő igazi halhatatlansága. Mikor az ajtó becsukódott a hangosan síró gyerekek után, most először az ő szeme is könnyes lett. A két könnycsepp lecsorgott az arcán. Nem törölte le. Minek.

Másnap, október ötödikén látni lehetett, hogy a tragikus pillanat közel van. Szontagh Pali megérkezett Horpácsról. Ült az ágy mellett, de nem beszélgetett.

A beteget minden szó fárasztotta. Csak kezét nyujtotta a jóbarát felé, aki megértette a mozdulatot és tartotta a már alig élő kezet. Hosszú hallgatás után Madách Imre megszólalt:

— Pálom, rájöttem...

— Mire jöttél rá?

— Nem politikus... voltam... se nem filozófus... se nem költő... több... én ember voltam...

Estefelé megkérdezte Matolcsyt, hogy mennyire vannak a vadászlakkal.

— Még egy heti munka.

— Milyen kár...

Borkát most már nem hivatta többet. Mozdulatlan feküdt az ágyban, félig ülő helyzetben. Lábai elképzelhetetlenül meg voltak dagadva. Este két lányát hozták be hozzá köszönni, mint mindennap, ha a gyerekek aludni mentek. Megcsókolta mind a kettőt, de most már nem indult fel annyira, mint fia búcsúja-nál.

Az ágy mellett ott ült Divald, a plébános. Szontagh Pali az ebédlőben vacsorázott. Az öregasszony megfogta a beteg kezét.

— Emikém, teljesítsd egy kérésemet. Gyónjál, áldozzál. Az én kedvemért.

— Nem, hagyjatok békén... olyan fáradt vagyok...

— Emikém, nekem tedd meg. Anyád kér. Tedd meg.

— Nem... nem akarok...

De az öregasszony nem tágított. A nagybeteg végre fáradt sóhajjal belenyugodott. Az anya kiment, pap és haldokló egyedül maradtak.

— Nem kell, hogy elmondd bűneidet, fiam, csak gondolj rájuk és felelj nekem igaz hitedre, igaz lelkedre, hogy szíved mélyéből bánod-e őket?

A beteg egyszerre szokatlan élénkséggel felelt:

— Szívem mélyéből bánom, amit Isten ellen vétettem.

Divald latin mondatokat suttogott. Feloldozta a beteget, megáldoztatta, feladta neki az utolsó kenetet. Aztán kiszólt a kintvárakozó anyáért. Szontagh Pál is bejött vele, Ité Nina is.

A haldokló az anya keze után nyult:

— Igazad volt. Kimondhatatlanul megkönnyebbültem. Most aludni fogok. Szervusz, Palikám. Jó éjt, Nina.

Kezet csókolt anyjának, olyan odaadással, mint egészen kisfiú korában. Az anya még lehajolt fiához és homlokon csókolta. Aztán mind kimentek. Csak Pass András feküdt le az alkóvon túl a földretett szalmazsákon. A beteg elaludt, erre elaludt ő is. Kint erősen esett az eső.

Éjfélután két óra tájban az inas arra ébredt fel, hogy a gazdája fuldoklik. Felugrott és félrevonta a fülke függönyét. Látta, hogy a görcsösen vonagló betegről lecsúszott a takaró. Lehajlott érte és felvette. Mire felegyenesedett, a haldokló már mozdulatlan volt. Abban a pillanatban halt meg, amíg ő felvette a takarót. Hangosan jajveszékelve ordítani kezdett. A besietők majdnem ráléptek, állati üvöltéssel a földön fekve siratta gazdáját.

Az anya sietett be, Ité Nina és Szontagh Pali. Odaléptek az ágyhoz. Szontagh Pali nekidőlt a falnak és sírt. De az özvegy nem. Irtózatos nyugalommal rászólt az inasra.

— Azonnal befogni. Kocsi menjen Szakalba, verjék fel Veres Gyula urat, jőjjön rögtön.

Az inas hangosan sírva kisietett az éjszakai esőbe. Madáchné odaállt fia halálos ágya mellé. Nézte eszelős tekintettel, némán. Nem hajlott meg a csapás alatt, kihúzta magát és csak nézte mereven a halottat. Szontagh Pál és a púpos Nina iszonyodva nézték rettenetes nyugalmát. Nem is sírt az öregasszony, nem

is panaszolt. De a következő pillanatban úgy esett össze az ágy mellett, mint egy zsák. Lefektették nagy üggyel-bajjal a szalmazsákra. Egy jó negyedóra mulva tért magához.

— Hogy van Emi? — ez volt első kérdése.

Akkor jutott eszébe, mi történt. Most már mély fuldoklással tört ki belőle a zokogás. Szobájába vezették. Leírhatatlanul szenvedett, jajveszékelt, kezeit tördelte, kinlódott.

Mikor hajnalban Veres Gyula tönkreázva megjött, első dolga volt intézkedni, hogy az öregasszonyt azonnal kísérjék Csesztvére. A temetést nem szabad látnia. A lovakat ki sem fogták, Ité Nina ment csomagolni.

Mindezek alatt Madách Imre nyugodtan és mozdulatlanul feküdt a halálos ágyon. Arca kisimult és szelíd derű ömlött el rajta.

Ádám mosolya volt ez, aki megtalálta a nagy titkot.

Vége